

philosophy.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ФІЛОСОФСЬКІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА

Науковий журнал

2(26)'2023

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International;
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar;
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

**Київ
2023**

Філософські та методологічні проблеми права

2
(26)
2023

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2011 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 17565-6415Р від 4 лютого 2011 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 2 липня 2020 року № 886) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 29 грудня 2023 року (протокол № 26)

Filosofs'ki ta metodologični problemi prava

Редакційна колегія:

Костицький М. (головний редактор)	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Бабаніна В.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Бараш Є.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Вознюк А.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Гвоздік О.	доктор філософських наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Джужа О.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Дротянко Л.	доктор філософських наук, професор, Національний авіаційний університет, Україна
Кушакова-Костицька Н.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Мазур Т.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Меленко С.	доктор юридичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна
Мотлях О.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Сербин Р.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Софінська І.	доктор юридичних наук, професор, Національний університет «Львівська політехніка», Україна
Співак М.	доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Антіпова О.	кандидат філософських наук, старший дослідник, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Кравець В.	кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Полудьонна Н.	кандидат психологічних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Юсупов В.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Варга Ч.	доктор юридичних наук, професор, Католицький університет імені Петра Пажмані, Угорщина
Паства-Войцеховська Б.	доктор філософії, доцент, Гданський університет, Республіка Польща
Хомчинські П.	доктор філософії, доцент, Лодзинський університет, Республіка Польща

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю, службову інформацію, та дотримання принципів академічної доброчесності несуть особисто автори

Філософські та методологічні проблеми права : наук. журн. / [редкол.: М. В. Костицький (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. – № 2 (26). – 150 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

philosophy.naiu.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF LAW

Scientific magazine

2(26)'2023

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International;
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar;
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2023**

Philosophical and Methodological Problems of Law

2
(26)
2023

Filosofs'ki ta metodologični problemi prava

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2011 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 17565-6415P dated February 4th, 2011 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 886, dated July 2nd, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 26, dated December 29th, 2023)

Editorial board:

Kostytskiy M. (<i>Editor in Chief</i>)	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Babanina V.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Barash Ye.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Vozniuk A.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Gvozdik O.	Doctor of Philosophy, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Dzhuzha O.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Drotianko L.	Doctor of Philosophy, Professor, National Aviation University, Ukraine
Kushakova-Kostytska N.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Mazur T.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Melenko S.	Doctor of Law, Professor, Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich, Ukraine
Motliakh O.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Serbyn R.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Sofinska I.	Doctor of Law, Professor, Lviv Polytechnic National University, Ukraine
Spivak M.	Doctor of Political Science, PhD in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Yusupov V.	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Antipova O.	PhD in Philosophy, Senior Researcher, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Kravets V.	PhD in Law, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Poludonna N.	PhD in Psychology, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Varha Ch.	Doctor of Law, Professor, Peter Pažmani Catholic University, Hungary
Pastva-Voitsekhovska B.	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Gdańsk, Republic of Poland
Khomchynski P.	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Lodz, Republic of Poland

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Philosophical and Methodological Problems of Law : scientific magazine / [editorial board: M. Kostytskiy (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2023. – No. 2 (26). – 150 p.

Editors office address:

Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
Phone: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

ГВОЗДІК О. Логіка захисту в кримінальному процесі	7
БРОВКО Н., СИМАНОВА С. Методологія дослідження ідеї та сутності громадянського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів	18
ВОВК В. Константно-домінантні соціальні ідеї епохи модерну та сучасний конституційний простір	25
КАМІНСЬКА Н. Доброчесність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ	32
СОФІНСЬКА І. Засадничі сегменти громадянства та людиноцентризм: філософсько-правове предметнення	42
ФАТХУТДІНОВА О. Проблеми демократизації правової системи України в період воєнного стану	54
ЧОРНОУС Ю., ШМІТЬКО В. Теоретико-методологічні засади дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди	61
ШАКУН В. Аналіз злочинності: проблеми термінології	73
ДЕМИДЕНКО В. Модернізація інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах воєнного стану, післявоєнного розвитку України та Європи	82
ДЕМ'ЯНЧУК Т. Реабілітація жертв радянського тоталітаризму: український та міжнародний досвід	90
БОДНАР-ПЕТРОВСЬКА О. Захист прав дитини в умовах війни	101
ВАНДЖУРАК Р. Внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування: філософсько-правовий аналіз проблеми та давньогрецький спосіб її розв'язання	110
БОРИСЮК Ю. Принципи адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері приватизації	119
МИХЕЄНКО Ю. Новелізація Конституції України (аксіологічний аспект)	127
ШЕРШЕЛЬ О. Методологічні підходи в дослідженні обмежень прав людини	136

РЕЦЕНЗІЯ

КВАША О. Актуальні проблеми запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану	144
<i>Рец. на кн.: Тичина Д. М. Запобігання домашньому насильству в Україні : монографія. Київ : Людмила, 2023. 560 с.</i>	
ДО УВАГИ АВТОРІВ!	147

CONTENT

GVOZDIK O. The Logic of Defense in Criminal Process	7
BROVKO N., SIMAKOVA S. Methodology of Studying the Idea and Essence of Civil Society in the Context of European Integration Processes	18
VOVK V. Constantly Dominant Social Ideas of the Modern Era and the Modern Constitutional Space	25
KAMINSKA N. Integrity: Social and Legal Nature and Determining Significance for Modern Reforms	32
SOFINSKA I. Principal Segments of Citizenship and Homocentrism: Philosophical and Legal Justification	42
FATKHUTDINOVA O. Problems of Democratization of the Legal System of Ukraine during Martial Law	54
CHORNOUS Yu., SHMITKO V. Theoretical and Methodological Principles of Research Investigation of Corruption Criminal Offenses Related to the Receipt of Illegal Benefits	61
SHAKUN V. Analysis of Crime: Problems of Terminology	73
DEMYDENKO V. Modernization of the Institution of Legal Personality of the Territorial Community in the Conditions of Martial Law, Post-War Development of Ukraine and Europe.....	82
DEMIANCHUK T. Rehabilitation of Victims of Soviet Totalitarianism: Ukrainian and International Experience	90
BODNAR-PETROVSKA O. Protection of the Rights of a Child in the Conditions of War	101
VANDZHURAK R. Internal Conviction of Law Enforcement Subjects: Philosophical and Legal Analysis of the Problem and the Ancient Greek Method of Solution	110
BORYSIUK Yu. Principles of Administrative Liability for Offenses in the Field of Privatization	119
MYKHEIENKO Iu. Novelization of the Constitution of Ukraine (Axiological Aspect).....	127
SHERSHEL O. Methodological Approaches in the Study of Human Rights Restrictions	136

REVIEW

KVASHA O. Actual Problems of Preventing Domestic Violence in the Conditions of Martial Law..... <i>Review of the book:: Tychyna D. Prevention of domestic violence in Ukraine : monograph. Kyiv : Liudmyla, 2023. 560 p.</i>	144
ATTENTION AUTHORS!.....	147

DOI: 10.33270/02232602.7
УДК 340.12

Логіка захисту в кримінальному процесі

ГВОЗДІК Олег*

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії
внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3146-2120>

Анотація. Захист законних прав та інтересів громадян є одним із пріоритетних напрямів розбудови демократичної правової держави. Проте наявні достатньо вагомі перешкоди в реалізації права на захист у кримінальних провадженнях, пов'язані здебільшого з нерівноцінністю повноважень сторін захисту й обвинувачення. Загострюється потреба в удосконаленні методології правозахисної діяльності в цій сфері. Перспективним напрямом такого вдосконалення вбачається систематизований аналіз об'єктивно-логічних підвалин доказової аргументації та їх залучення до розроблення методів стратегічного планування й тактичної організації захисту в кримінальному процесі. Методичне забезпечення дослідження здійснено за допомогою методів порівняльного та критичного аналізу, а також методу індуктивного узагальнення, який було використано під час вивчення поширених методологічних підходів у зазначеній сфері діяльності, їх оцінки з огляду на обґрунтованість і логічну прийнятність, а також під час виявлення ключових тенденцій у сучасних дослідженнях шляхів і засобів юридичної аргументації. Для визначення умов релевантності застосування методологічного інструментарію сучасної логіки з метою оптимізації захисних стратегій у кримінальному провадженні застосовано метод логіко-семантичного аналізу. Наукова новизна дослідження полягає в обґрунтуванні ідеї об'єктивізації стратегій захисту в кримінальних провадженнях шляхом їх узгодження з логічними критеріями доказовості. Також подано систематизоване викладення основ технології такого узгодження під час процесуальних дій. За результатами дослідження доведено, що, крім нормативно-правової регламентації, дії сторони захисту також мають коригуватися з огляду на логічні умови об'єктивності й обґрунтованості. З огляду на нормативне закріплення презумпції невинуватості, логічні стратегії кримінально-процесуального захисту можуть будуватися не тільки в «жорстких» формах (спрямованих на спростування можливості причетності підзахисного до вчинення розглядуваних протиправних дій), а й у «м'яких» (зорієнтованих на критику стратегії обвинувачення в плані її прийнятності не лише з позиції нормативно-правових вимог, а й логічних критеріїв коректності аргументації). Засади зазначеної критики мають поєднувати в собі умови логіко-синхронічних оцінок аналізованих подій з умовами їх діахронічної узгоджуваності в контексті динаміки розгортання картини розслідуваного злочину. Практична значущість полягає в тому, що застосування логічних засобів об'єктивізації та раціоналізації стратегій захисту є чинником підвищення ступеня їх обґрунтованості, переконливості й практичної ефективності.

Ключові слова: кримінально-процесуальний захист; логіка захисту; стратегії захисту; методи аргументації; критерії доказовості.

Історія статті:

Отримано: 28.08.2023
Переглянуто: 26.09.2023
Прийнято: 31.10.2023

Рекомендоване посилання:

Гвоздік О. Логіка захисту в кримінальному процесі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 7–17. doi: 10.33270/02232602.7.

* Відповідальний автор

Вступ

Одним із фундаментальних компонентів ідеї демократичної правової держави є, як відомо, гарантування й забезпечення захисту законних прав та інтересів громадян, зокрема, під час кримінального провадження. Адже тоді підозрювана особа цілком імовірно може стати жертвою наклепу, фальсифікованих свідчень, слідчої помилки тощо. Навіть у разі небезпідставності такої підозри мають бути дотримані невід'ємні конституційні права людини щодо суб'єкта вчинення протиправних дій.

Водночас наразі існують доволі вагомі перешкоди (насамперед законодавчі) щодо реалізації права на захист у кримінальних провадженнях, пов'язані здебільшого з нерівноцінністю повноважень сторін захисту й обвинувачення, що, звичайно ж, негативно впливає на здійснення принципів безсторонності та змагальності в кримінальному судочинстві. Тож відсутність згаданого балансу в повноваженнях зазвичай компенсується стороною захисту шляхом застосування різних прийомів емоційно-психологічного впливу на суддівську колегію, у результаті чого не стільки досягається мета прийняття об'єктивного та справедливого рішення, скільки здійснюється маніпуляція громадською свідомістю у вигідному цій стороні напрямі.

Відповідним чином, у сучасній науковій літературі, присвяченій розробці стратегій і тактичних прийомів захисту в кримінальному процесі, превалюють методологічні підходи, зорієнтовані або на реалізацію можливостей використання прогалин і недостатньої міри визначеності в чинному кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві для побудови виграшних ліній захисту (Sager, 2022; Zeikan, 2018; Anistratenko, 2020), або ж на застосування з цією метою вищезгаданих психологічних прийомів (Oaksford, & Chater, 2020; Rodrigues, & Alvarez, 2018; Flower, 2019). Однак, цілком очевидно, мабуть, що в обох цих випадках домінуючими є не об'єктивні, а суб'єктивно-вольові чинники впливу на результати прийняття рішень у кримінальних провадженнях.

Видається, конструктивним шляхом розв'язання цієї проблеми є систематизований аналіз об'єктивно-логічних підвалин доказової аргументації та їх залучення до розробки методів стратегічного планування й тактичної організації захисту в кримінальному процесі. Тому метою цієї статті є окреслення базових аспектів технології застосування логічних критеріїв раціональності міркувань під час побудови стратегій захисту з урахуванням змісту та специфіки цього виду діяльності в кримінально-процесуальній царині.

Матеріали та методи

Опрацьовано низку наукових праць, присвячених дослідженню актуальних питань удоскона-

лення стратегії й тактики захисту в процесі кримінального провадження. На особливу увагу заслуговує вивчення ступеня розробки ефективної методології правозахисної діяльності, зокрема, логічних основ її організації. Під час зазначеного вивчення використано такі методи: *порівняльного аналізу* (для виявлення спільних моментів і розбіжностей у підходах до тлумачення й розв'язання згаданих проблем), *індуктивного узагальнення* (з метою визначення ключових тенденцій у сучасних дослідженнях шляхів і засобів юридичної аргументації, а також для формулювання оцінних вимірів її валідності), *критичного аналізу* (під час оцінювання поширених методологічних концепцій у цій сфері з огляду на їхню обґрунтованість та логічну прийнятність).

Метод *логіко-семантичного аналізу* використано для визначення умов релевантності застосування методологічного інструментарію сучасної логіки для оптимізації захисних стратегій у кримінальному провадженні.

Результати й обговорення

Зміст та особливості захисту в кримінальних провадженнях. Відповідно до ст. 20 КПК України, підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає в наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати та подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом. Водночас слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника.

Варто зазначити, що через відсутність явного законодавчого визначення змістовних характеристик і функціональних спрямувань діяльності захисника «в науці кримінального процесу немає єдності думок щодо дефініції «захисту» (Babchynska, 2021, р. 171). Тож, окрім того, що доводиться стикатися з доволі строкатим спектром чинних тлумачень змісту цього поняття, спостерігається також його вживання як у вузькому, так і в широкому значенні. «У першому разі це діяльність, яка спрямована на спростування підозри, обвинувачення. У другому – діяльність, яка спрямована на поновлення порушених прав, свобод і законних інтересів осіб, які залучаються до кримінального провадження» (Babchynska, 2021, р. 173). В останньому розумінні це поняття «охоплює кримінально процесуальну діяльність, що спрямована не лише на відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів осіб, які залучаються до

кримінального провадження, а також на їх реалізацію» (Babchynska, 2021, p. 173).

Що стосується особливостей окресленого виду діяльності, то вони зумовлені передусім специфікою доказового процесу в кримінальних провадженнях, характерними ознаками якого є більш складна структура та ширший діапазон процедурних аспектів порівняно з відповідними процесуальними діями в інших галузевих сферах юриспруденції. Наприклад, якщо в адміністративному процесі (згідно зі ст. 72 Кодексу адміністративного судочинства) формування доказової бази спрямоване переважно на отримання будь-яких даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги та заперечення учасників провадження, інших обставин, що мають значення для правильного її вирішення (таких, що підтверджують чи спростовують гіпотетичне визнання факту адміністративного правопорушення), то під час розслідування кримінальних правопорушень об'єкт доказування охоплює значно ширше коло обставин. Відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК України, у кримінальному провадженні підлягають доказуванню: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Цілком очевидно, що вже навіть перший пункт наведеного переліку обставин, які підлягають кримінально-процесуальному доказуванню, свідчить про доволі широкий вихід останнього за межі суто юридичної площини. Адже в цьому разі належить не лише встановити факт наявності чи відсутності правопорушення, на підставі чого мають визначатися відповідні юридичні наслідки, але й гіпотетично відновити картину розслідуваних подій, що є завданням здебільшого логікогносеологічного плану. Тому методологія побудови

як доказових стратегій сторони обвинувачення, так і стратегій сторони захисту потребує значно тіснішої координації з логічними принципами раціональності міркувань й умовами обґрунтованості аналітичних висновків.

До особливостей здійснення захисту в кримінальному процесі можна віднести й те, що, попри юридичне закріплення рівноправності сторін кримінально-процесуального судочинства, сторона обвинувачення водночас наділяється низкою преференцій, зумовлених покладанням на неї тягаря доказування в розглядуваній справі. Так, з одного боку, відповідно до п. 1, 2 ст. 22 КПК України, «кримінальне провадження здійснюється на підставі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення та стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом». Водночас «сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених цим Кодексом». З іншого боку, існує відчутна «обмеженість захисту в просторово-часовому вимірі, оскільки, згідно з передбаченою КПК України моделі здійснення досудового розслідування, захист набуває конкретної процесуальної форми лише після повідомлення особі про підозру або після її затримання за підозрою у вчиненні злочину» (Trofymenko, 2015, p. 166). Адже через низку цілком об'єктивних чинників закон не може однозначно передбачити момент або строк повідомлення про підозру (за винятком випадку затримання особи за підозрою у вчиненні злочину в порядку, передбаченому ст. 208 КПК України). Тому «на практиці досить розповсюдженою є ситуація, коли особі повідомляється про підозру наприкінці досудового розслідування, а згодом складається обвинувальний акт, який направляється до суду. У таких випадках можливості захисту фактично мінімізовано майже до того часу, коли особа набуває статусу підозрюваного, а тому в указаних кримінальних провадженнях участь захисника в доказуванні під час досудового розслідування відбувається лише на етапі його завершення і навряд чи може бути визнана достатньою та ефективною з огляду на забезпечення прав і законних інтересів особи, стосовно якої де-факто здійснювалося досудове розслідування» (Trofymenko, 2015, p. 166).

Зрештою, серед відзначаваних у сучасній юридичній літературі виявів нерівноцінності повноважень сторін захисту й обвинувачення, акцентовано увагу на наявності законодавчих перепон на шляху запровадження інституту паралельного адвокатського розслідування як ефективного засобу реалізації принципу змагальності сторін. Так, «виходячи із легальної дефініції доказів, яка сформульована законодавцем у ч. 1 ст. 84 КПК України, доказами в кримінальному

провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому КПК порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню» (Трофименко, 2015, р. 166). З цього випливає, що надані стороною захисту свідчення можуть бути визнані як докази лише на основі кваліфікаційної оцінки згаданих суб'єктів процесуальної діяльності.

Окреслені обставини є свідченнями значущості логіко-гносеологічних аспектів дослідження проблем оптимізації методології адвокатської діяльності в умовах чинних нормативно-правових обмежень. Адже останні також є виправданими, оскільки правова регуляція має на меті не лише встановлення істини як відповідності *дійсному* станові речей, але й сприяння змінам суспільних відносин щодо формування й підтримання *належного* (розумного та справедливого) порядку.

Співвідношення та координація юридичних і логічних аспектів захисту. Аналізуючи це питання, почнімо з того, що в сучасній науковій літературі точаться доволі жваві дискусії щодо оцінки ролі логіки в юридичному дискурсі. Тож поряд з численними роботами, присвяченими обґрунтуванню її значущості для раціоналізації аналітичних процедур у сфері юриспруденції, нерідко зустрічаються й вельми скептичні позиції стосовно згаданої проблеми, в основі яких лежить жорстке розмежування онтологічних і деонтологічних аспектів пізнавальної та практичної діяльності. Відповідно, у контексті таких позицій висловлюється теза щодо непридатності логічних засобів, призначених для аналізу думок і відношень між ними з огляду їх істинності (адекватності *реальності*), до розв'язання проблем *удосконалення* як самої реальності, так і мислених форм її відображення та проєктування. Наприклад, відомий аргентинський дослідник у сфері логіки права К. Алчуррон зазначає, що «роль логіки в праві іноді переоцінюють, а подекуди недооцінюють... Однією з ключових причин того є спрямованість логіки на виявлення законів мислення, застосованих (як узагальнених критеріїв доказовості. – О.Г.) до різних аргументаційних ситуацій. У цьому контексті функція логіки в праві мала б полягати в накресленні чітких схем як для обґрунтування правових позицій, так і для покращення таких аргументацій. Це було б чудове завдання, але, на жаль, логіка не в змозі його виконати. Логіка не може сказати нам, як покращити наші здібності до аргументації. Вона може лише показати, чи достатньо обґрунтовуються наші висновки наявними підставами, чи ні» (Alchourron, 2012, р. 39).

Однак варто зауважити, що інструментальні засоби логіки, звичайно ж, не можуть містити в собі які-небудь алгоритми їх оптимального використання. Так само, до речі, як і ефективно застосування будь-якого інструмента не може

залежати виключно від останнього та бути безвідносним до майстерності оперування ним. Та це, напевно, не є ознакою недоцільності його використання. Відповідним чином, логічні основи аргументації задають лише загальні умови раціональності будь-яких обґрунтувань (зокрема і юридичних); тож у кожному конкретному випадку ефективно застосування таких умов матиме свою «технологічну специфікацію», що значно залежить від фахової майстерності. Через це «логіка нерозривно пов'язана з одним із наукових ідеалів, що характеризують західну наукову думку в цілому... При цьому ідеал дедуктивної організації також присутній у сфері права загалом та у правовій науці зокрема» (Alchourron, 2012, р. 39–40).

Ведучи мову про співвідношення юридичних і логічних аспектів процесуальної аргументації, насамперед слід згадати, що, якщо з огляду на логіку аргументами можна вважати будь-які істинні (самоочевидні чи раніше доведені) твердження, достатні для визнання певної тези, то збирання доказових матеріалів у процесуальному праві здійснюється в межах додаткових нормативних обмежень. Окрім достовірності та достатності вони мають також відповідати вимогам належності та допустимості (ч. 1 ст. 94 КПК).

Так, відповідно до ст. 85 КПК, належними вважаються докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів. Водночас слід зауважити, що зміст поняття «підтвердження» має розглядатися насамперед у логічній площині, де визначаються *об'єктивні* підвалини цієї юридичної вимоги. Адже в іншому разі доказовий процес стикатиметься з непереборним суб'єктивізмом в оцінках доказів. Наприклад, факт виявлення знаряддя вбивства (із явними слідами крові потерпілого) під час обшуку помешкання підозрюваного може тлумачитися досить неоднозначно: з одного боку, його можна подати як прямий доказ, що підтверджує вину підозрюваного, а з іншого – як підтвердження спроби дезорієнтувати слідство (оскільки в таких випадках виконавець зазвичай позбавляється знаряддя злочину та слідів причетності до нього). Тож належність доказів з огляду їхньої значущості для підтвердження певних обставин розслідуваної справи потребує оцінювання на предмет їхньої відповідності логічним умовам доказової аргументації, згідно з якими обґрунтовуваний висновок має *однозначно* (безальтернативно) впливати з наведених підстав (Hvozdk, 2022, р. 58).

Що стосується вимоги допустимості доказів, то, згідно зі ст. 86 КПК, такими визнаються докази, отримані в порядку, встановленому процесуальним законодавством України. Зокрема, йдеться

про відповідність нормативним критеріям процедури виявлення, фіксації, опису, пакування та вилучення доказів під час кримінального провадження як умов їхнього використання як засобів доказування значущих обставин справи. Зміст цієї ознаки доказу традиційно розглядають у площині чотирьох аспектів: 1) належний суб'єкт проведення процесуальних дій; 2) передбачене законом джерело даних, які утворюють зміст доказу; 3) належна процесуальна дія, що застосовується для одержання доказів; 4) встановлені процесуальним законом порядок проведення процесуальної дії та форма фіксації її результатів (Rozhnova, 2013, p. 302). Водночас у чинному кримінально-процесуальному законодавстві досить детально визначаються умови недопустимості доказів (ст. 87, 88, 88¹, 89 КПК). Зокрема юридично недопустимими вважаються докази, отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами; отримані на підставі показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні; якщо вони стосуються не конкретних обставин розглядуваної справи, а особи підозрюваного (його рис характеру, біографії, попередніх судимостей і т. п.) тощо.

Слід також зважати на те, що зібрані докази можуть цілком відповідати всім цим нормативно-правовим умовам, будучи в той же час логічно несумісними (тобто недопустимими з огляду принципів умов раціональності доказових процедур) (Hvozdk, & Starenkyi, 2022, p. 58-50).

Нарешті зазначимо, що стосовно достовірності та достатності доказів законодавець не встановлює спеціальних нормативних критеріїв (як по відношенню до щойно розглянутих вимог належності та допустимості), обмежуючись при цьому загальною для всіх оцінних критеріїв апеляцією до «внутрішнього переконання» суб'єктів доказового процесу: «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення» (ч. 1 ст. 94 КПК).

Такий підхід дедалі частіше стає об'єктом цілком обґрунтованої критики в сучасній юридичній літературі. Адже «слідчий, прокурор оцінює свої дії та рішення від власного імені, керуючись особистими уявленнями про справедливість, обов'язок, коректність, доцільність тощо... Головний недолік внутрішнього переконання – це вплив суб'єктивних факторів на прийняття рішень у кримінальному провадженні. Беручи до уваги те, що внутрішнє переконання належить до категорії,

що відображає суб'єктивне ставлення до об'єктивної реальності, ...особиста думка й особиста впевненість однієї особи щодо достовірності та достатності доказів, що підтверджують або спростовують винність того чи іншого підозрюваного (обвинуваченого), не можуть бути мірилом об'єктивності. Слід брати до уваги таке явище, як професійна деформація, коли з роками у значній частині працівників правоохоронних органів виробляється певний стійкий обвинувальний стереотип до оцінки доказової інформації» (Kalinovska, 2019, p. 326). Тож дієюю протидієюю суб'єктивізму в процесуальній діяльності має стати узгодження аргументаційних процедур з об'єктивно-логічними умовами раціональності та доказовості міркувань.

Отже, логічні та юридичні аспекти кримінально-процесуальних аргументацій слід розглядати не стільки з огляду на їх альтернативність і «конкурування», скільки в плані їх координованого взаємодоповнення. Зокрема, коли йдеться про логічні стратегії побудови лінії захисту, то визначення останньої значною мірою детерміноване юридичним закріпленням презумпції невинуватості. Відповідно до п. 2 ст. 17 КПК, «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом». Згідно із зазначеним вище, стратегія захисту може бути спрямована не стільки на обґрунтування непричетності підзахисного до вчинення розглядуваних протиправних дій, скільки на руйнівну критику лінії обвинувачення, що, принаймні *de jure*, дозволить визнати таку непричетність (згідно з п. 1 ст. 17 КПК).

З іншого боку, об'єктивність й обґрунтованість аргументацій сторони захисту не можуть забезпечуватися винятково на нормативно-правовій основі, оскільки окрім юридичних оцінок достовірності, належності, допустимості та достатності доказових матеріалів, наданих судові обома сторонами, необхідним є також їх узгодження з відповідними логічними критеріями доказовості. Тож юридично закріплені деонтологічні межі цієї діяльності мають корелювати з онтологічними умовами раціональності, що задаються принципами та правилами логіки. Адже будь-які вимоги щодо забезпечення належного стану речей є здійснюваними лише настільки, наскільки вони відповідають логіці організації тієї реальності, у контексті якої таке здійснення передбачено. В іншому разі вони залишаються не більш ніж чимось «бажаним», якому так і не судилося стати реальним.

Логічні основи захисних стратегій. Зважаючи на те, що стратегія захисту – це «мета, яку адвокат хоче досягти, виходячи з цілей клієнта» (Zeikan, 2018), таку мету, навіть якщо вона є цілком конкретно визначеною, можна розглядати в різних площинах: юридичній,

моральній, психологічній тощо. Адже поділ будь-якого класу предметів чи явищ може здійснюватися за різними підставами, тому для кожного з них існують різні класифікації.

Так, скажімо, у юридичному плані вирізняють такі адвокатські стратегії, як: 1) визнання вини повністю; 2) визнання вини частково (тобто лише окремих пунктів обвинувачення); 3) повне невизнання вини; 4) позиція мовчання (коли клієнт відмовляється від будь-яких усних заяв чи свідчень і не підписує жодного документа) (Zeikan, 2018).

Доволі поширеними є стратегії захисту, що ґрунтуються на моральних й емоційно-психологічних чинниках впливу на громадську думку (зокрема, на позицію суддівської колегії) з метою бодай часткового виправдання чи «розуміння» протизаконних дій клієнта в розглядуваній ситуації та, відповідно, пом'якшення призначуваних санкцій. Не вдаючись до деталізації можливих варіантів здійснення захисту в цьому стратегічному ключі, зазначимо, що в сучасній кримінально-процесуальній практиці такі стратегії стають дедалі популярнішими (особливо в системах англо-саксонської правової сім'ї). Як зазначають М. Оуксфорд та Н. Чейтер, «традиційні моделі міркування ігнорують такі речі, як інформаційна невизначеність та комунікативний контекст, використовуючи формальну логіку як стандарт хорошого міркування. Нова парадигма в психології міркування, навпаки, намагається пояснити аргументацію, дедукцію та індукцію в імовірнісній структурі, продовжуючи апелювання до моделей, які набули широкого застосування в когнітивних науках і науках про функціонування нейронних мереж. До того ж, якщо колективний, а не індивідуальний інтелект є первинним, ключовим аспектом вербальних міркувань, то саме він може слугувати головною підтримкою у публічних аргументаціях і дебатах». (Oaksford, & Chater, 2020, p. 324).

Не применшуючи цілком прагматичну значущість таких підходів, зауважимо однак, що сутнісне призначення інституту захисту полягає насамперед у забезпеченні дотримання законних прав клієнта, навіть якщо він є винним у вчиненні протиправних дій, прагнучи при цьому максимально сприяти прийняттю справедливого рішення суду. Проте емоційно-психологічний вплив на громадську думку не повинен зводитись до різного роду суб'єктивістських маніпуляцій, які хоч і відповідають інтересам клієнта, але водночас є досить далекими від істини (на кшталт риторичних прийомів замовленої пропаганди). Тож не логіка захисту має «коригуватися» з огляду на психологічні аспекти сприйняття адвокатської аргументації, а навпаки, оскільки мислення може вважатися раціональним за умови логічної єдності його організації з принциповим упорядкуванням об'єктивної реальності. І, зрозуміло, що остання навряд чи буде «підлаштовувати» логіку своєї

організації до психологічних настроїв людини чи громадської думки певної спільноти. Саме тому ми далеко не завжди визнаємо істинним чи справедливим те, що отримує схвалення більшості. В іншому випадку не існувало б системи оподаткування, оскільки більшість людей не відчуває емоційного задоволення від обов'язкової сплати податків; не запроваджувався б обов'язок несення служби у збройних силах (через відсутність суб'єктивного бажання виконувати його у переважній частині населення) тощо. Тому, ведучи мову про стратегії захисту, вбачається за доцільне зосередитися переважно на об'єктивно-логічних аспектах побудови таких стратегій.

Загалом, з огляду на юридичне закріплення презумпції невинуватості, у логічному плані ці стратегії можна поділити на «жорсткі» (посилені) та «м'які» (послаблені). Перші спрямовані на обґрунтування тези про невинуватість підзахисного (шляхом надання підтверджених фактичних свідчень, що виключають можливість його причетності до вчинення розглядуваних протиправних дій; шляхом обґрунтування необхідності у перекваліфікації дій клієнта тощо). Інші ж зорієнтовані на критику стратегії обвинувачення з огляду її прийнятності не тільки в плані нормативно-правових вимог, а й логічних критеріїв доказовості.

Коли йдеться про загальну модель юридичного міркування, у контексті якої визначено стратегічні спрямування лінії захисту, цю модель зазвичай презентують як «діалектичну взаємодію конкуруючих умовиводів: від результату цього змагання залежатиме, які висновки будуть юридично виправдані в рамках чинних правових установлень. Таким чином, мають існувати чіткі логічні критерії для розрізнення, які висновки є обґрунтованими на підставі наданої доказової бази, ... які можна спростувати (через їх логічну несумісність з підтвердженими аргументами), а які висновки є просто прийнятними (оскільки щодо них немає достатніх аргументів для їхнього підтвердження чи відхилення)» (Sartor, 2009, p. 25). Водночас вважається, що пропонент (у цьому разі йдеться про сторону обвинувачення) «перемагає, якщо за ним завжди залишається останнє слово в аргументаціях, проти яких опонент (захисник) не може навести у відповідь переконливих заперечень. Опонент виграє, якщо він вибудовує таку критику лінії обвинувачення, на яку пропонент не зможе відповісти» (Sartor, 2009, p. 25). І хоча в обох цих випадках йдеться не стільки про строге логічне обґрунтування істинності чи хибності оспорюваних положень, скільки про більшу чи меншу «виграшність» конкуруючих аргументацій (кожна з яких, до речі, може бути досить віддаленою від істини), «прийняття таких хитких міркувань («defeasible reasonings») у юридичній сфері не тягне за собою відмову від логічної строгості. Навпаки, це

означає потребу в розробці логічних моделей, які більшою мірою відповідали б структурам правового знання, моделям правового мислення та діалектиці правової комунікації» (Sartor, 2009, р. 25-26).

Повертаючись до наведених вище логічних різновидів побудови захисної стратегії, у тих випадках, коли не видається можливим реалізувати її «жорсткий» варіант (що зняло б будь-які сумніви стосовно неприйнятності висунутого обвинувачення), моделювання так званих «м'яких» ліній захисту доречно здійснювати в тісній координації зі сформульованими в логіці загальними правилами аргументації. Ітиметься, звичайно ж, не про обґрунтування фактичної непричетності підзахисного до вчинення інкримінованих йому дій, а лише про відхилення доказової стратегії його юридичного обвинувачення у вчиненні останніх. Підставою для такого відхилення слугуватиме демонстрація невідповідності згаданої стратегії логічним критеріям коректності аргументаційних процедур.

Згадаємо, що до цих критеріїв належать насамперед логічні вимоги істинності, несуперечливості та достатності доказів, на підставі яких обґрунтовується обвинувальний висновок. Водночас у юридичній практиці далеко не завжди існує можливість строгого дотримання цих вимог, оскільки здебільшого під час кримінального провадження виникають численні перешкоди (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) в плані гарантування абсолютної достовірності отриманих свідчень, їхньої «ідеальної» взаємозгодженості, достатності для однозначного та безсумнівного висновку тощо. Тож, на відміну від строгих логічних умов доказовості аргументації, у кримінальному процесі, як відомо, діє принцип, відомий під назвою «поза розумним сумнівом», згідно з яким висновок вважається обґрунтованим не лише в разі його «стовідсоткової» доведеності, але й за відсутності раціонально прийнятних (в плані їхньої вагомості) аргументів, висунутих проти цього висновку. Відповідним чином, головним спрямуванням згаданих вище «м'яких» стратегій побудови лінії захисту є аргументація цілком розумного характеру сумнівів у прийнятності позиції сторони обвинувачення.

Так, скажімо, з огляду на наявні ризики суб'єктивізму та волюнтаризму під час вироблення та прийняття процесуальних рішень (через закріплення у вітчизняному законодавстві (ч. 1 ст. 94 КПК) повноважень суб'єктів доказового процесу оцінювати ступінь достовірності доказів на власний розсуд згідно з їхнім «внутрішнім переконанням»), дедалі частіше висуваються пропозиції щодо введення певних нормативних стандартів доказування (зокрема, щодо показників вірогідності доказів). Застосування такого підходу простежується у правових системах англо-американського типу, де для кожної галузі процесуального права встановлюється певний

«прохідний поріг» у вигляді статистично-ймовірнісного індексу, що визначається на проміжку від 0 до 1 (де «0» відповідає абсолютній неприйнятності, а «1» – безсумнівній достовірності) (Enoch, Fisher, & Spectre, 2012). Якщо у сфері цивільного процесу такий стандарт передбачає принаймні перевищення згаданим індексом порогового значення 0,5 (тобто тут буде достатнім, щоб доказ визнавався скоріше істинним, ніж хибним), то в царині кримінально-процесуального права цей показник має бути значно вищим за 0,5, щоб відкинути розумні сумніви в достовірності доказів (Smith, 2018, р. 1193).

Проте, цей підхід викликає чимало зустрічних запитань і заперечень. По-перше, не зовсім зрозуміло, як взагалі можна вважати доказом свідчення, достовірність якого є меншою за 100 % (тобто є суто гіпотетичною, а тому не може кваліфікуватися як перевірений і підтверджений факт). По-друге, у більшості випадків досить складно обґрунтувати навіть приблизну величину ймовірнісного індексу доказу, якщо він не є встановленим і перевіреним фактом). По-третє, як слушно зауважує американський дослідник Р. Пардо, описаний підхід до оцінки доказів стикається з так званим «парадоксом кон'юнкції», згідно з яким, з одного боку, збільшення числа свідчень на користь певного висновку зменшує наші сумніви в його прийнятності, а з іншого – зі зростанням числа доказів, ймовірність кожного з яких є меншою від 1, знижується ймовірність їхньої кон'юнкції (тобто одночасної істинності) (Pardo, 2019, р. 267). Наприклад, якщо ймовірність кожного з восьми наданих доказів становить 0,9 (що «вписується» в умову їх прийнятності «поза розумним сумнівом»), то ймовірність одночасного визнання усіх цих свідчень (за умови їх стохастичної незалежності одне від одного) становитиме $0,9^8 \approx 0,43$, що буде нижчим навіть за «порогове» значення для цивільних справ.

Зважаючи на відзначені обставини, однією з логічних стратегій побудови захисту в кримінальному провадженні є спрямування його лінії на аргументацію неналежної міри достовірності тих чи інших доказових матеріалів, на які посилається сторона обвинувачення. Тим самим зростатиме ступінь сумнівності в справедливості обвинувального вердикту, а отже, відхилятиметься можливість його прийняття «поза розумним сумнівом». Адже, з позиції логіки, необхідною (хоча й не достатньою) умовою доказовості міркувань є їхнє базування на істинних засновках (оскільки в іншому разі уможливорюється отримання взаємовиключних висновків). Тож, оспоруючи достовірність наданих стороною обвинувачення доказів, захист може вдатися або до контраргументації, що спростовує такі докази, або ж принаймні до обґрунтування сумнівів у можливості отримання надійних свідчень, що стали підґрунтям певних доказів.

Окрім того, адвокатська критика наданої судові доказової бази може бути спрямована на виявлення в її контексті логічно несумісних матеріалів. У разі результативності такої стратегії можна буде цілком переконливо (без будь-яких додаткових слідчих дій) стверджувати про наявність недостовірних свідчень серед наданих стороною обвинувачення доказів (вже хоча б через неможливість одночасної істинності взаємовиключних тверджень). Водночас наявність несумісних свідчень у доказовій базі може мати як явний, так і латентний характер. У першому випадку йдеться про ствердження та заперечення одного й того самого стану речей (ситуації, обставини тощо) у різних свідченнях. У разі ж латентної (прихованої) несумісності жодна пара доказів прямо не заперечують одна одну, однак їхню недопустиму суперечливість можна виявити шляхом отримання з них хоча б однієї пари взаємовиключних логічних наслідків. І хоча до таких наслідків належать ті, що не можуть бути одночасно визнані істинними, нерідко зберігається можливість логіко-синхронічних оцінок сумісності навіть доказів щодо подій, які не збігаються в часі. Наприклад, експертні висновки: «Смерть потерпілого настала приблизно 6,5–7 годин тому» та «12 годин тому потерпілий ще був живий» хоча й стосуються різних моментів часу, однак є сумісними з огляду врахування часової дистанції обставин, описуваних ними, стосовно спільного моменту оцінювання цих доказів.

Варто також зауважити, що логічна несумісність доказів може мати як формальний, так і змістовний характер. Скажімо, показання, згідно з якими «Фігурант Х знаходився у місці А» та «Фігурант Х знаходився у місці В» (за достатньої віддаленості пунктів А і В один від одного) є формально несумісними (оскільки неможливість їх одночасної істинності не залежить від змістовних значень змінних Х, А та В); тоді як свідчення про те, що «Фігурант Х у момент часу T_1 знаходився у місці А» та «Фігурант Х у момент часу T_2 знаходився у місці В» не є формально несумісними (оскільки в різні моменти часу цілком можливо знаходитися в різних точках простору), однак, у разі фізичної неможливості подолання відстані $|AB|$ за проміжок часу $[T_1, T_2]$, такі свідчення стають *змістовно* несумісними. Певна річ, що доказова база, котра у своїй сукупності не відповідає критерію логічної несуперечливості (явно чи латентно, формально чи змістовно), не може визнаватися допустимою основою доказових процедур (Hvozdk, & Starenkyi, 2022, p. 60). Відповідно, побудова лінії захисту на врахуванні зазначених обставин може виявитися вельми ефективною.

Якщо ж у наданій стороною обвинувачення доказовій базі не виявлено недостовірних чи несумісних свідчень, то критичний аналіз такої бази доцільно спрямувати на оцінку її

достатності для обґрунтування обвинувального судового вердикту. Нагадаємо, що чинне кримінально-процесуальне законодавство не визначає яких-небудь об'єктивних критеріїв достатності доказів, апелюючи виключно до «внутрішнього переконання» суб'єктів судочинства (ч. 1 ст. 94 КПК), що є вельми суб'єктивним і неоднозначним виміром. Отже, з огляду на логічні умови доказовості аргументації, для визнання достатності доказів для доведення певної тези вони у своїй сукупності мають бути несумісними з відповідною антитезою. Іншими словами, на підставі цієї системи доказів протилежне обґрунтовуваній тезі припущення має відхилитися як неприйнятне. Тож, якщо логічно обґрунтоване відхилення припущення про невинуватість підзахисного у вчиненні розглядуваного в суді кримінального правопорушення видається неможливим, то це є ознакою недостатності наданої доказової бази для доведення його вини. У цьому разі сторона захисту може навіть не вдаватися до яких-небудь активних аргументаційних дій, оскільки тягар доказування покладається на сторону обвинувачення.

Зрештою, якщо представникові останньої вдається підвести висновок про причетність підсудного до розглядуваних дій під зібрану доказову базу (відповідну як юридичним, так і логічним умовам її прийнятності), тоді пошук ефективної лінії захисту варто зосередити на аналізі дотримання умов логічного впливання цього висновку з наведених підстав. Причому йдеться не лише про синхронічний логіко-формальний зв'язок між доказовою базою й обґрунтованим висновком, а й про дослідження змістовних відношень між діхронними подіями з позиції наявності чи відсутності між ними причинно-наслідкових залежностей. Так, скажімо, з огляду логічної форми, якщо подія А призводить до події В, а остання своєю чергою зумовлює наслідок С, то, вочевидь, безвідносно до змістовної специфіки змінних А, В і С, можна переконливо стверджувати, що А і С знаходяться в опосередкованому (подією В) причинно-наслідковому відношенні між собою. Однак цей висновок буде обґрунтованим лише за умови дійсного каузального зв'язку між усіма ланками розглядуваної послідовності подій. Адже нерідко трапляються випадки, у яких можна спостерігати логічно некоректні міркування, пов'язані з помилкою «post hoc ergo propter hoc» (тобто «після того, отже, з причини того»), або ж коли передуюча у часі ситуація є лише однією з умов (нехай, навіть, необхідною, але не достатньою) для настання аналізованого наслідку. У таких випадках ми не можемо стверджувати про наявність причинно-наслідкового зв'язку між попередньою та наступною ситуаціями.

Наприклад, в одній із судових справ, описаних Д. Уолтоном (Walton, 2002), жінці, що

спричинила ДТП, у якому постраждала особа отримала тілесні ушкодження, після чого була прооперована та залишилася інвалідом (втратила ногу), було висунуто звинувачення в ненавмисному нанесенні тяжких тілесних ушкоджень, а також прокурор звернувся до суду з клопотанням щодо зобов'язання обвинувачуваної до виплати відповідних репарацій постраждалій особі. Проте адвокат підсудної опротестував таке клопотання, посилаючись на такі аргументи: по-перше, за результатами медичного обстеження потерпілої перед її доправленням до шпиталю ступінь тяжкості отриманих травм визначався як середній і не загрожував інвалідністю; по-друге, як з'ясувалося під час додаткових слідчих дій, призначених через неузгоджуваність зі згаданими результатами висновку про те, що саме ДТП, а не подальше медичне втручання стало причиною інвалідності потерпілої, остання втратила ногу через лікарську помилку та недбалість медперсоналу. Тож сторона захисту, визнаючи вину підсудної у спричиненні ДТП, заперечила при цьому її винуватість у тяжких наслідках для здоров'я потерпілої. І хоча прокурор наполягав на тому, що без спричинення підсудною цього ДТП потерпіла не потрапила б до лікарні і, зрештою, не втратила б ногу, адвокат досить легко довів відсутність причинно-наслідкового зв'язку між такими подіями, як ДТП та інвалідність потерпілої (вже хоча б через відсутність логічно необхідного характеру такого зв'язку між зверненням до медичного закладу та втратою ноги потерпілою). Тут більш правдоподібною є версія щодо намагання медперсоналом уникнення власної відповідальності за такі наслідки шляхом «списування» їх причин на отримані під час ДТП травми.

Загалом же, ведучи мову про критику наданої судові стороною обвинувачення доказової бази та логіки її використання під час аргументації висновку щодо вини підсудного, варто обґрунтувати цю критику, з одного боку, на принципах логіко-синхронічної сумісності оцінок аналізованих подій, а з іншого – на умовах їх діахронічної узгоджуваності в контексті динаміки розгортання картини розслідуваного злочину (Hvozdk, 2020). Адже перші є релевантними лише стосовно аналізу мислено «стабілізованих» ситуацій, розглядуваних на певному фіксованому часовому

зрізі, тоді як інші пов'язані з умовами досяжності подальших станів досліджуваної картини подій із попередніх, а також наявності чи відсутності причинно-наслідкових залежностей між ними. У результаті координації згаданих методологічних підходів суттєво компенсуватиметься той дефіцит практичної ефективності традиційних логічних методів розслідування й аргументації, через який у сучасній літературі доволі часто можна прослідкувати скептичні позиції щодо значущості логіки в юридичній практиці.

Висновки

Особливості здійснення захисту в кримінальних провадженнях зумовлені передусім специфікою доказового процесу, характерною ознакою якого є складніша структура та ширший діапазон процедурних аспектів порівняно з відповідними процесуальними діями в інших галузевих сферах юриспруденції, а тому потребує значно ретельнішого методологічного забезпечення. Водночас окрім нормативно-правової регламентації дій сторони захисту необхідним є також їх узгодження з логічними критеріями раціональності міркувань, що є необхідною умовою їх об'єктивності й обґрунтованості.

У логічному плані, з огляду на юридичне закріплення презумпції невинуватості, стратегії кримінально-процесуального захисту можуть будуватися не тільки у своїх «жорстких» формах (спрямованих на отримання й верифікацію фактичних свідчень, що виключають можливість причетності підзахисного до вчинення розглядуваних протиправних дій; обґрунтування необхідності в перекваліфікації останніх тощо), а й у «м'яких» (зорієнтованих на критику стратегії обвинувачення з огляду її прийнятності не тільки в плані нормативно-правових вимог, а й логічних критеріїв коректності аргументації). Зокрема, така критика може спрямовуватися на обґрунтування сумнівів щодо достовірності доказів, наданих судові стороною обвинувачення, їх логічної сумісності та достатності для доказування вини. Логічні підвалини згаданої критики мають поєднувати в собі умови логіко-синхронічних оцінок аналізованих подій з умовами їх діахронічної узгоджуваності в контексті динаміки розгортання картини розслідуваного злочину.

References

- [1] Alchourron, C.E. (2012). *On law and logic. The logic of legal requirements. Essays on defeasibility.* Oxford: Oxford University Press.
- [2] Anistratenko, Yu.I., & Hrytsak, I.V. (2020). Defense strategy and tactics in criminal proceedings of the lawyer. *Legal science*, 9(111), 107-118. doi: 10.32844/2222-5374-2020-111-9.13.
- [3] Babchynska, T.V. (2021). Legal nature of defense in criminal proceedings of Ukraine. *Legal scientific electronic journal*, 6, 171-175. doi: 10.32782/2524-0374/2021-6/46.
- [4] Enoch, D., Fisher, T., & Spectre, L. (2012). Statistical evidence, sensitivity and the legal value of knowledge. *Philosophy and Public Affairs*, 40(3), 197-224.

- [5] Flower, L. (2019). Emotional Defense Lawyers. *Emotions: History, Culture, Society*, 3(2), 282-299. doi: 10.1163/2208522X-02010061.
- [6] Hvozdk, O. (2020). Logical-semantic aspect of building investigation strategies. *Philosophical and methodological issues of law*, 2, 86-92. doi: 10.33270/02202002.86.
- [7] Hvozdk, O.I., & Starenkyi, O.S. (2022). The logic of forming the evidence base in criminal proceedings. *Philosophical and methodological issues of law*, 2(24), 56-63. doi: 10.33270/02222402.56.
- [8] Kalinovska, A. (2019). Evaluation of evidence in criminal proceedings at the stage of pre-trial investigation. *Entrepreneurship, economy and law*, 11, 323-328. doi: 10.32849/2663-5313/2019.11.55.
- [9] Oaksford, M., & Chater, N. (2020). New paradigms in the psychology of reasoning. *Annual Review of Psychology*, 71, 305-330. doi: 10.1146/annurev-psych-010419-051132.
- [10] Pardo, M.S. (2019). The paradoxes of legal proof: A critical guide. *Boston University Law Review*, 99, 233-290. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3293023>.
- [11] Rodriguez, A.C., & Alvarez, J.T. (2018). Pragmatic-Discursive Strategies in Writings of Provisional Qualification and Defense in Oral Trial. *Cuadernos de Lingüística Hispánica*, 32, 87-105. doi: 10.19053/0121053X.n32.2018.8121.
- [12] Rozhnova, V.V. (2013). Inadmissibility of evidence in criminal proceedings. *Legal journal of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine*, 1, 301-306.
- [13] Sager, T. (2022). Advocacy planning: were expectations fulfilled? *Planning Perspectives*, 37(6), 1205-1230. doi: 10.1080/02665433.2022.2040189.
- [14] Sartor, G. (2009). Defeasibility in legal reasoning. *European University Institute Working Paper. Department of Law*. Florence: EUI.
- [15] Smith, M. (2018). When does evidence suffice for conviction? *Mind*, 127(508), 1193-1218.
- [16] Trofymenko, V.M. (2015). Peculiarities of the defense counsel's participation in evidence in criminal proceedings: some theoretical and applied aspects. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 2(33), 165-168.
- [17] Walton, D. (2002). *Legal argumentations and evidence*. The Pennsylvania State Univ. Press.
- [18] Zeikan, Ya.P. (2018). Strategy and tactics of defense in criminal cases according to the rules of the Criminal Procedure Code of 2012. Retrieved from <https://www.hsa.org.ua/blog/strategiya-i-taktyka-zahystu-v-kryminalnyh-spravah-za-pravylamy-kpk-2012-roku>. 2018.

Список використаних джерел

- [1] Alchourron C. E. On law and logic. *The logic of legal requirements. Essays on defeasibility*. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 39–52.
- [2] Аністратенко Ю. І., Грицак І. В. Стратегія та тактика захисту у кримінальному провадженні адвоката. *Юридична наука*. 2020. № 9 (111). С. 107–118. doi: 10.32844/2222-5374-2020-111-9.13.
- [3] Бабчинська Т.В. Правова природа захисту у кримінальному провадженні України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 171–175. doi: 10.32782/2524-0374/2021-6/46.
- [4] Enoch D., Fisher T., Spectre L. Statistical evidence, sensitivity and the legal value of knowledge. *Philosophy and Public Affairs*. 2012. Vol. 40. No. 3. P. 197–224.
- [5] Flower L. Emotional Defense Lawyers. *Emotions: History, Culture, Society*. 2019. Vol. 3. No. 2. P. 282–299. doi: 10.1163/2208522X-02010061.
- [6] Гвоздік О. Логіко-семантичний аспект побудови стратегій розслідування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2. С. 86–92. doi: 10.33270/02202002.86.
- [7] Гвоздік О. І., Старенький С. О. Логіка формування доказової бази у кримінальному провадженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 56–63. doi: <https://doi.org/10.33270/02222402.56>.
- [8] Каліновська А. Оцінка доказів у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 323–328. doi: 10.32849/2663-5313/2019.11.55.
- [9] Oaksford M., Chater N. New paradigms in the psychology of reasoning. *Annual Review of Psychology*. 2020. Vol. 71. P. 305–330. doi: 10.1146/annurev-psych-010419-051132
- [10] Pardo M. S. The paradoxes of legal proof: A critical guide. *Boston University Law Review*. 2019. Vol. 99. P. 233–290. URL: <https://ssrn.com/abstract=3293023>.
- [11] Rodriguez A. C., Alvarez J. T. Pragmatic-Discursive Strategies in Writings of Provisional Qualification and Defense in Oral Trial. *Cuadernos de Lingüística Hispánica*. 2018. No. 32. P. 87–105. doi: 10.19053/0121053X.n32.2018.8121.
- [12] Рожнова В. В. Недопустимість доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. 2013. № 1. С. 301–306.

- [13] Sager T. Advocacy planning: were expectations fulfilled? *Planning Perspectives*. 2022. Vol. 37. No. 6. P. 1205–1230. doi: 10.1080/02665433.2022.2040189.
- [14] Sartor G. Defeasibility in legal reasoning. *European University Institute Working Paper. Department of Law*. Florence : EUI, 2009. 27 p.
- [15] Smith M. When does evidence suffice for conviction? *Mind*. 2018. Vol. 127. Issue 508. P. 1193–1218.
- [16] Трофименко В. М. Особливості участі захисника у доказуванні в кримінальному провадженні: деякі теоретико-прикладні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 33. Т. 2. С. 165–168.
- [17] Walton D. *Legal argumentations and evidence*. The Pennsylvania State Univ. Press, 2002. 374 p.
- [18] Зейкан Я. П. Стратегія і тактика захисту в кримінальних справах за правилами КПК 2012 року. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/strategiya-i-taktyka-zahystu-v-kryminalnyh-spravah-za-pravylamy-kpk-2012-roku>. 2018.

The Logic of Defense in Criminal Process

GVOZDIK Oleh

Doctor of Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic
of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3146-2120>

Abstract. Protection of the legal rights and interests of citizens is one of the priority directions of building a democratic state governed by the rule of law. However, there are currently very significant obstacles to the implementation of the right to defense in criminal cases, mostly related to the unequal powers of the defense and prosecution parties. Accordingly, the need to improve the methodology of human rights activities in this area is becoming more acute. Systematized analysis of the objective and logical foundations of evidentiary argumentation and their involvement in the development of methods of strategic planning and tactical organization of defense in the criminal process is seen as a promising direction of such improvement. The methods of comparative and critical analysis, as well as the method of inductive generalization, were used in the study of common methodological approaches in this field of activity, their evaluation from the point of view of their validity and logical acceptability, as well as in the identification of key trends in modern studies of ways and means of legal argumentation. The method of logical-semantic analysis was used to determine the conditions of relevance of the application of the methodological tools of modern logic for the optimization of defense strategies in criminal proceedings. The article provides a rationale for the idea of objectifying defense strategies in criminal cases by aligning them with logical evidentiary criteria. A systematized presentation of the basics of the technology of such coordination in the course of procedural actions is also presented. In addition to its normative and legal regulation, the actions of the defense side must also be adjusted from the point of view of logical conditions of objectivity and reasonableness. In view of the normative consolidation of the presumption of innocence, logical strategies of criminal procedural protection can be built not only in their "hard" forms (aimed at refuting the possibility of the defendant's involvement in the commission of the considered illegal acts), but also in "soft" ones (oriented at criticism strategy of the prosecution in terms of its admissibility not only from the standpoint of regulatory and legal requirements, but also logical criteria of the correctness of the argumentation). The principles of the mentioned criticism should combine the conditions of logical-synchronic assessments of the analyzed events with the conditions of their diachronic coherence in the context of the dynamics of the unfolding of the picture of the crime under investigation. The use of logical means of objectification and rationalization of protection strategies is a factor in increasing the degree of their validity, persuasiveness and practical effectiveness.

Keywords: criminal procedural defense; defense logic; defense strategies; argumentation methods; evidentiary criteria.

DOI: 10.33270/02232602.18

УДК 340.12

Методологія дослідження ідеї та сутності громадянського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів

БРОВКО Наталія*

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету

м. Біла Церква, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3525-2817>;

СИМАНОВА Світлана

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін Білоцерківського національного
аграрного університету

м. Біла Церква, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8088-3258>

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена певною невизначеністю щодо питань, пов'язаних із вибором методів дослідження ідеї громадянського суспільства. Автори стверджують, що трансформаційні перетворення та процеси європейської інтеграції зумовлюють зміни у свідомості, що спричиняють проблему нерозуміння громадянами сутності громадянського суспільства, недостатнє усвідомлення власної ролі, що потребує здійснення комплексного підходу для дослідження його ідеї та процесів із застосуванням низки методів і методологічних підходів. Метою дослідження є виявлення методологічних закономірностей дослідження ідеї та сутності громадянського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів, аналіз його сутності, переосмислення філософсько-методологічних засад у контексті перспектив майбутнього розвитку та формування на цій підставі нормативно-правової бази, що відповідатиме сучасному баченню. Методологічним підґрунтям дослідження є комплексний підхід. Викладений матеріал становить певну наукову новизну, оскільки категорія «громадянське суспільство» є багатозначною, чітко не визначеною в законодавстві, що викликає різні думки щодо його розбудови в процесах, пов'язаних зі вступом до ЄС, та обумовлює потребу в здійсненні ґрунтового аналізу у філософсько-правовій площині із застосуванням відповідної методології. Доведено, що аналіз сутності громадянського суспільства неможливо здійснювати з використанням одного методологічного підходу чи методу. Складність категорії потребує застосування комплексного аналізу, що зумовлено багатоаспектністю досліджуваного явища. Практична значущість дослідження полягає в тому, що автори визначили найдоцільніші методи й методологічні підходи, що дасть змогу аналізувати ідею громадянського суспільства в контексті євроінтеграційних перетворень у державі.

Ключові слова: методологія; методи; євроінтеграція; громадянське суспільство; методологічні підходи.

Історія статті:

Отримано: 05.09.2023

Переглянуто: 02.10.2023

Прийнято: 03.11.2023

Рекомендоване посилання:

Бровко Н., Сімакова С. Методологія дослідження ідеї та сутності громадянського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 18–24. doi: 10.33270/02232602.18.

* Відповідальний автор

Вступ

Суспільні трансформації в Україні й українському суспільстві характеризуються динамічністю, стрімкою зміною орієнтирів, дій в умовах реалій, певною невизначеністю стратегій, розпорошеністю цінностей, зміною суспільних стандартів, що викликає зростання інтересу до їх сутності, перспектив подальшого розвитку українського соціуму та держави зокрема. Розбудова громадянського суспільства в Україні наразі відбувається під впливом суспільних перетворень. Спостерігається прагнення громадян до змін у країні: існування й активність громадських організацій, рухів, органів самоорганізації населення свідчить про перспективи наряду розбудови громадянського суспільства. Залишається незначним і недостатнім усвідомленням громадянами їхньої ролі в таких процесах. Переосмислення та необхідність подальшої розробки методологічних підходів у процесі аналізу сутності громадянського суспільства з огляду на євроінтеграційні процеси в контексті перспектив майбутнього розвитку має бути здійснене на підставі філософських засад і підходів.

Методологія пізнання ідеї громадянського суспільства має сенс для теоретичного осмислення та подальшого втілення їх у практичну площину. Такі ідеї не є новими, їх аналізували багато авторів, проте вони потребують нового осмислення у зв'язку з євроінтеграційним вектором розвитку держави та відповідних трансформацій у різних сферах життя (Mikhailina, & Hotsuliak, 2021; Karas, 2002; Sylva, 2016).

Матеріали та методи

Наявність правових норм, що регламентують основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в національному законодавстві свідчать про задекларований процес його розбудови, проте питання втілення в життя таких нормативів і їх реалізація можливі за умови відповідних методологічних підходів до осмислення суті ідеї та її формулювання в правових нормах.

Втілення ідеї громадянського суспільства може здійснюватися як завдяки класичній методології (аксіологічний, ціннісний, діалектичний підходи), так і за допомогою новітніх методів, таких як синергетичний, екзистенціально-антропоцентричний, феноменологічний, метод правового моделювання тощо. Акцентовано на комплексному підході під час осмислення проблематики із застосуванням низки методів і методологічних підходів (Такемета, 2021). Такі фундаментальні методи, як порівняльно-правовий, аксіологічний, структурно-порівняльний, на думку авторів, є ядром аналізу зазначеної проблематики.

Результати обговорення

Багатозначність категорії «громадянське суспільство», її невизначеність у законодавстві викликають дискусійні думки щодо процесів розбудови. Виникає потреба в здійсненні ґрунтовного аналізу ідеї громадянського суспільства у філософській і правовій площині в сучасних реаліях з перспективою євроінтеграційного руху України.

Ідея громадянського суспільства є багатогранною, тому здійснювати її аналіз доречно в контексті методологічних підходів, способів, методів, прийомів у процесі такого пізнання. Існують різні погляди на цю проблему, що пов'язано з власним розумінням її сутності, однак, на слуху думку А. Ф. Караса, є базові підходи, зокрема: соціологічний, нормативно-політологічний, юридично-правовий і філософський, у межах якого розрізняють класичний і некласичний чи сучасний (Karas, 2002).

Проблематика громадянського суспільства, громади не є новою у філософсько-правовому дискурсі. Цю ідею заклали й активно розвивали представники античності: Арістотель, Епікур, Цицерон. В епоху Середньовіччя її вивчали Августин Блаженний, Т. Аквінський. У новий час досліджували Ф. Бекон, Р. Декарт, Б. Спіноза, а також представники німецької класичної філософії – Г. Гегель, Г. Лейбніц, К. Маркс, Г. Спенсер.

Розуміння громадянського суспільства завжди активно пов'язувалося з громадою, яка, як вважалося, була підґрунтям такого утворення. Саме в процесі самоорганізації людських особистостей на певній території відбувалися різноманітні суспільні процеси, що призводили до прогресу, а іноді й до регресу соціуму.

Саме в процесі самоорганізації члени соціуму намагалися втілити національну ідею та власну ідентичність. Таку думку окреслювали у своїх працях українські філософи: В. Антонович, М. Драгоманов, Б. Кістяківський, М. Костомаров, П. Юркевич. Питання громадянського суспільства як організації, що має політичне підґрунтя, члени якого є активними учасниками політичних процесів, вивчали Л. Нагорна, Ю. Панейко. Вбачав психологічну складову в такому утворенні В. Васютинський. Громадянське суспільство в історичному аспекті було предметом розгляду в працях І. Козюри, В. Кравченка, В. Куйбіди, а М. Баймуратов, О. Батанов, Ю. Бойко, Ю. Волошин, П. Гураль, А. Карась, А. Колодій, М. Орзіх вдавалися до правового аналізу громадянського суспільства.

Як відомо, методологія – це цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, крізь призму яких і здійснюється пізнання завдяки методам, відповідно до технології їх застосування – методикою. Метод, методика та методологія перебувають в ієрархічному зв'язку, а інколи можуть існувати автономно (Kostytskiy, 2013). Методологія є сукупністю методів, завдяки яким здійснюється наукове пізнання й виникає

можливість описати відповідну категорію та виробити практичні рекомендації (Brovko, 2017). Методологія в юриспруденції являє собою науково-практичний комплекс (Kostytskiy, & Kushakova-Kostytska, 2022; Dickson, 2022).

Методологічною основою дослідження громадянського суспільства є антропоцентризм, який визначає людину найвищою соціальною цінністю. Він ставить Людину в центр світоглядного розуміння, визначає її творцем світу. Тому розуміння ролі та сутності Людини як найпершої складової громади і громадянського суспільства потребує відповідного світосприйняття. Усвідомлення необхідності розвитку громадських інституцій і кожного окремого індивіда дасть змогу переоцінити їхнє значення в розбудові громадянського суспільства європейського зразка.

Приєднання до ЄС вимагає від України відповідного рівня розвитку політичної, економічної, соціальної систем, трансформації суспільних інституцій і усього суспільства. Розвиток економічної сфери суспільства потребує нових умов функціонування фінансових структур, банків, розширення мережі підприємств з іноземним капіталом, фондів, бірж. Розвиток суспільства неможливий без діяльності громадських організацій. Вагоме значення у цьому мають міжнародні організації, надаючи підтримку, консультування, представляючи орієнтири руху в європейському напрямі. Розвиток європейського громадянського суспільства також передбачає впровадження низки внутрішніх інституційних реформ, утвердження принципів демократії, активну роль громадян у політичних процесах, його відкритість і прозорість, проведення демократичних виборів, стабільність у функціонуванні громадських і політичних інституцій, боротьбу з корупцією, довіру до судової системи, незалежність медіа, дотримання прав і свобод громадян і національних меншин тощо.

Осягнути ідею громадянського суспільства нового зразка можна завдяки методологічним підходам. Доцільність застосування за такої умови аксіологічного підходу доречне в контексті розуміння громадянського суспільства як сукупності індивідів, інституцій, які сповідають демократичні цінності. Водночас моральні норми не мають бути підґрунтям рішень, проектів, які приймаються інституційними утвореннями громадянського суспільства – громадськими організаціями, політичними партіями, об'єднаннями громадян тощо. Аксіологічний (ціннісний) підхід потребує розгляду й аналізу громадянського суспільства не лише як утворення, а осмислення людського буття, цінності членів такого суспільства. У цьому контексті варто згадати «Критику чистого розуму» І. Канта, який пов'язує громадянський і культурний стани суспільства певною мірою вдаючись до їхньої ідентифікації, та акцентує на необхідності свободи людини, що дасть їм можливість культурно розвиватися. Така свобода знаходить свій прояв у сфері практичного розуму,

має бути узгоджена з категоріями «необхідне» й «універсальне» – тоді публічне життя громади може стати штучним, вимушеним. Однак ціннісне розуміння категорії свободи в І. Канта все ж можна трактувати як покликання людини, яка може бути сама собі господарем (приймати рішення, розвиватися, мати власні прагнення та реалізовувати їх). Будучи вільною, вона здатна до культурного розвитку, а тому їй властива здатність реалізувати свою свободу в суспільстві та державному житті. Держава не є загрозою для людини в цьому разі, а стає середовищем її культурного розвитку (Kant).

Позитивістський підхід і тлумачення соціальної реальності, на думку деяких авторів, також можуть бути використані під час аналізу проблематики. Однак, на нашу думку, в сучасних умовах він не є реалістичним, що пов'язано з урахуванням суспільних змін, які мають логічний зміст, проте інколи відбуваються незалежно від волі людей. Ідеї щодо «загальних основ розвитку й устрою, які властиві організованим тілам, закономірно виявляються й у суспільствах» (Afonin, Bandurka, & Martynov, 2002), мали вплив на розуміння основ розвитку, який притаманний інститутам громадянського суспільства, проте не є доречними в умовах сьогодення.

Представники соціальних теорій розвитку громадянського суспільства Т. Адорно, К. Маркс, М. Хоркхаймер акцентували на соціальному розвитку, який логічно відбувається відповідно до соціально-економічних законів, проте їхні ідеї були розкритиковані в різні періоди. Так, З. Бауман, Ж. Бодріяр, А. Тофлер, М. Фуко розглядали суспільство як сукупність й активність соціальних груп і меншин, зростання ролі соціальних рухів на державні процеси. Слушною є думка В. Г. Сили, що «відхід від детерміністичного тлумачення соціальної практики, аналізу її в плані причинно-наслідкових зв'язків відкриває можливості для включення до сфери соціального дослідження свідомості, поведінки індивідів і груп, специфічної системи цінностей, вірувань, переконань і середовища їх розгортання» (Syla, 2016).

У контексті синергетичного підходу є цікавими думки Л. Губерського, С. Кримського, В. Лук'янця, М. Михальченка, А. Свідзинського про те, що громадянське суспільство слід аналізувати як складне утворення, систему, яка розвивається в неоднорідному середовищі. На нашу думку, такий підхід є слухним, адже дає змогу врахувати особливості його як складного явища, яке здатне до змін, дисбалансу, руху, прагне до стабільності в процесі розв'язання складних соціальних ситуацій.

Громадянське суспільство мінливе. Це пов'язано з особливостями суспільних відносин, реальний стан яких можна проаналізувати за допомогою соціологічного підходу з поєднанням особистісних, соціальних і культурних засад. Воно існує в культурному просторі й забезпечує

обмін культурними і моральними цінностями між його членами й утвореннями. Цей метод варто використовувати для отримання інформації шляхом з'ясування суспільної думки щодо процесів розвитку громадянського суспільства, його стану, порівняння та висновків щодо цих процесів.

Аналіз розвитку ідеї громадянського суспільства неможливо здійснювати без демографічного та феноменологічного підходів. Зокрема, демографічний підхід дає можливість виокремити напрями, у яких розвивалося громадянське суспільство з огляду на процеси активного переміщення населення, розвитку певної просторової системи. На процеси розвитку громадянського суспільства впливають і геополітичні процеси – розподіл праці, політичні можливості, низка економічних факторів (ринок праці, теорії світових систем, взаємозалежного глобального розвитку тощо). Застосування феноменологічного підходу є доречним у контексті аналізу нагальних потреб, цілей, бажань, намірів людської спільноти, які знаходять відображення в реальних діях громадських інституцій і «втілювані тією чи іншою мірою і в тій чи іншій формі у предметах, реаліях та зв'язках людської культури (Andrushchenko, 2005). Таким чином, варто дослухатися думки В. Сили, що роль громади у трансформаційних євроінтеграційних процесах має бути пов'язана з урахуванням національної філософії, опануванням її ідеями, перетворенням їх як в індивідуальні, так і в громадські життєві орієнтації (Syla, 2016).

Продовжуючи аналіз проблематики, акцентуємо й на методах, які слід застосовувати під час аналізу ідеї громадянського суспільства. Очевидно, дослідження такого складного феномену, як громадянське суспільство, не може здійснюватися з використанням тільки одного методу. Лише їхня сукупність і комплексний підхід дадуть можливість прослідкувати й розвиток громадянського суспільства в перспективі євроінтеграційних рухів. Ними можуть бути загальнологічні – аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція; теоретичні – аксіоматичний, гіпотетичний, перехід від абстрактності до конкретності; соціологічні – анкетування, інтерв'ю, експертне опитування, спостереження; соціально-психологічні – контент-аналіз, тестування, спостереження; порівняльно-історичні – історичного опису, конкретно-історичного аналізу, порівняльний, періодизації; емпіричні – практичний експеримент, аналіз статистичного матеріалу, контент-аналіз; системно-функціональні – системний метод, інституціональний і функціональний методи; прогностичні – висновки за аналогією, метод простої екстраполяції, аналіз детермінант і змінних тощо (Brovko et al., 2014).

Діалектичний метод дає можливість проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки (Kostytskyi, 2017) в тому числі інститутів і чинників розвитку громадянського суспільства, вплив євроінтеграційних процесів на його розвиток, прослідкувати взаємозв'язок державної політики та громадських інституцій, її вплив на розбудову громадянського суспільства в Україні. Діалектичний метод є надзвичайно складним, тому його слід використовувати у дослідженнях обережно (Forster, 2006). Логічно, що розглядати громадянське суспільство необхідно як комплексне та цілісне явище, і цьому сприяє використання системно-структурного методу шляхом дослідження громадянського суспільства як єдиного цілого, виявлення його елементів, їх узгодження, встановлення різних зв'язків між його елементами, підсистемами (Coleman, 2012).

Функціональний метод, що ґрунтується на аналізі реального життя з урахуванням суперечностей, що існують в суспільстві, допомагає детальніше розглянути структуру громадянського суспільства, проблеми його правового регулювання, перспективи підвищення ефективності його інститутів. Системно-функціональний метод дозволяє не лише виокремити точки дотику взаємодії громадських інституцій між собою та іншими утвореннями, а й передбачає здійснення аналізу організації громадянського суспільства, взаємодію громадських інституцій, що його становлять. Розкриттю ідеї громадянського суспільства та його розвитку з використанням зазначеного методу сприяє виявлення спільних інтересів, мети, завдань, прагнень громадян, їхніх цінностей. Паралельне використання порівняльно-правового методу дає змогу зіставити юридичні поняття, явища, процеси, які відбуваються в громадянському суспільстві та впливають на нього, з'ясувати особливості та порівняти їх як на національному, так і на міжнародному рівні. Це дозволить узагальнити отримані відомості, виокремивши істотне від неістотного та водночас акцентувати на головних тенденціях інституцій громадянського суспільства, власне на ньому, зважаючи на аналогічні процеси розвитку в зарубіжних країнах.

Вважаємо за доречне використання й методу правового моделювання, який дозволяє аналізувати державно-правові явища, процеси, розвиток громадських інституцій на певних моделях шляхом уявного відтворення об'єктів, які підлягають дослідженню. Таким чином вдається передбачити й визначити пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері розвитку громадянського суспільства (Langlinais, & Leiter, 2016).

Крім вищезазначених методів, дослідження ідеї громадянського суспільства може здійснюватися за допомогою методів аналізу, синтезу (шляхом поєднання окремих частин чи властивостей

предмета в єдине ціле), аналогії (встановлення відношення відповідності двох систем за певними ознаками, з урахуванням того, що будь-яка з цих систем може функціонувати реально або ж бути абстрактною), порівняння, узагальнення, абстрагування, прогнозування, індукції, дедукції тощо.

Висновки

На сучасному етапі євроінтеграційного шляху України питання розбудови громадянського суспільства є надзвичайно актуальним. Українське суспільство та влада чітко окреслили свій намір щодо європейського вибору й визначили відповідні кроки в цьому напрямі: формування відповідальності та позитивного мислення, збереження і всебічний розвиток культури, традицій, активна громадянська позиція, бажання змінювати країну, бути учасником суспільних перетворень, розвиток партнерства, готовність до змін через особисте самовдосконалення та розвиток. Громадяни, їх об'єднання, спільноти, інституції здатні забезпечити розвиток і рух держави. Таке громадянське суспільство здатне цілком взаємодіяти з владою, бути учасником змін, ініціювати їх, упроваджувати, контролювати й реалізовувати.

Дослідження громадянського суспільства здійснюється за допомогою низки методів: аналізу, синтезу, аналогії, порівняння, узагальнення, абстрагування, прогнозування, індукції, дедукції, а також соціологічного, демографічного, системного,

геополітичного, економічного та цивілізаційного підходів.

Зважаючи на багатоаспектність категорії «громадянське суспільство», його аналіз неможливо здійснювати з використанням одного методологічного підходу чи певного методу. Застосування комплексу підходів дасть можливість глибоко досліджувати багатогранність будь-якого явища (Levitt, 2020) в тому числі і громадянського суспільства та процесів, які відбуваються в ньому. Проте варто виокремити фундаментальні методи, які, на нашу думку, є ядром аналізу зазначеної проблематики. Ідеться про порівняльно-правовий метод, який сприятиме оцінюванню та виявленню ключових моментів у розвитку громадянського суспільства; на підставі аксіологічного підходу можна визначити ціннісні установки, орієнтири європейської спільноти та на їх підґрунті будувати стратегію розвитку держави, закріплювати такі ціннісні орієнтації у свідомості громадян; використання екзистенціально-антропоцентричної методології дозволить здійснювати реалістичний аналіз і відійти від абстрактного аналізу дійсності, створить дієвий інструментарій для майбутніх змін і євроінтеграційних трансформацій. Структурно-функціональний підхід дозволить осмислити роль громадянського суспільства і кожного його громадянина в їх взаємозв'язку як фундаменту для реалізації власних екзистенціальних потреб, кожного громадянина як рушійної сили та джерела громадянської активності.

References

- [1] Afonin, E.A., Bandurka, O.M., & Martynov, A.Yu. (2002). *The Great Spillover (Global Problems of the Present: Socio-Philosophical Analysis)*. Kyiv.
- [2] Andrushchenko, V.P. (Ed.). (2005). *Philosophical dictionary of social terms* (3rd ed.). Kharkiv: R.Y.F.
- [3] Brovko, N.I., Danylenko, A.S., & Kushakova-Kostytska, N.V. (et al.). (2014). *Philosophical and legal principles of combating illegal migration and human trafficking in civil society*. Bila Tserkva: BNAU.
- [4] Brovko, N.I. (2017). Methodology of Research on the Category of Legal Consciousness of Rural Residents. *Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 3, 225-228.
- [5] Coleman, J.L. (2012). *Methodology*. The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law. Oxford. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199270972.013.0008.
- [6] Dickson, J. (2022). *Methodology in Legal Philosophy* (Chapter 1: Meta theory of Law), (pp. 1-29). London: Wiley. doi: 10.1002/9781394163694.ch1.
- [7] Forster, M. (2006). Hegel's dialectical method (Chapter 5: The Cambridge Companion to Hege), (pp. 130-170). F.C. Beiser (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press. doi: 10.1017/CCOL0521382742.006.
- [8] Kant, I. Critique of Pure Reason. Retrieved from <http://weblib.pp.ua/kritika-chistogo-razuma-per-nemlосskogo.html>.
- [9] Karas, A.F. (2002). Civil Society: Stages of Formation and Conceptual Features of Interpretation. *Vostok: analytical and informational journal*, 4(47), 54-59.
- [10] Kostytskyi, M.V. (2017). Dialectical method in jurisprudence. In *The Great Ukrainian Legal Encyclopedia* (Vol. 2), (pp. 216-221). Kharkiv: Pravo.
- [11] Kostytskyi, M.V., & Kushakova-Kostytska, N.V. (2023). Methodology of theoretical and practical cognition in jurisprudence as a scientific and practical complex. *Philosophical and methodological problems of law*, 1(25), 9-17. doi: 10.33270/01232502.9.
- [12] Kostytskyi, M.V. (2013). Some issues of methodology of legal science. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 3-11.

- [13] Langlinais, A., & Leiter, B. (2016). Methodology of Legal Philosophy. *Oxford Handbook of Philosophical Methodology* (pp. 671-689). H. Cappelen, T. Sz. Gendler, J. Hawthorne (Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- [14] Levitt, H.M. (2020). Methodological integrity: Establishing the fidelity and utility of your research. *Reporting qualitative research in psychology: How to meet APA Style Journal Article Reporting Standards* (pp. 29-41). Washington: American Psychological Association. doi: 10.1037/0000179-003.
- [15] Mikhailina, T.V., & Hotsuliak, Yu.V. (2021). Crisis of methodology of modern legal research. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 65, 26-30. doi: 10.24144/2307-3322.2021.65.4.
- [16] Sylva, V.H. (2016). *Social role of the community in the conditions of transformation of Ukrainian society* (Dissertation Chernihiv, Ukraine).
- [17] Empirical and Doctrinal Scholarship. *Law and Philosophy*, 40. 33-66. doi: 10.1007/s10982-020-09388-1.

Список використаних джерел

- [1] Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-філософський аналіз). Київ, 2002. 352 с.
- [2] Філософський словник соціальних термінів / упоряд. В. П. Андрущенко. 3-тє вид., оновл. Харків : Р.И.Ф., 2005. 672 с.
- [3] Філософсько-правові засади протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми в громадянському суспільстві : навч. посіб. [Н. І. Бровко, А. С. Даниленко, Н. В. Кушакова-Костицька та ін.]. Біла Церква : БНАУ, 2014. 375 с.
- [4] Бровко Н. І. Методологія досліджень категорії правосвідомості жителів сільської місцевості. *Науковий вісник публічного і приватного права*. 2017. № 3. С. 225–228.
- [5] Coleman J. L. Methodology. *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Oxford, 2012. P. 311–351. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199270972.013.0008.
- [6] Dickson J. Methodology in Legal Philosophy. London : Wiley, 2022. Chapter 1 : Meta – theory of Law. P. 1–29. doi: 10.1002/9781394163694.ch1.
- [7] Forster M. Hegel's dialectical method / ed. by F. C. Beiser. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. Chapter 5 : The Cambridge Companion to Hegel. P. 130–170. doi: 10.1017/CCOL0521382742.006.
- [8] Кант І. Критика чистого розуму. URL: <http://web.lib.pp.ua/kritika-chistogo-razuma-peg-nem-losskogo.html>.
- [9] Карась А. Ф. Громадянське суспільство: етапи формування й концептуальні особливості інтерпретації. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. 2002. № 4 (47). С. 54–59.
- [10] Костицький М. В. Діалектичний метод в юриспруденції. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. С. 216–221.
- [11] Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські і методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 9–17. doi: 10.33270/01232502.9.
- [12] Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
- [13] Langlinais A., Leiter B. Methodology of Legal Philosophy. *Oxford Handbook of Philosophical Methodology* / ed. by H. Cappelen, T. Sz. Gendler, J. Hawthorne. Oxford : Oxford University Press, 2016. P. 671–689.
- [14] Levitt H. M. Methodological integrity: Establishing the fidelity and utility of your research. *Reporting qualitative research in psychology: How to meet APA Style Journal Article Reporting Standards*. Washington : American Psychological Association, 2020. P. 29–41. doi: 10.1037/0000179-003.
- [15] Михайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В. Криза методології сучасних юридичних досліджень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Вип. 65. С. 26–30. (Серія «Право»). doi: 10.24144/2307-3322.2021.65.4.
- [16] Сила В. Г. Соціальна роль громади в умовах трансформації українського суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Чернігів, 2016. 213 с Чернігів, 2016. 213 с.
- [17] Taekema S. Methodologies of Rule of Law Research: Why Legal Philosophy Needs Empirical and Doctrinal Scholarship. *Law and Philosophy*. 2021. Vol. 40. P. 33–66. doi: 10.1007/s10982-020-09388-1.

Methodology of Studying the Idea and Essence of Civil Society in the Context of European Integration Processes

BROVKO Nataliia

Doctor of Law, Professor,

Head of the Department of Constitutional Law and Theoretical and Legal Disciplines
of the Bila Tserkva National Agrarian University

Bila Tserkva, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3525-2817>;

SIMAKOVA Svitlana

PhD in Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Public Law Disciplines of the Bila Tserkva
National Agrarian University

Bila Tserkva, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8088-3258>

Abstract. The relevance of the study is due to some uncertainty about the issues related to the choice of methods for studying the idea of civil society. The authors argue that the transformational changes and processes of European integration cause changes in consciousness, which entail the problem of citizens' misunderstanding of the essence of civil society, insufficient awareness of their own role, which requires an integrated approach to study its idea and processes using a number of methods and methodological approaches. The purpose of the study is to identify the methodological patterns of studying the idea and essence of civil society in the context of European integration processes, to analyze its essence, to rethink the philosophical and methodological foundations in the context of future development prospects and to form a regulatory framework that will meet the current vision on this basis. The methodological basis of the study is an integrated approach. The material presented in the article has a certain scientific novelty, since the category of civil society is ambiguous, not clearly defined in the legislation, which causes different opinions regarding the processes of its development in the processes related to EU accession and necessitates a thorough analysis in the philosophical and legal plane with the use of appropriate methodology. It is proved that the analysis of the essence of civil society cannot be carried out using a single methodological approach or method. The complexity of the category requires a comprehensive analysis, due to the multidimensional nature of the phenomenon under study. The practical significance of the study lies in the fact that the authors have identified the most appropriate methods and methodological approaches that will allow analyzing the idea of civil society with regard to European integration transformations in the state.

Keywords: methodology; methods; European integration; civil society; methodological approaches.

DOI: 10.33270/02232602.25
УДК 340.12

Константно-домінантні соціальні ідеї епохи модерну та сучасний конституційний простір

ВОВК Вікторія*

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління і права імені Леоніда Юзькова
м. Хмельницький, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-2095>

Анотація. Статтю присвячено ще недостатньо дослідженим питанням впливу філософсько-правових ідей періоду модерну на становлення й оформлення сучасної політико-правової та конституційної реальності. Доведено, що сучасна європейська правова культура та практика детермінуються філософсько-правовими концепціями та природничо-правовою доктриною XVII–XVIII століть, які також вибірково ввібрали в себе положення соціальних ідей середньовіччя, християнської ідеології, але водночас мали характер практичного керівництва до дії та закріпили основні світоглядно-ментальні настанови тогочасного суспільства. Філософсько-правові тексти мислителів епохи модерну виконано в специфічній жанровій манері, що й зумовило перенесення їх основних положень у політико-правові та юридичні документи. Саме в таких світоглядно-історичних координатах і сформувалися основні засади територіального управління в державі через чітке окреслення взаємовідносин між центром управління та периферіями. У тексті статті проаналізовано основні соціокультурні й ідеологічні передумови формування таких положень сучасної політико-правової практики та конституціоналізму, як незалежна національна держава, територіальний і національний суверенітет (на прикладі еволюціонування явища суверенітету від середньовіччя до Нових часів). Розуміння змістовного наповнення низки інститутів конституційного та міжнародного права залежить від з'ясування ролі й значення Вестфальських мирних договорів у процесах створення європейської системи правопорядку, основних засад міжнародної безпекової політики тощо. Акцентовано на тому, що сучасне розуміння права є також похідним від його трактування в часи модерну (право як договір, право як сфера секулярної діяльності людини, правотворча та законотворча діяльність держави, держава як особливий суб'єкт права).

Ключові слова: модерн; право; конституція; конституційний простір; право безпеки; держава; суверенна держава; міжнародна безпека; правопорядок.

Історія статті:

Отримано: 01.09.2023
Переглянуто: 03.10.2023
Прийнято: 02.11.2023

Рекомендоване посилання:

Вовк В. Константно-домінантні соціальні ідеї епохи модерну та сучасний конституційний простір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 25–31. doi: 10.33270/02232602.25.

*Відповідальний автор

Вступ

Модерн як соціальний проєкт – це тягловість не в одне століття. Європа до цього часу живе в координатах цього соціального проєкту, а його елементи втілено в сучасні політико-правовий та юридико-правовий ландшафти. Модерн як соціальний проєкт сформувався в XVII–XVIII століттях, ввібравши в себе вибірково ідеї середньовічних міркувань і проєктів, елементи християнської ідеології; постав як практичне керівництво до дії; зафіксував основні світоглядні та ментальні настанови тогочасного середньовічного суспільства (переважно в його німецько-французько-англійському варіанті). Модерн став автором всесвітньої історії: «ним створена універсальна ситуація існування людства. Попри узвичаєні в науковій свідомості конотації, соціально-політичний проєкт модерну належить не минулому. І дотепер – як і останні чотири століття – він залишається невидимою віссю, навколо якої обертається сучасне соціальне життя. Не лише весь «західний світ» є системно визначеним на засадах цього проєкту. Він став надбанням усього людства незалежно від того, як те чи інше суспільство ставиться до «західних цінностей» (Shamrai). Модерн (Новий час, «ера Розуму») став періодом виникнення зрілих форм політичних ідеологій як результат складного й органічного поєднання новоствореної наукової методології соціально-філософського знання, застосування теорії фізики як ключової наукової дисципліни, чіткої демаркації релігії та віри в приватному й науковому житті, виокремлення сфери приватного та громадянського. Новочасові пошуки справедливого соціального облаштування припадають на історичний період другої половини XVII – першої половини XVIII століття, який умовно можна назвати «класичною Європою», і в межах якого відбулося формування ментальних структур, які вплинули на конструкцію планетарної цивілізації, визначивши її економічні, соціальні та політичні межі (Chaunu, 1966).

Матеріали та методи

Модерн як епоха оригінального світогляду й історичний період у розвитку європейської культури вже декілька століть перебуває в центрі уваги науковців. Але в царині юриспруденції та правознавства й нині залишається недооціненим внесок мислителів Нового часу, серед яких питома вага припадає на філософів. Тому в процесі дослідження зазначеної теми ми послуговувалися доробками сучасних філософів, істориків і юристів: Є. Білозьорова (2022), В. Гусєва (2020), М. Козюбри (2021), Ю Кононенка (2023), А. Романової (2023), К. Шмітта (1958), В. Шамрай (Shamrai) та ін.).

Водночас у вітчизняному правознавстві недостатньо висвітленими є питання впливу константно-домінантних соціально-правових ідей

епохи модерну на сучасний європейський конституційний простір і їх закріплення в текстах конституцій. Такий підхід дозволить розкрити філософський вимір інституту державного суверенітету, що сприятиме розгляду текстів конституцій в їх аксіологічному, телеологічному та герменевтичному вимірах.

Результати й обговорення

Тексти конституцій – це не лише політико-правові та юридичні тексти, це насамперед квінтесенція світоглядних настроїв епохи, відображення конкретної культури та панівної системи суспільних цінностей конкретного суспільства. У нашому випадку аксіомою є той факт, що тексти європейських конституцій, незалежно від їх покоління, містять філософськи та ключові змістовні пункти, які є результатом інтелектуальних здобутків епохи модерну. Класичні праці авторів доби модерну політико-правової спрямованості є затребуваними й в умовах сьогодення, зберігаючи свою актуальність (Koziubra, 2021). Жанрова специфіка цих праць обумовлювала їх легку трансформацію у форму політичних декларацій, що спрощувало входження сформульованих у них положень у практику політико-правового життя, а більшість політиків сприймали їх як керівництво до дії в процесі розбудови розумного суспільного ладу (Husiev, 2020, p. 12).

Модерн кардинально змінив розуміння права порівняно з його середньовічним варіантом: право – це не можливість, даровані людині Богом, право – це конструкція, розбудована в специфічний спосіб, яка у своєму засновку має універсальну людську природу. Цю тезу підтверджують й сучасні дослідники, зокрема, на думку П. Г'єя, у XVII–XVIII століттях було зруйноване «магічне коло» взаємозалежності спадкової аристократії, Святого Письма та Церкви (Gay, 1996, p. 114), а М. Цафіровський зазначав, що «ера Розуму» дала людству низку ідей, найважливішими серед яких є визнання свободи, раціональності та демократії як засадничих суспільних цінностей, що протиставило її (єру) «божественному праву королів» (Zafirovsky, 2010, p. 144).

Значною мірою соціально-правові та політико-правові погляди мислителів модерну визначають зміст правового життя сучасних держав. Як зауважує знаний український історик філософії В. Гусєв, «ідеї та принципи, сформульовані класиками політичної філософії, тисяча разів повторені їхніми прихильниками й adeptами, не тільки визначили конституційні засади більшості європейських країн, вони сформували відповідну політичну культуру, створивши основу сучасного політичного мислення. Ідеї, що їх так палко обстоювали на сторінках своїх творів філософи, стали узвичаєними формами суспільного й політичного життя сучасної Європи та всього західного світу, перетворилися на очевидності, що

не потребують доведення» (Husiev, 2020, p. 11). Серед таких «очевидностей» – теорія розподілу влади, права людини, державний, національний і територіальний суверенітет, держава тощо.

Одним із досягнень модерну в політико-правовій площині, яке й нині прослідковуємо в текстах конституцій, – це територія держави та поділ територій держав з метою управління, та суверенітет. Говорячи мовою сучасних конституцій, йдеться про адміністративно-територіальний і політико-правовий устрій держави. Саме за часів модерну постало питання щодо поділу території держави крізь призму управління центру та периферії або провінції, що було пов'язане з осмисленням процесів формування національних держав і національного права в XVII–XVIII століттях, а також із суттєвими змінами в уявленнях про територію держави. Невизначеність території в юридичному контексті для середньовіччя пов'язане з такими моментами: а) середньовічна Європа – це територія, на якій поширене християнство та визнане єдиновладдя Ватикану («всезагальна міжнародно-правова єдність європейського середньовіччя стала називатися *Respublica Christiana* і *Populus Christianus*. Вона мала чітку локалізацію та строгі порядки» (Schmitt, 2003, p. 31); б) для середньовіччя прийнятним було розуміння території держави як приватної власності суверена. Періодом широкомасштабних географічних відкриттів, який поклав початок формуванню колоніальних держав, покликав до життя зміни в уявленнях про управлінські відносини між центром та іншими частинами території, а також територіально віддаленими частинами держав, стало XVII століття. З часів модерну спостерігаємо феномен уніфікації територій у межах однієї держави з одночасним розширенням державної влади: «національна держава, виходячи з принципу суверенітету, намагалася максимально підпорядкувати простір центральному осередку влади та гомогенізувати культурно-політичний ландшафт, що розумілося як раціоналізація управління. Соціально-політичні дослідження спрямовувалися на реалізацію ефективної натуралізації національних держав, що, за думкою Ентоні Сміта, визначалося «методологічним націоналізмом» (Koch, 2022, p. 41). З часів модерну спостерігаємо формування географічних вимірів влади, що й створило сучасну ситуацію, за якої влада має свій простір і кордони, а монополія на політичну владу закріпилася за державою, що зумовило прагнення державців самим визначати межі своїх просторових домагань, оскільки територіальна держава є явищем політико-правової реальності та одним з найвеличніших досягнень класичної Європи. Логічним є те, що динаміка розширення кордонів держави, так само як історія мінливої рівноваги (що визначає відношення між державами), вибудовується територіально, відповідно до порядку руху речей, людей, ідей (Chaunu, 1966).

І як би парадоксально це не здавалося, але новочасове політико-правове уявлення про територію держави як специфічний простір має прямий зв'язок із природничо-науковими та філософськими уявленнями про простір того часу: новий Всесвіт є об'єктом геометрів; цей Всесвіт є простором, який простягнений уздовж, уширш та у висоту або прірву; він подільний на різні частини, які можуть мати різну конфігурацію та розміри.

У науці конституційного права територію держави пов'язують із доктриною суверенітету, яка сформувалася як трансформація середньовічної ідеї зовнішнього суверенітету суверена та зрезультувала в розмежування публічного й приватного права: «територія держави є просторовою основою юрисдикції суверена, його політичної влади (*imperium*), що відрізняється від права власності на землі (*dominium*)» (Barabash et al., 2021, p. 387). З легкої руки Ж. Бодена ідея органічного зв'язку постійної, абсолютної влади та певної території стали підґрунтям сучасних правових концепцій суверенітету (територія держави є важливим юридичним інститутом у конституційному та міжнародному праві). Надалі значення терміну «суверенітет» стане ширшим і ним буде позначатися контроль суверена над територією держави. Суверенітет у значенні повноти влади на конкретній території вперше був гарантований Вестфальськими мирними договорами 1648 року, які поклали кінець не лише Тридцятилітній війні, а й наявній на той час системі правопорядку, яка була представлена «архаїчними монархіями» (П. Шоню) і спонукали формування армій нового типу (Vovk, 2022). Тексти Оснабрюкського та Мюнстерського договорів містять формулювання поняття суверенної держави, її основні ознаки та принципи рівності держав у взаємовідносинах, а також формулювання основоположних принципів міжнародної безпеки (Shumskiy, 2020, p. 84). З цього часу можна стверджувати, що поняття «суверенітет» безроздільно пов'язане з територією, адже вперше в історії Європи відбулося «визнання кордонів і визнання держави як «геополітичної реальності» (визнання Республіки Об'єднаних Провінцій з боку Іспанії)» (Shumskiy, 2020, p. 84). На думку Р. Еша, «важко знайти інший юридичний документ у період раннього Нового часу, в якому ці два аспекти – внутрішнє конституційне врегулювання та міжнародні домовленості – були б настільки тісно переплетеними» (Asch, 2004, p. 319). Такої ж позиції дотримується й Г. Мюнклер, стверджуючи, що модель Вестфальської системи правопорядку є тричленною (мирні договори, праця Гуго Гроція «*De Jure Belli ac Pacis libri tres*» і досвід державної політики, починаючи з середини XVII століття), що спричинило виникнення нового політичного порядку та зробило значущою правову передбачуваність (Münkler, 2018). Виокремлення теоретичної праці засвідчує особливий вплив теоретичних розробок на

формування нового політичного та правового простору Європи.

Вважають, що саме від Ветсфальських договорів ведуть свій початок сучасні європейські національні держави як політико-правові утворення, становлення та юридичне оформлення нового модерного правопорядку в Європі, який проіснував аж до часів Наполеона: самостійними було визнано Швейцарію та Нідерланди; проголошувалася рівноправність європейських держав, незалежно від їхнього державного устрою та офіційної релігії (держави з республіканським устроєм змінили статус другорядних державоподібних утворень на статус самостійних і рівноправних держав); уперше в юридичній площині відбулося визнання принципу «суверенності національних держав» і було покладено початок демаркації в розумінні території держави з позицій міжнародного та конституційного права (Tsviatyi, (2019)). Як образно зауважує представник школи «Анналів» П. Шоню, народження держави не можна датувати лише XVII століттям, але саме це століття стало періодом, коли держава набула своєї справжньої якості в масштабах усієї Європи, яка дедалі більше процвітала. Відтепер держава стверджує своє верховенство та не дозволяє нікому бути вищими за себе: ані християнському світові, ані імперії» (Chaunu, 1966).

Але водночас слід пам'ятати, що формування держав нового ґатунку відбувалося в межах світоглядного універсуму Нового часу, в якому втілено два взаємопов'язані процеси: індивідуалізація та виникнення національних держав. Причому індивідуальність розглядалася крізь призму політичного (домінантним став принцип інтересу держави). Надалі це зрештуть в появі індивідуалістичної держави, на противагу світу глобального християнського суспільства. «Нові часи, увібравши в себе християнську концепцію індивідуалізму, трактували індивіда як істоту самодостатню, бо вона створена за подобою та образом Божим, а в силу цього наділена розумом. Тому Держава теж розглядалася як індивід, наділялася індивідуальними рисами, визнавалася автономною та самодостатньою, незважаючи на умови» (Liashenko, 1999, p. 34). Такий стан речей оригінально пояснює К. Гайєс у праці «Історії еволюції сучасного націоналізму», зауваживши, що за часів модерну держава набула «фіксованої позиції» паралельно з такою ж «фіксованою позицією» особистості, і, відповідно, підкреслювало абсолютний суверенітет національної держави, але з його обмеженням «принципом індивідуальних свобод – політичних, економічних і релігійних – у кожній національній державі» (Hayes, 1931, p. 135). Варта уваги також його аргументована позиція щодо процесу формування національних держав, які не належать громадянам конкретного покоління. І цей процес пов'язаний з ефективністю використання

друкованого слова в модерні часи, яке сприяло візуалізації національної мови; створенню усередненого сприйняття, яке включало тогочасну промисловість; пошукам у ринках і візуалізації національного статусу (Hayes, 1931).

Філігранно відточать ідеї Ж. Бодена щодо суверенітету держави (зокрема завдячуючи зусиллям Еммеріху де Ваттелю, який застосував боденівську теорію суверенітету щодо відносин між державами та обґрунтував відсутність права на зовнішню агресію) XVII–XVIII століття, таким чином розробивши нову парадигму держави, яка працює й в умовах сьогодення. З Нового часу державу трактують як територіально замкнуту єдність, а державний суверенітет як правове поняття стане підґрунтям «територіально замкненої, з математичною точністю обмеженої від інших, раціоналізованої і централізованої єдності держави» (Schmitt, 2003), що надалі буде йменуватися як суверенна держава. Такий підхід до розуміння держави як суверенного утворення перегукується з теорією монад Г. Лейбніца. На думку К. Шмітта, суверенна держава є не лише новою парадигмою (у межах якої ми живемо до цього часу), але й нова парадигма простору. Вироблена парадигма державного простору була коректною лише для суходолу. Варто зазначити, що завдяки теоретичним доробкам мислителя епохи модерну С. Пуфендорфа, ідея державного суверенітету прибережної держави доповнюється її домаганнями на море. Слід зауважити, що вказаний автор першим серед європейських мислителів дійшов висновку про те, що з юридичної точки зору потрібно розрізнити світовий океан і європейський морський басейн, скориставшись для цього формулами римського права. Остаточо сформулював принцип суверенітету як поширення національної юрисдикції на морський простір, що надалі стало гарантією захисту інтересів морських держав, Еммеріх де Ваттель у 1758 році, у результаті чого юридичного оформлення набули відмінності між морем, яке перебуває під територіальним суверенітетом, і відкритим морем. Межу територіальних вод (знамениті три морські милі від берега) за принципом «суверенітет закінчується там, де закінчується сила зброї», встановив 1782 року Ф. Галіані: дальність пострілу гармати в зазначений історичний період складав 5,6 км. З огляду на все висловлене слід погодитися з В. Шамрай, яка вважає, що «усі держави світу – тією мірою, якою вони стверджують себе на засадах національного суверенітету, – є учасниками та виконавцями модерного соціального проекту» (Shamrai).

Висновки

Розуміння будь-якого політико-правового явища (зокрема, інституту державного суверенітету) чи процесу передбачає проведення

скрупульозного дослідження соціокультурного контексту, у межах якого вони могли сформуваватися, звертання до основних світоглядних і ментальних засад, які уможливили появу, формування та дієвість таких інститутів/процесів. На користь всебічного та глибокого опрацювання політико-правових інститутів/процесів слугує ознайомлення з культурологічними, історичними та філософськими працями.

Щодо модерної теорії державного суверенітету, основні елементи якої залишаються дієвими в сучасному конституційному та міжнародному праві, то вона сформувалася в межах нового типу світогляду, який був революційним

порівняно з попередніми, на тлі формування національного як явища та держав нового типу, під тиском досягнень наукової революції, поширення й доступності друкованого слова, прийняття принципу деїзму, особливої ролі в інтелектуальному житті тодішньої Європи філософських концепцій. На противагу своїм попередникам, які переймалися створенням методичних рекомендацій, повчань і правил для государів, мислителі періоду модерну прагнули розробити практичні проекти удосконалення соціального устрою на раціональних, математично вивірених засадах.

References

- [1] Asch, R.G. (2004). The ius foederis re-examined: the Peace of Westphalia and the constitution of the Holy Roman Empire. In *Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One* (pp. 319-337). R. Lesaffer (Ed.). New York: Cambridge University Press.
- [2] Barabash, Yu.H., Boryslavska, O.M., & Venher, V.M. (et al.). (2021). *Constitutional law*. M.I. Koziubra (Eds.). Kyiv: Vaite.
- [3] Bilozorov, Ye. (2022). The natural type of understanding of law as the basis of the activity theory of jurisprudence. *Comparative and analytical jurisprudence*, 2, 10-14. doi: 10.24144/2788-6018.2022.02.1.
- [4] Chaunu, P. (1966). *La Civilisation de l'Europe classique*. Paris, Arthaud.
- [5] Gay, P. (1996). *The Enlightenment: An Interpretation*. N.Y.: W.W. Norton.
- [6] Hayes, K. (1931). *Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York.
- [7] Husiev, V.I. (2020). *Essays on the History of Philosophy of the New Times*. Kyiv: Nats. un-t "Kyievo-Mohylianska akademiia".
- [8] Koziubra, M. (2021). The doctrine of natural law: through historical ups and downs to recognition as the basis of the most important achievements of modern legal theory and practice. *Law of Ukraine*, 1, 12-42. doi: 10.33498/louu-2021-01-012.
- [9] Kononenko, Yu.S., & Dzholos, S.V. (2023). Absolutization of human rights as a threat to statehood and the well-being of society. Part I. General theoretical foundations of the concept of human rights: a critical view. *Bulletin of the Uzhhorod National University*, 76, 20-29. doi: 10.24144/2307-3322.2022.76.1.3.
- [10] Koch, S.V. (2022). From the periphery to the center: the ambivalence of the European border. *International and political studies*, 35, 39-54. doi: 10.18524/2707-5206.2022.35.263538.
- [11] Liashenko, V.M. (1999). *European law as a phenomenon of spiritual and practical development of the world* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [12] Münkler, H. (2018). *Die neuen Kriege. Zur Wiederkehr eines historischen Musters*. Stuttgart: Stiftung Bundespräsident-Theodor-Heuss-Haus.
- [13] Romanova, A. (2023). The legal doctrine of natural law in the regulation of social relations based on the rule of law. *Analytical and comparative jurisprudence*, 1, 632-635. doi: 10.24144/2788-6018.2023.01.110.
- [14] Schmitt, C. (1958). Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. *Materialien zu einer Verfassungslehre* (pp. 375-385). Berlin: Duncker & Humblot.
- [15] Schmitt, C. (2003). *The Nomos of the Earth in the International Law of Jus Publicum Europaeum*. Telos Press.
- [16] Shamrai, V. *The social project of modernity: principles of research*. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28614/31-Shamray.pdf?sequence=1>.
- [17] Shumskyi, I.K. (2020). The Westphalian system as the origin of the new modern system of international relations. *Almanac of international law*, 23, 81-86. doi: 10.32841/ILA.2020.23.10.
- [18] Tsviaty, V. (2019). The European system of international relations and diplomatic practice during the Thirty Years' War (1618–16248): institutional and congruent discourses. *Scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko*, 30, 39-49. doi: 10.32626/2309-2254.2020-30.39.
- [19] Zafirovsky, M. (2010). *The Enlightenment and Its Effects on Modern Society*. N.Y.: Springer.
- [20] Vovk, V. (2022). War as a utilitarian social practice. *Comparative and analytical jurisprudence*, 2, 318-321. doi: 10.24144/2788-6018.2022.02.59.

Список використаних джерел

- [1] Asch R. G. The ius foederis re-examined: the Peace of Westphalia and the constitution of the Holy Roman Empire. In *Peace Treaties and International Law in European History: From the Late Middle Ages to World War One*. R. Lesaffer (Ed.). New York : Cambridge University Press, 2004. P. 319–337.
- [2] Конституційне право : підручник / [Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер та ін. ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2021. 528 с.
- [3] Білозьоров Є. Природний тип розуміння права як підґрунтя діяльнісної теорії правознавства. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2022. № 2. С. 10–14. doi: 10.24144/2788-6018.2022.02.1.
- [4] Chaunu P. La Civilisation de l'Europe classique. Paris, Arthaud, 1966. 705 p.
- [5] Gay P. The Enlightenment: An Interpretation : text. N.Y. : W.W. Norton, 1996. 744 p.
- [6] Hayes K. Historical Evolution of Modern Nationalism. New York, 1931. 327 p.
- [7] Гусев В. І. Нариси з історії філософії Нового часу. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2020. 344 с.
- [8] Козюбра М. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12–42. doi: 10.33498/loou-2021-01-012.
- [9] Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Абсолютизація прав людини як загроза державності і добробуту суспільства. Частина І. Загальнотеоретичні засади концепції прав людини: критичний погляд. *Вісник Ужгородського національного університету*. 2023. № 76. С. 20–29. doi: 10.24144/2307-3322.2022.76.1.3.
- [10] Коч С. В. Від периферії до центру: амбівалентність європейського прикордоння. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2022. № 35. С. 39–54. doi: 10.18524/2707-5206.2022.35.263538.
- [11] Ляшенко В. М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння світу : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 1999. 197 с.
- [12] Münkler H. Die neuen Kriege. Zur Wiederkehr eines historischen Musters. Stuttgart: Stiftung Bundespräsident-Theodor-Heuss-Haus, 2018. 63 p.
- [13] Романова А. Правова доктрина природного права у регулюванні суспільних відносин на основі верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 632–635. doi: 10.24144/2788-6018.2023.01.110.
- [14] Schmitt C. Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954. *Materialien zu einer Verfassungslehre*. Berlin : Duncker & Humblot, 1958. P. 375–385.
- [15] Schmitt C. The Nomos of the Earth in the International Law of Jus Publicum Europaeum. Telos Press, 2003. 372 p.
- [16] Шамрай В. Соціальний проект модерну: засади дослідження. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28614/31-Shamray.pdf?sequence=1>.
- [17] Шумський І. К. Вестфальська система як виток новомодерної системи міжнародних відносин. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 81–86. doi: 10.32841/ILA.2020.23.10.
- [18] Ціватий В. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний та конгруентний дискурси. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2019. Т. 30. С. 39–49. doi: 10.32626/2309-2254.2020-30.39.
- [19] Zafirovsky M. The Enlightenment and Its Effects on Modern Society : text. N.Y. : Springer, 2010. 374 p.
- [20] Вовк В. Війна як утилітарна соціальна практика. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2022. № 2. С. 318–321. doi: 10.24144/2788-6018.2022.02.59.

Constantly Dominant Social Ideas of the Modern Era and the Modern Constitutional Space

VOVK Viktoriia

Doctor of Law, Professor,

Professor of the Department of Theory and History of the State and Law of the Leonid
Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

Khmelnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-2095>

Abstract. The article is devoted to the yet insufficiently researched issues of the impact of philosophical and legal ideas of the modern period on the formation and design of modern political, legal, and constitutional reality. It is proven that modern European legal culture and practice are largely determined by philosophical-legal concepts and natural-legal doctrine of the 17th-18th centuries, which in turn selectively absorbed the provisions of social ideas of the Middle Ages, Christian ideology, but at the same time had the character of a practical action guide and fixed the main worldview and mental guidelines of the society of that time. Philosophical and legal texts of thinkers of the modern era were written in a specific genre manner, which led to the transfer of their main provisions into political-legal, and legal documents. It was in such worldview and historical coordinates that the basic principles of territorial management in the state were formed through a clear delineation of the relationship between the center of management and the periphery. The text of the article analyzes the main socio-cultural and ideological prerequisites for the formation of such provisions of modern political and legal practice and constitutionalism as an independent national state, territorial and national sovereignty (using the example of the evolution of the phenomenon of sovereignty from the Middle Ages to modern times). Understanding the meaningful content of some institutions of constitutional and international law depends on clarifying the role and significance of the Westphalian peace treaties in the processes of creating the European system of law and order, the main principles of international security policy, etc. Attention is focused on the fact that the modern understanding of law is also derived from its interpretation in modern times (law as a contract, law as a sphere of secular human activity, law-making and law-making activity of the state, the state as a special subject of law).

Keywords: modern; law; constitution; constitutional space; safety law; state; sovereign state; international safety; law and order.

Доброчесність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ

КАМІНСЬКА Наталія*

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства
Національного авіаційного університету
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0466-9428>

Анотація. У процесі виконання міжнародних зобов'язань, умов на кандидатство в члени Європейського Союзу актуалізується потреба вивчення теоретичних і практичних аспектів низки важливих процедур, принципів й інших засад здійснення сучасних реформ. Це посилюється системними трансформаціями національної правової системи, частими кадровими змінами у владних інституціях, неефективністю державної антикорупційної політики, виявами недоброчесності в судових та інших органах публічної влади в Україні, недовірою до них населення. В умовах дії правового режиму воєнного стану ці проблеми загострюються. Метою статті є комплексний аналіз феномену доброчесності на підставі доктринальних і нормативно-правових джерел, висвітлення його соціально-правової природи, сутнісних особливостей, а також значення в процесі реалізації сучасних реформ. Методологічна основа роботи ґрунтується на комплексному поєднанні філософських і наукових теорій, ідей, постулатів, концепцій, методів і принципів дослідження. Визначальними є діалектичний, порівняльний, історичний, аксіологічний, антропологічний, гносеологічний, герменевтичний та інші методи; системний, плюралістичний, діяльнісний, феноменологічний, інструментальний та інші методологічні підходи; принципи плюралізму, системності, усебічності, об'єктивності, історизму, детермінізму, міждисциплінарності, комплексності й інші методологічні принципи. Наукова новизна полягає в тому, що концептуалізація доброчесності в сучасному науковому дискурсі зумовлює багатовекторний аналіз цього феномену, його джерела, сучасні підходи трактування, теоретичне й практичне значення. Оптимальним є комплексне з'ясування змісту зазначеної категорії, оскільки це правова, морально-етична та філософська категорія, пов'язана з людиною, посадовою або службовою особою, інституціями, владними органами, стосується сфер публічних і приватних відносин. Визначено, що доброчесність ґрунтується на принципах римського права, а саме *bona fides*, доктрині *venire contra factum proorgium*, еволюціонувавши в міжнародні та європейські стандарти, відповідну судову й іншу правозастосовну практику. Обґрунтовано вузьке та широке значення доброчесності, зокрема останнє містить морально-етичні й правові складові, принципи і стандарти поведінки, чесноти як позитивні моральні риси, зумовлені свідомістю та волею людини, що характеризує людину, її спосіб життя, вчинки, готовність і здатність свідомо реалізувати певні види діяльності, поведінки на засадах добра й справедливості. Виокремлено характеристики доброчесності, її типологізацію. Практична значущість полягає в тому, що, оскільки феномен доброчесності стосується фактично всіх сфер життєдіяльності, очевидна необхідність законодавчого регулювання загальних і спеціальних критеріїв доброчесності, належного наукового обґрунтування, методології оцінювання на їх відповідність. Перспективним видається продовження наукових розвідок, вивчення співвідношення антикорупційних виявів у професійній діяльності глави держави, судді, парламентаря, прокурора, посадовців органів державної влади, органів місцевого самоврядування та дотримання ними критеріїв доброчесності. Ідеологічний чинник зумовлює підвищення рівня правової культури, правосвідомості посадових і службових осіб, українського суспільства щодо викорінення корупційних й інших недоброчесних ризиків і загроз, розвитку культури доброчесності.

Ключові слова: європейські стандарти; доброчесність; етичні стандарти; права людини; правова аксіологія; правові цінності; корупція; меритократія; демократія; реформи.

Історія статті:

Отримано: 31.08.2023

Переглянуто: 02.10.2023

Прийнято: 06.11.2023

Рекомендоване посилання:

Камінська Н. Доброчесність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 32–41. doi: 10.33270/02232602.32.

* Відповідальний автор

Вступ

Тривалий період реформування національної правової системи, системи органів публічної влади в Україні супроводжується як здобутками, так і значними проблемами. На наше переконання, останні особливо посилилися в умовах дії правового режиму воєнного стану, частих кадрових змін у владних інституціях, неефективної державної антикорупційної політики. Зрештою, виконання міжнародних зобов'язань, умов на кандидатство в члени Європейського Союзу, належна реалізація чинного законодавства України, видаються недостатніми без ідеологічних чинників, що сприяли б підвищенню правосвідомості, правової культури українського суспільства, усіх його членів, викориненню недоброчесних явищ, процесів у всіх сферах життєдіяльності.

Слід констатувати, що в сучасній науці до цього часу переважно опосередковано досліджуються такі категорії, як «доброчесність», різновиди доброчесності та пов'язані з ними категорії. Безумовно, вони неодноразово ставали предметом дискусій, окремих наукових праць у філософії, державному управлінні, психології, соціології, освіті, праві тощо. Вагомий внесок зробили такі дослідники: О. Бандура, В. Бліхар, М. Братасюк, Т. Василевська, М. Вегеша, О. Гвоздік, С. Головатий, М. Гультай, В. Демиденко, А. Джуська, С. Жуков, Ю. Констанкевич, М. Костицький, І. Кушнір, Т. Новаченко, В. Писанець, А. Приходько, Л. Прудіус, П. Рабінович, М. Рудакевич, А. Селіванов, О. Скрипнюк, Н. Сорокіна, О. Фатхутдінова, К. Хлабистова, К. Чеченко, Н. Шаптала, Ю. Шемшученко та ін. Переважають дослідження доброчесності як принципу державної або публічної служби в Україні, складового елементу антикорупційної політики, у контексті розкриття морально-етичних критеріїв, службової діяльності, процедурних і деліктних аспектів, історії становлення зазначеного феномену.

Тобто порушена проблематика є міждисциплінарною і міжгалузевою, зумовлює необхідність усестороннього й багатогранного вивчення природи та сутності, типологізації, різноманітних характеристик доброчесності.

Метою цієї статті є комплексний аналіз феномену доброчесності на підставі доктринальних і нормативно-правових джерел, розкриття його соціально-правової природи, сутнісних особливостей, а також значення в процесі реалізації сучасних реформ.

Матеріали та методи

Поділяючи наукову позицію про «горизонтальне» розташування методологій, за якого дослідник (науковець) сам формує мозаїку методологій у своєму пізнанні, визначена мета й завдання нашого дослідження зумовлюють використання мультиметодичних, поліметодологічних підходів. Запропонований М. Костицьким і

Н. Кушаковою-Костицькою новий концептуальний підхід, що визначає юриспруденцію як єдиний теоретично-практичний комплекс з відповідною специфікою методологій пізнання на рівні юридичної науки (теоретичний рівень) та юридичного правозастосування (практичний рівень) (Kostytskiy, & Kushakova-Kostytska, 2023), є доцільним у процесі вивчення феномену доброчесності, його соціально-правової природи й особливостей.

Водночас визначальним та основоположним у цьому контексті, на наше переконання, є комплексне поєднання філософських і наукових теорій, ідей, постулатів, концепцій, методів і принципів дослідження. Необхідним вбачається використання діалектичного, порівняльного, історичного, аксіологічного, антропологічного, гносеологічного, герменевтичного й інших методів. Зокрема, проблематика доброчесності пов'язана з людиною, її поведінкою та свідомістю, тому одним з переважних методів дослідження є антропологічний.

Як стверджує О. Бандура, філософія права зумовлена необхідністю захистити за допомогою права інтереси людини, потребою теоретичного осмислення й розв'язання проблем, об'єднаних навколо відношення «правова людина – світ правової людини», дати людині як правовій істоті світоглядно-ціннісні та світоглядно-цільові орієнтири, що слугують засадничими принципами її діяльності. Водночас право надає можливість глибше пізнати суть людини як суспільної істоти, її здатність до самоорганізації та саморегуляції, що необхідно для виживання й успішного розвитку (Bandura, 2019).

Крізь призму практичної та пізнавальної діяльності людини, що органічно пов'язані між собою, постає питання про доброчесні аспекти такої діяльності, про чесноти і пріоритети, моделі й стандарти поведінки, межі правової поведінки та наслідки протиправної діяльності людини.

Загалом цікавими для нашого дослідження також є системний, плюралістичний, діяльнісний, феноменологічний, інструментальний та інші методологічні підходи. Водночас його методологічна основа ґрунтується на принципах плюралізму, системності, усебічності, об'єктивності, історизму, детермінізму, міждисциплінарності, комплексності й інших методологічних принципах.

І в західній, і в східній політико-правових традиціях найпоширенішими є елітарні концепції та засади доступу й здійснення політичної влади, ключовими серед яких є меритократія, добрячність, професіоналізм, патріотизм тощо. Вони пов'язані з індивідуальними заслугами, чеснотами й здібностями, високими інтелектуальними якостями та кваліфікаціями, відповідальним ставленням як під час вступу на відповідні посади, так і в процесі виконання покладених функціональних обов'язків. Безумовно, важливим є забезпечення гармонійного поєднання та балансу згаданих концепцій і засад у складних сучасних

кризових умовах державотворення й правотворення, оновлення кадрового потенціалу владних та інших структур (Kaminska, 2022).

Численні розуміння поняття *доброчесності* окреслено в різноманітних джерелах. На офіційному сайті Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) цю категорію визначено узагальнено таким чином: «це чинити правильно навіть тоді, коли ніхто не бачить» (Anti-corruption encyclopedia...).

Чіткіше прослідковується регламентація чинним Законом України «Про державну службу» 2015 року, де з-поміж принципів державної служби чільне місце належить доброчесності, що трактується так: це спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів і відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень (ст. 4)¹.

У словниках чи довідникових виданнях зафіксовано, що доброчесність (integrity) – здатність бути чесним і мати стійкі моральні принципи (Integrity...); доброчесність (integrity) – це дотримання набору моральних або етичних принципів (Integrity...); доброчесність (integrity) – поведінка та дії, що відповідають набору моральних чи етичних принципів і стандартів, схвалених на рівні індивідів та інституцій (Integrity...). У сучасному словнику з етики поняття «доброчесність» ототожнюється з поняттям «чеснота», де останнє розглядається як «позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю та волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо й неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості» (Toftul, 2014, р. 387-388).

Як бачимо, домінуючим у наведених вище випадках є широке розуміння досліджуваної категорії, що ґрунтується на морально-етичних характеристиках, вона не є виключно правовою, а й морально-етичною та філософською категорією. Водночас прослідковуємо і вужчі розуміння доброчесності, що стосуються конкретних сфер суспільного й особистого життя, які характеризуються практичною спрямованістю.

На рівні Ради Європи доброчесність у Кодексі етики визначається як:

- цілісність, нерозділеність, чистота манер, чесність;
- особиста доброчесність – це мати безумовний і стійкий обов'язок щодо моральних цінностей та зобов'язань;

– у психологічному й етичному розумінні доброчесність означає цілісність і міцну узгодженість якостей особистості та передбачає сумісність компетенцій, цінностей, інтересів, звичок і мотивації індивіда;

– у професійній поведінці доброчесність передбачає наявність і дотримання розроблених правил, які регулюють упровадження професійних стандартів в установах, органах влади й організаціях;

– доброчесність також містить роботу над повноцінним розвитком особистості, здатність контролювати власні емоції та імпульси, щоб не дозволити їм подолати розум;

– доброчесність – це також здатність зберігати особисту гідність і не порушувати гідності інших (Model Code...).

Зрештою, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР, OECD) конкретизує поняття доброчесності в державному секторі (public integrity). Так, доброчесність – це не лише моральне питання, це також підвищення продуктивності економіки, ефективності державного сектору, інклюзивності суспільства й економіки. Ідеться про відновлення довіри як до уряду, так і до інших державних установ, регуляторів, банків і корпорацій (OECD Recommendation...).

Принцип *bona fides*, тобто принцип доброї совісті, справедливості відомий ще з римського права, поряд з іншими базовими моральними засадами тогочасного суспільства: *officium* (громадського обов'язку), *aequitas* (істини, справедливості), *utilitas* (суспільної користі) тощо. У випадку порушення принципу *bona fides*, ставилася під сумнів і правомірність відносин, що витікали з цієї ситуації. Поясненням цього є юс натуралістична концепція праворозуміння, яку утверджували та розвивали насамперед відомі представники правничої доктрини, римські юристи, а також сформулювали відповідні постулати римського права: «нічого законного не витікало з незаконного», «право є мистецтво добра та справедливості» тощо.

Сучасні українські дослідники акцентують на відмінності національного та римського права стосовно застосування принципу *bona fides*. Так, національне право, на відміну від римського, ґрунтується на позитивістській світоглядній концепції, що уможливорює законодавчу функціональність держави трактувати справедливість на свій розсуд, пропагувати й утверджувати її у власній правовій системі, нав'язувати суспільству засобом законодавчого унормування своє бачення справедливості тощо. Національне законодавство та правова система загалом ґрунтується на законодавстві, «нормотворцем» якого є сама держава, яка акцептує до доктрини права в крайніх випадках, зокрема в разі урегулювання нових відносин або на підкріплення власних законодавчих ідей, стратегій, програм тощо. Якщо в римському праві принцип *bona fides*

¹ Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text_284.

був одним з ключових, то в національному праві він допоміжний, фрагментарно досліджується та недооцінюється його значущість. Зрештою, відмінною є й процедурно-процесуальна специфіка цього принципу, адже поширені в римському процесуальному праві позови *actiones donae fidei* (позови доброї совісті) – преторські позови, що давали змогу судді під час розгляду справи з'ясувати справжню волю сторін, обставини справи та на підставі цього, керуючись принципами доброї совісті й справедливості, вирішити спір. Хоч принцип *bona fides* і позов доброї совісті *actiones donae fidei* не тотожні і не взаємозамінювалися, але сприяли утвердженню правдивої справедливості. Власне суддя, вирішуючи певний спір, мав право відійти від нормативного припису, якщо він суперечив *bona fides*, і вирішити судову справу не «за законом», а по совісті, тобто справедливо (Zadorozhnia, & Zadorozhnyi, 2023).

Повертаючись до реалій української дійсності, зауважимо, що за пошуковим запитом «*bona fides*» ЄДРСР України видає ледь більше ніж 20 документів, де переважно акти суду цивільної юрисдикції, значно менше актів адміністративної чи іншої юрисдикції¹. Вивчення судових рішень демонструє відмінну тенденцію використання *bona fides* у національному правосудді від вищезгаданої практики в римському процесуальному праві. Так, у постанові Рівненського окружного адміністративного суду в справі № 2а-2052/09/1770 2010 року зазначено: «Прийняття рішення, вчинення (не вчинення) дії добросовісно (із лат.: *bona fide* – щиро, правдиво, чесно, без обману; *bona fides* – чесний та щирий намір) – цей критерій-принцип вимагає від суб'єкта владних повноважень діяти добросовісно, тобто з щирим наміром щодо реалізації владних повноважень та досягнення поставлених цілей і справедливих результатів, з відданістю визначеним законом меті та завданням діяльності, передбачувано². Тобто фактично в національному судочинстві спостерігаємо підміну принципу *bona fides* позовом *actiones donae fidei*, на відміну від римського права, де погоджуємося, що фактично *bona fides* становив правову основу здійснення правосудної діяльності, за своєю сутністю уподібнений до принципу верховенства права (правовладдя). На жаль, закони не завжди об'єктивують у своїх нормах справедливість як головну цінність добросовісних відносин у суспільстві, а в національній правовій системі, яка належить до романо-германської правової сім'ї, принцип *bona fides* не належить до джерел права,

що є самодостатніми для прийняття судового рішення (Zadorozhnia, & Zadorozhnyi, 2023).

Протилежною є практика функціонування принципу *bona fides* в англо-американській правовій системі, де ключовим завданням є утвердження справедливості, верховенства права, інших загальнолюдських цінностей. Тому видається доцільним обґрунтування принципу *bona fides* як змістовного синоніма справедливості, справедливого вирішення судових спорів на шляху модернізації правових засад і завдань судочинства в Україні, забезпечення верховенства права та справедливості над законом. Провідну роль тут, безумовно, матиме Верховний Суд, покликаний забезпечувати єдність, послідовність і сталість судової практики, потенційно здатний використовувати *bona fides* як джерело права.

Тим паче в Цивільному кодексі України п. 6 ст. 3 чітко закріплено серед загальних засад цивільного законодавства справедливість, добросовісність та розумність³. У практиці Верховного Суду спостерігається визначення добросовісності як своєрідного стандарту або правила поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю, повагою інтересів іншої сторони договору чи відповідного правовідношення. Узагальнюючи таку практику, В. Крат акцентує на добросовісних суб'єктах, значенні добросовісності у разі недійсності правочинів за участі юридичної та фізичної особи, згоді подружжя і добросовісності, порушенні добросовісності та «інтервенції» в чужі договірні відносини, видимості добросовісного набуття права, добросовісних кредиторів, охороні інтересів добросовісного іпотекодержателя, добрій совісті в разі набуття права іпотеки, колізії судових рішень і недобросовісності. Також він виокремлює доктрину *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки), яка ґрунтується на римській максимі – «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). Доктрина *venire contra factum proprium* ґрунтується на принципі добросовісності. Це підтверджують Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права, де поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них (статті I.-1:103) Застосування доктрини *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки) є засобом для недопущення недійсності оспорюваного правочину всупереч принципу добросовісності, а не підставою для визнання його недійсним (Krat).

¹ ЄДРСР України. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>.

² Постанова Рівненського окружного адміністративного суду від 9 бер. 2010 р. Справа № 2а-2052/09/1770. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/12078291>.

³ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

Слід зауважити, що доброчесність прямо визначена як основна передумова забезпечення права на справедливе правосуддя в низці міжнародних актів. Наприклад, згідно зі ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом¹. Незалежність і безсторонність (неупередженість – прим. авт.) суду як чинники справедливого правосуддя були неодноразово оцінені в практиці Європейського суду з прав людини (Levenets, 2021).

Бангалорські принципи поведінки судді 2006 року, зокрема, третій показник визначає «сутність чесності й невідчужуваності як необхідних умов для належного виконання суддею своїх обов'язків». Специфіку застосування цього принципу передбачають такі положення: «Суддя демонструє поведінку, бездоганну навіть з точки зору стороннього спостерігача. Спосіб дій та поведінка судді мають підтримувати впевненість суспільства в чесності та невідчужуваності судових органів. Недостатньо просто чинити правосуддя, потрібно робити це відкрито для суспільства»².

Водночас, відповідно до п. 23 Висновку № 3 Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та неупередженості 2002 року: «Судді повинні виконувати свої обов'язки, уникаючи фаворитизму та проявів упередженості чи симпатії. Вони повинні приймати рішення, беручи до уваги тільки те, що не виходить за межі застосування принципів верховенства права... Вони повинні демонструвати однаково необхідну увагу стосовно всіх осіб (сторін, свідків, адвокатів тощо) без розрізнення, в основі якого можуть бути незаконні підстави або неналежне виконання суддівських функцій»³.

Тобто за умов об'єктивності й неупередженості суддів, їх незалежності та професіоналізму, чесності можна стверджувати про забезпечення права кожної особи на справедливе правосуддя, довіру до судової влади. Потрібно, щоб власне

судді розуміли критерії оцінювання доброчесності, а також вимоги до їх поведінки, закладені в Кодексі суддівської етики, Бангалорських принципах та інших актах, де конкретизується природа й сутність доброчесної поведінки судді. Тоді поняття «доброчесність» стане живим інструментом, що розвиватиметься та еволюціонуватиме спільно із суспільними відносинами, а також надасть можливість керуватися ним для прийняття відповідних рішень (Burtnyk).

Як зазначалося вище, категорія «доброчесність» стосується не лише суддів. У контексті пошуків наукового інтересу до її природи, типологізації тощо варто зважати на деякі нові напрацювання в цьому напрямі. Своєрідний комплексний підхід характерний для серії наукових публікацій К. Чеченко, зокрема й дисертаційного дослідження «Доброчесність як принцип державної служби за законодавством України: питання теорії та практики» (Запоріжжя, 2023). Так, автор визначає державну службу як сферу об'єктивізації доброчесності, водночас окреслює принцип доброчесності як принцип службового права – універсального, суспільно зумовленого, нормативно визначеного, імперативного припису, який містить комплекс морально-етичних правил поведінки публічно-службових осіб для їхньої професійної службової діяльності; як комплексу морально-етичних вимог суб'єктів публічно-службових правовідносин, визначених нормами службового права у формі принципу, який полягає в обов'язку службових осіб дотримуватися бездоганної доброчесної поведінки в їхній професійній публічно-службовій діяльності, поза її межами, підтримувати авторитет державних органів, забезпечувати належне виконання посадових обов'язків, спрямуванні їхніх повноважень на забезпечення публічного інтересу держави, відсутності приватного інтересу, який відповідає компонентам антикорупційної політики держави (Chechenko, 2023). Тобто доброчесність розглядають як комплексну морально-етичну вимогу до державних службовців, яка полягає в обов'язку дотримуватися бездоганної доброчесної поведінки. Вона полягає саме в принципах державної служби, службового права.

Згаданий автор окреслює потребу запровадження нормопроектних ініціатив із впровадження доброчесності в публічно-службову діяльність, зокрема і як принципу державної служби, що сприятиме розбудові доброчесної державної служби відповідно до Європейських принципів, забезпеченню доброчесності державних службовців, упровадженню антикорупційних інструментів, які будуть здатні мінімізувати корупційні ризики та викоренити недоброчесну поведінку державних службовців (Chechenko, 2023). Такі реформаторські зміни покликані бути послідовними та системними, узгоджуючись з основними стратегічними документами, де регламентовано пріоритетні напрями розвитку, зокрема Стратегією національної безпеки

¹ Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

² Бангалорські принципи поведінки суддів : міжнар. док. від 19 трав. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_j67.

³ Висновок № 3 Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про принципи та правила, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та неупередженості від 19 листоп. 2002 р. URL: <https://rm.coe.int/-3-2002-/16807920ae>.

України, Стратегією реформування державного управління України на 2022–2025 роки, Антикорупційною Стратегією на 2021–2025 роки, Стратегічним планом діяльності Національного агентства України з питань державної служби на 2022–2024 роки (зі змінами) тощо.

На наш погляд, доцільно згадати й такий якісно новий інструмент, як «*виборча доброчесність*», зокрема в контексті оприлюдненого Глобального звіту про виборчу доброчесність за 2023 рік (Electoral Integrity Global Report 2023). Тут на підставі аналізу виборчих кампаній 2022 року виокремлено вибори з найвищим рівнем доброчесності в Данії (87) та Швеції (81), Австрії (83), Словенії (80), Ізраїлі (83), де якість виборів залишилася стабільною, а в деяких країнах навіть покращилася. Вибори з найнижчим рівнем доброчесності було проведено в країнах Африки: Республіка Конго (27), Ангола (31), Екваторіальна Гвінея (16), а також в Сербії (38), Туркменістані (23). Як і в минулі роки, показники доброчесності виборчого середовища були найнижчими на всіх етапах виборчого циклу, фінансування виборчих кампаній і агітація в медіа знову опинилися внизу рейтингу. Натомість виборчі процедури, підрахунок голосів і встановлення результатів отримали високі загальні бали. Цей звіт ґрунтується на наборі даних «Сприйняття доброчесності виборів», отриманого на підставі циклічного дослідження 4722 експертних оцінок доброчесності виборів на 497 виборах у 169 країнах світу. Сприйняття доброчесності виборів вимірюється експертами для кожної країни приблизно через місяць після закриття виборчих дільниць, які оцінюють якість національних виборів за одинадцятьма підвимирами: виборче законодавство; виборчі процедури; межі округів; реєстрація виборців; реєстрація партій; висвітлення виборів у ЗМІ; фінансування виборчих кампаній; процес голосування; підрахунок голосів; результати; виборчі органи. Ці елементи складають загальний Індекс доброчесності виборів, який оцінюється за шкалою від 0 до 100 (Electoral Integrity...).

На *політичній доброчесності* акцентує міжнародна неурядова організація Transparency International, зауважуючи, що це постійне здійснення політичної влади в суспільних інтересах, незалежно від приватних інтересів, а також відмова від використання влади для підтримки власного багатства й становища посадовця (Integrity). Водночас НАЗК підготувало методичну розробку «Як підвищити доброчесність політпартій: 10 порад від НАЗК», узагальнену на підставі аналізу найтипівіших порушень, яких допускаються політичні партії під час своєї роботи та звітування. З огляду на набуття чинності 26.12.2023 закону про відновлення обов'язкового звітування політпартій, кожна партія повинна

відзвітувати про витрачені кошти, зокрема державного фінансування перед НАЗК і суспільством за три роки. НАЗК детально описало типові ознаки схем, які використовують політичні партії та наслідки. Такими типовими порушеннями є:

- внески від фізичних осіб на фінансування діяльності партій, які не мали відповідних доходів;
- співпраця з суб'єктами, які мають ознаки сумнівності (відкриття рахунків напередодні перерахування коштів);
- здійснення операцій на «папері»;
- завищення цін на товари та послуги тощо.

Наслідками таких ситуацій можуть бути не лише репутаційні втрати для політичних сил, а й зупинення/припинення державного фінансування для парламентських політпартій; у разі подання неповної інформації для політичної партії настає ще й адміністративна відповідальність, а за недостовірну інформацію – кримінальна відповідальність; передбачена кримінальна відповідальність для внескодавців (NAZK unites...).

Попри те, що рівень корупції та недоброчесності в Україні є високим, усе ж таки є й певні зрушення в процесі подолання цих негативних явищ. Ідеться про цифрові інструменти доброчесності (Реєстр електронних декларацій, Реєстр звітності політичних партій Politdata, Портал повідомлень про корупцію для викривачів і Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення), розроблений Посібник з розбудови доброчесної (ефективної) організації, який спирається на досвід НАЗК й інституцій інших країн. Зрештою, розвиток прозорих, зручних і доступних сервісів можливий лише в середовищі доброчесних організацій як у публічному, так і приватному секторах. Важливим є формування культури доброчесності на центральному, регіональному, локальному рівнях. Тому позитивним фактом стало проведення Форуму доброчесних громад 2023 року та підписання спільної *Декларації розбудови доброчесності органів місцевого самоврядування* для започаткування якісного діалогу та врахування принципів місцевого самоврядування на рівні робочої Групи держав проти корупції (GRECO) (NAZK unites...). Зазначена декларація є межею, що дасть можливість підвищити довіру до органів місцевого самоврядування, органів влади на всіх рівнях і формувати культуру доброчесності в регіонах. Це сприятиме прозорому, стійкому та підзвітному багаторівневому управлінню в Україні, яке забезпечує потреби людей, територіальних громад, розширює їхні можливості.

Варто згадати й загальновідоме явище – *академічна доброчесність*. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» 2014 року академічна доброчесність трактується в такому значенні: сукупність етичних принципів і визначених Законом України «Про освіту», цим

Законом та іншими законами України правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень¹. Тобто базовим є визначення цієї категорії в Законі України «Про освіту» (ст. 42) як сукупності етичних принципів і визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. Дотримання академічної доброчесності є обов'язковим для педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, здобувачів освіти, а її порушенням є академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання, вплив у будь-якій формі (прохання, умовляння, вказівка, погроза, примушування тощо)². Також передбачено види академічної відповідальності (зокрема додаткові та/або деталізовані) учасників освітнього процесу за конкретні порушення академічної доброчесності спеціальними законами та/або внутрішніми положеннями закладу освіти, що мають бути затверджені (погоджені) основним колегіальним органом управління закладу освіти та погоджені з відповідними органами самоврядування здобувачів освіти щодо їхньої відповідальності.

Отже, на відміну від відсутнього визначення у законодавстві поняття «доброчесність» у контексті діяльності судової гілки влади та здійснення правосуддя, а найголовніше відносно судді як до посадової особи, в освітній і науковій діяльності різновид зазначеної категорії регламентується, так само можливі наслідки за порушення законодавства. Дедалі більше дослідники, національні та міжнародні експерти наголошують на уточненні процедур встановлення відповідності критеріям, принципам доброчесності щодо визначених законодавством осіб (Demydenko, 2018; 2020; Zhukov, 2019; Shaptala, 2018; Chechenko, 2022). Це сприятиме розв'язанню конфліктів про засоби впливу на авторитет судової влади, посягання на незалежність і недоторканність судді, що гарантовані Конституцією і законами України (ст. 126, 127 Конституції України)³.

¹ Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

² Про освіту : Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

³ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Водночас потребують громадського й експертного обговорення пропозиції щодо розроблення єдиного Кодексу етичної службової поведінки, у якому мають бути закріплені усі складові елементи змісту принципу доброчесності публічної служби, визначено критерії доброчесної та недоброчесної поведінки державного службовця, засади дисциплінарно-деліктної процедури (з огляду на досвід Франції; запровадження посади спеціально уповноваженого суб'єкта із реалізації доброчесності службової діяльності в державі (як у Нідерландах, Новій Зеландії, Австралії)); унормування засад відповідальності публічних службовців за порушення доброчесності як принципу державної служби, із систематизацією цих положень у кодифікованих актах та узгодженням їх змісту (досвід США) (Levenets, 2021; Chechenko, 2023; Chechenko, 2022).

Висновки

Отже, багатовимірна соціально-правова природа доброчесності не вичерпується проаналізованими теоретичними та практичними аспектами, викладеними у цьому дослідженні. Вказаний феномен налічує тривалу історію становлення, засновуючись на принципах римського права, зокрема *bona fides* (доброї совісті, справедливості), доктрині *venire contra factum proprium*, що ґрунтується також на принципі добросовісності тощо. Сучасні підходи трактування доброчесності зумовлені закріпленими міжнародними та європейськими стандартами, судовою практикою і доктринальними джерелами.

Її вузьке розуміння стосується конкретних сфер суспільного, державного й особистого життя, відзначається практичною спрямованістю. Більш поширеним є широке розуміння доброчесності, що містить морально-етичні та правові складові, зокрема принципи й стандарти поведінки, чесноти як позитивні моральні якості, зумовлені свідомістю та волею людини, що характеризує людину, її спосіб життя, вчинки, готовність і здатність свідомо реалізувати певні види діяльності, поведінки на засадах добра й справедливості. Тобто оптимальним є комплексний підхід до з'ясування природи даної категорії, оскільки це водночас правова, морально-етична і філософська категорія. Дедалі більше доброчесність пов'язується не лише з людиною, посадовою або службовою особою, а й з інституціями, владними органами, те ж стосується сфер публічних і приватних відносин. Закономірним стало виокремлення доброчесності суддів і кандидатів на посаду судді, доброчесності державних службовців, виборчої, політичної, академічної доброчесності, доброчесності політичних партій, органів місцевого самоврядування тощо.

Зважаючи на те, що феномен доброчесності стосується фактично всіх сфер життєдіяльності,

очевидна потреба в законодавчому регулюванні загальних і спеціальних критеріїв доброчесності, належному науковому обґрунтуванні, методології оцінювання на їх відповідність. Тобто порядок застосування оціночних категорій щодо доброчесності не повинен суперечити конституційним та іншим правовим цінностям, загально-визнаним стандартам. У якості цінності, принципу, критерію, вимоги потребує аналізу співвідношення з іншими принципами або критеріями, а також вивчення відповідного зарубіжного досвіду регламентації та забезпечення реалізації, включаючи процедурно-процесуальні особливості, їх значення в умовах реформування владних інституцій, модернізації форм і методів їх діяльності, окремих галузей національного законодавства, правозастосовної практики в

зазначеній сфері. Цікавим і перспективним видається продовження окреслених напрямів і пріоритетів наукових розвідок, вивчення співвідношення антикорупційних виявів у професійній діяльності глави держави, судді, парламентаря, прокурора, посадовців органів державної влади, органів місцевого самоврядування та дотримання ними критеріїв доброчесності. Водночас іншим визначальним чинником є ідеологічний, а невідкладним завданням – підвищення рівня правової культури, правосвідомості кожної людини, зокрема й посадових і службових осіб, усього українського суспільства щодо викорінення корупційних та інших недоброчесних ризиків і загроз, розвитку культури доброчесності й інших чеснот.

References

- [1] Kostytskiy, M., & Kushakova-Kostytska, N. (2023). Methodology of theoretical and practical knowledge in jurisprudence as a scientific-practical complex. *Philosophical and methodological problems of law*, 1(25), 9-17. doi: 10.33270/01232502.9.
- [2] Bandura, O. (2019). Anthropology of law as a component of philosophical anthropology (general essay). *Philosophical and methodological problems of law*, 1(17), 8-15. doi: 10.33270/01191702.8.
- [3] Kaminska, N.V. (2022). Meritocracy as a constitutional value and a key basis for reforming public power. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 4, 51-61. doi: 10.32886/instzak.2022.04.06.
- [4] Anti-corruption encyclopedia. *The integrity office of NAKC*. Retrieved from <https://prosvita.nazk.gov.ua/encyclopedia/dobrochesnist>.
- [5] Integrity. *Oxford learner's dictionaries*. Retrieved from <https://bit.ly/33xUDmb>.
- [6] Integrity. *Glossary U4*. Retrieved from <https://www.u4.no/terms#integrity>.
- [7] Integrity. *Transparency International*. Retrieved from <https://bit.ly/3DYIRiv>.
- [8] Toftul, M.H. (2014). *Modern dictionary of ethics*. Zhytomyr: ZhDU im. I. Franka.
- [9] Model Code of Ethics for Legal Associates and Advisors in Courts and Prosecutor's Offices in Bosnia and Herzegovina. (n.d.). Retrieved from <https://bit.ly/3pXKwPd>.
- [10] OECD Recommendation on Public Integrity. *OECD resource*. Retrieved from <https://bit.ly/3r9jhla>.
- [11] Zadorozhnia, H., & Zadorozhnyi, Yu. (2023). The principle of bona fides: from the doctrine of Roman law to national justice. *A word from the National School of Judges*, 1(42), 22-29.
- [12] Krat, V. *Good conscience in the practice of the Supreme Court: Quo vadis?* Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/dobra_sovist_v_practici_VS_compressed.pdf.
- [13] Levenets, A. (2021). Integrity of judges as a prerequisite for ensuring a person's right to a fair trial. *Human rights as an indicator of the development of a modern state: materials of the International. science and practice conference* (pp. 170-173). Kyiv: Liudmyla. Retrieved from <http://dSPACE.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/33297/1/170-173.pdf>.
- [14] Burtnyk, H. *Integrity of judges: an analysis of the practice of the Supreme Court*. Retrieved from <https://dejure.foundation>.
- [15] Chechenko, K.O. (2023). *Honesty as a principle of public service under the legislation of Ukraine: issues of theory and practice* (Doctoral dissertation, Zaporizhzhia, Ukraine).
- [16] Electoral Integrity Global Report 2023. (n.d.). Retrieved from <https://static1.squarespace.com/static/58533f31bebafe99c85dc9b/t/649dee1ee6e6c50219e9fbd9/1688071716978/Electoral+Integrity+Global+Report+2023.pdf>.
- [17] How to increase the integrity of political parties: 10 tips from NAKC. (n.d.). Retrieved from <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/yak-pidvyshhyty-dobrochesnist-politychnyh-partij-10-porad-vid-nazk/>.
- [18] NAKC unites communities for the formation of integrity in the regions. (n.d.). Retrieved from <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-ob-yednuye-gromady-dlya-formuvannya-dobrochesnosti-v-regionah/>.
- [19] Demydenko, V.O. (2018). Improvement of the institution of municipal service in Ukraine through the prism of moral censure. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 15-22.
- [20] Demydenko, V.O. (2020). The Constitutional Court of Ukraine as a driver of a qualitatively new stage of modern anti-corruption reform. *Philosophical, methodological and psychological problems of law: materials VIII All-Ukrainian. science and theory conference* (pp. 99-101). Kyiv.

- [21] Zhukov, S.V. (2019). *Administrative and legal protection of the integrity of judges: problems of theory and practice* (Doctoral dissertation, Kyiv, Dnipro, Ukraine).
- [22] Shaptala, N.K. (2018). Organizational and methodological aspects of the work of the Constitutional Court of Ukraine in the context of the challenges of the modern globalized world. *The Role of Constitutional Courts in the Globalized World of the 21st Century: Proceedings of the Conference of the Constitutional Court of the Republic of Latvia* (pp. 215-219). Riga: Constitutional Court of the Republic of Latvia.
- [23] Chechenko, K.O. (2022). Judge's integrity: a legal principle or an absurd concept that contradicts constitutional principles? *Contemporary challenges and actual problems of judicial reform in Ukraine: materials of the VI International. science and practice conference* (pp. 478-483). Chernivtsi.

Список використаних джерел

- [1] Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 9–17. doi: 10.33270/01232502.9.
- [2] Бандура О. Антропологія права як складова філософської антропології (загальний нарис). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 1 (17). С. 8–15. doi: 10.33270/01191702.8.
- [3] Камінська Н. В. Меритократія як конституційна цінність і ключова засада реформування публічної влади. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 4. С. 51–61. doi: 10.32886/instzak.2022.04.06.
- [4] Антикоруційна енциклопедія. *Офіс доброчесності НАЗК*. URL: <https://prosvita.nazk.gov.ua/encyclopedia/dobrochesnist>.
- [5] Integrity. *Oxford learner's dictionaries*. URL: <https://bit.ly/33xUDmb>.
- [6] Integrity. *Глосарій У4*. URL: <https://www.u4.no/terms#integrity>.
- [7] Integrity. *Transparency International*. URL: <https://bit.ly/3DYIRiv>.
- [8] Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : словник. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
- [9] Model Code of Ethics for Legal Associates and Advisors in Courts and Prosecutor's Offices in Bosnia and Herzegovina. URL: <https://bit.ly/3pXKwPd>.
- [10] OECD Recommendation on Public Integrity. *Ресурс OECD*. URL: <https://bit.ly/3r9jhla>.
- [11] Задорожня Г., Задорожний Ю. Принцип bona fides: від доктрини римського права до національного правосуддя. *Слово Національної школи суддів*. 2023. № 1 (42). С. 22–29.
- [12] Крат В. Добра совість в практиці Верховного Суду: Quo vadis? URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/dobra_sovist_v_practici_VS_compressed.pdf
- [13] Левенець А. Доброчесність суддів як передумова забезпечення права особи на справедливий суд. *Права людини як індикатор розвитку сучасної держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 13 груд. 2021 р.). Київ : Людмила, 2021. С. 170–173. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/33297/1/170-173.pdf>.
- [14] Буртник Х. Доброчесність суддів: аналіз практики Верховного Суду. URL: <https://dejure.foundation>.
- [15] Чеченко К. О. Доброчесність як принцип державної служби за законодавством України: питання теорії та практики : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Запоріжжя, 2023. 297 с.
- [16] Electoral Integrity Global Report 2023. URL: <https://static1.squarespace.com/static/58533f31beba fbe99c85dc9b/t/649dee1ee6e6c50219e9fbd9/1688071716978/Electoral+Integrity+Global+Report+2023.pdf>.
- [17] Як підвищити доброчесність політичних партій: 10 порад від НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/yak-pidvyshhyty-dobrochesnist-politychnyh-partij-10-porad-vid-nazk/>.
- [18] НАЗК об'єднує громади для формування доброчесності в регіонах. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-ob-yednuye-gromady-dlya-formuvannya-dobrochesnosti-v-regionah/>.
- [19] Демиденко В. О. Удосконалення інституту муніципальної служби в Україні крізь призму цензу моральності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 3. С. 15–22.
- [20] Демиденко В. О. Конституційний Суд України як рушій якісно нового етапу сучасної антикорупційної реформи. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 99–101.
- [21] Жуков С. В. Адміністративно-правове забезпечення доброчесності суддів: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ ; Дніпро, 2019. 504 с.
- [22] Shaptala N. K. Organizational and methodological aspects of the work of the Constitutional Court of Ukraine in the context of the challenges of the modern globalized world. *The Role of Constitutional Courts in Globalised World of the 21st Century* : Proceedings of the Conference of the Constitutional Court of the Republic of Latvia. Riga : Constitutional Court of the Republic of Latvia, 2019. P. 215–219.
- [23] Чеченко К. О. Доброчесність судді: правовий принцип або абсурдне поняття, що протирічить конституційним засадам? *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 21 жовт. 2022 р.). Чернівці, 2022. С. 478–483.

Integrity: Social and Legal Nature and Determining Significance for Modern Reforms

KAMINSKA Nataliia

Doctor of Law, Professor,

Professor of the Department of International Law and Comparative Jurisprudence
of the National Aviation University

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0466-9428>

Abstract. In the process of fulfilling international obligations, conditions for candidacy for membership of the European Union, the need to study the theoretical and practical aspects of a number of important procedures, principles and other bases for the implementation of modern reforms becomes actualized. This is exacerbated by systemic transformations of the national legal system, frequent personnel changes in power institutions, ineffectiveness of the state anti-corruption policy, demonstrations of dishonesty in the judiciary and other public authorities in Ukraine, and public distrust of them. Under the conditions of the legal regime of martial law, these problems do not disappear, in some places they only worsen. The purpose of this article is a comprehensive analysis of the phenomenon of integrity, based on doctrinal and legal sources, revealing its socio-legal nature, essential features, as well as its significance in the process of implementing modern reforms. The methodological basis of the work is based on a complex combination of philosophical and scientific theories, ideas, postulates, concepts, methods and research principles. Dialectical, comparative, historical, axiological, anthropological, epistemological, hermeneutic and other methods are decisive and fundamental; systemic, pluralistic, activity, phenomenological, instrumental and other methodological approaches; as well as the principles of pluralism, systematicity, comprehensiveness, objectivity, historicism, determinism, interdisciplinarity, complexity and other methodological principles. The scientific novelty lies in the fact that the conceptualization of integrity in modern scientific discourse presupposes a multifaceted analysis of this phenomenon, its origins, modern approaches to interpretation, theoretical and practical significance. A comprehensive clarification of the nature of this category is optimal, since it is at the same time a legal, moral, ethical and philosophical category related to a person, an official or official, institutions, authorities, and concerns the spheres of public and private relations. Research results. Good faith is based on the principles of Roman law, in particular, bona fides, the doctrine of venire contra factum proprium, evolving into international and European standards, relevant judicial and other law enforcement practice. A narrow and broad understanding of integrity is justified, in particular, the latter includes moral-ethical and legal components, in particular principles and standards of behavior, virtues as positive moral qualities determined by the consciousness and will of a person, which characterizes a person, his way of life, actions, willingness and ability to consciously to implement certain types of activities, behavior on the basis of goodness and justice. Various characteristics of integrity and its typology are highlighted (integrity of judges, candidates for the position of judge, civil servants, electoral and political integrity, integrity of local self-government bodies, academic integrity, etc.). Practical significance. Since the phenomenon of integrity applies to virtually all spheres of life, there is an obvious need for legislative regulation of general and special criteria of integrity, proper scientific justification, and assessment methodology for their compliance. It seems interesting and promising to continue scientific research, study the correlation of anti-corruption manifestations in the professional activities of the head of state, judge, parliamentarian, prosecutor, officials of state authorities, local self-government bodies and their observance of integrity criteria. Another determining factor – ideological – determines the increase in the level of legal culture, legal awareness of every person, including officials and officials, of the entire Ukrainian society in the direction of eradicating corruption and other unscrupulous risks and threats, developing a culture of integrity and other virtues.

Keywords: European standards; integrity; ethical standards; human rights; legal axiology; legal values; corruption; meritocracy; democracy; reforms.

Засади сегменти громадянства та людиноцентризм: філософсько-правове опредметнення

СОФІНСЬКА Ірина*

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри теорії права та конституціоналізму Національного університету
«Львівська політехніка»

м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3853-7626>

Анотація. Концепт громадянства, як і актуальні способи й механізми набуття та припинення, передбачено в Європейській конвенції про громадянство (1997), однак на кінець 2023 року цей наратив став надзвичайно крихким. Мета статті – обґрунтувати взаємозалежність між способами набуття та припинення громадянства, урахувавши як традиційні й емансипативні цінності (пропагування людиноцентризму, правовладдя) і політико-правові виклики сьогодення, так і незворотність конституційного закріплення в преамбулі Конституції України 2019 року євроінтеграційного прагнення громадян України. Більшість сегментів громадянства потребують перегляду національного релевантного законодавства та його ґрунтового оновлення (передусім ідеться про набуття особою альтернативного подвійного (множинного) громадянства після народження без втрати первинного громадянства, посмертне громадянство, законодавче закріплення позбавлення громадянства, відмову від нього тощо). Наступне питання стосується набуття (і наявності) подвійного (множинного) громадянства в осіб, які є службовцями органів публічної влади, правоохоронних органів і здійснюють державно-владні повноваження, мають доступ до державної безпеки, скарбниці й таємниці, що створює дилему щодо вірності цих осіб усім і кожній державі їхнього громадянства зокрема. Постає питання, яким має бути механізм, якщо обидві (усі) держави громадянства особи перебувають у стані війни між собою; який юридичний алгоритм слід застосовувати у випадку вчинення особою громадянином державної зради. Інший аспект цього питання стосується регламентування (не)добровільної зміни громадянства та наявності латентного подвійного (множинного) громадянства осіб, які проживали (проживають) на анексованій та (тимчасово) окупованій території України. Чинне релевантне законодавство не врегульовує питання припинення громадянства в умовах продовженого воєнного стану, з огляду на набуття альтернативного громадянства після народження (у зв'язку з натуралізацією, оптацією чи трансфертом) особами, які проживали на анексованій і (тимчасово) окупованій, починаючи з березня 2014 року, території України.

Ключові слова: громадянство; набуття громадянства; натуралізація; подвійне (множинне) громадянство; припинення громадянства; утікач.

Історія статті:

Отримано: 13.11.2023

Переглянуто: 27.11.2023

Прийнято: 10.12.2023

Рекомендоване посилання:

Софінська І. Засади сегменти громадянства та людиноцентризм: філософсько-правове опредметнення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 42–53. doi: 10.33270/02232602.42.

* Відповідальний автор

Вступ

8 листопада 2023 року Комісія Європейського Союзу рекомендувала розпочати переговори про вступ України до цього наднаціонального утворення, а 25 червня 2023 року минув рік від часу отримання Україною статусу кандидата на членство в ньому. Перманентна (але фрагментарна і спорадична) активізація різноманітних глобалізаційних, цивілізаційних та міграційних процесів у світі, з огляду на незворотність євроінтеграційних прагнень України, задекларованих у преамбулі Конституції України (Stetsiuk, 2023), як і технологічні трансформації та поширення COVID-19 протягом 2020–2023 років, активна фаза війни в Україні, починаючи з 24 лютого 2022 року, засвідчують необхідність переосмислення політико-правового конструкту громадянства України, ураховуючи збереження європейської ідентичності й унаочнення матриці громадянства Європейського Союзу.

2014 року підписано Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (Угода про..., 2014), яка стала правовим підґрунтям внесення змін у преамбулу Конституції України (1996) 7 лютого 2019 року, а також основним стратегічним орієнтиром проведення системних соціальних, законодавчих та економічних реформ в Україні (Про внесення змін..., 2019). У контексті необхідних конституційних змін щодо закріплення цивілізаційного вибору європейської ідентичності українського народу та стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі преамбулу Конституції України (1996) було доповнено, тож нині абзац п'ятий звучить так: «Верховна Рада України від імені Українського народу» прийняла Конституцію України, підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України». Загалом джерела конституційного права (зокрема конституції, основні закони) 25 європейських держав з різним статусом «європейськості» містять положення, які стосуються європейської інтеграції, приєднання до Європейського Союзу та верховенства права Європейського Союзу (Австрія, Бельгія, Болгарія, Греція, Грузія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Німеччина, Об'єднане Королівство, Португалія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чорногорія та Швеція).

Серед очевидних позитивних результатів виконання Угоди про асоціацію (2014) у сфері міграції слід виокремити запровадження безвізового режиму між Україною та ЄС 2017 року, мета якого – забезпечити мобільність осіб і надати можливість громадянам України легально перетинати кордон України з ЄС без візи (дозволу компетентного органу на в'їзд на територію держави-члена ЄС). Саме завдяки безвізовому режиму стало можливим масове

транскордонне переміщення утікачів від війни в Україні, які з 24 лютого 2022 року змогли перетнути кордон з прикордонними державами-членами ЄС і безперешкодно опинитися в ЄС (було активовано Директиву ЄС 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, яка досі «працює» в інтересах українців¹, оскільки Рада Європи суголосно прийняла імплементаційне рішення Ради ЄС 2022/382 від 4 березня 2022 року, надаючи тим, хто тікає від війни в Україні, право на тимчасовий захист).

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в спробі окреслити філософсько-правове опрацювання людиноцентризму та засадничих сегментів громадянства на підставі комплексного висвітлення сучасних викликів вимушеної міграції. Аргументування людиновимірного й універсального характеру громадянства (способів його набуття і припинення) є первинним завданням цієї статті. Релевантні аналітичні й статистичні експертні доповіді та прогнози дають чітку установку на подальше переосмислення і модернізацію концепції громадянства під впливом людиноцентризму (Sharp, 2023).

Спектр застосованих методів у дослідженні – від аналізу до порівняльно-статистичного. Крім традиційних наукових методів дослідження (синтез, аналіз, аналогія, узагальнення, прогноз), у статті використано й інші методи дослідження. Серед них – аналіз даних і порівняльно-статистичний методи, які дали змогу з'ясувати, що серед держав-членів ЄС (що прийняли найбільшу кількість громадян України, які втекли від війни, починаючи з 24 лютого 2022 року) щорічно в пріоритеті в громадян України були Польща, Італія, Німеччина, Іспанія, Чехія та Румунія (рис. 1), оскільки найчастіше саме їхнє громадянство набували громадяни України у зв'язку з натуралізацією.

Усі використані в статті методи допомагають відобразити тенденцію переосмислення та регламентування громадянства (способів набуття і припинення) у світі. Історико-правовий підхід дав змогу розглянути правове регулювання окремих сегментів громадянства в українському законодавстві 1918 року. Соціологічний метод використано для формулювання чіткої позиції щодо визначення громадянства як постійного в часопросторі правового й ефективного зв'язку між державою та особою, без зазначення етнічного походження особи, що передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків і привілеїв.

¹ Дію активованої Директиви продовжено до 4 березня 2025 року (тобто йдеться вже про ймовірні три роки перебування громадян України на теренах ЄС на підставі набуття ними статусу тимчасового захисту).

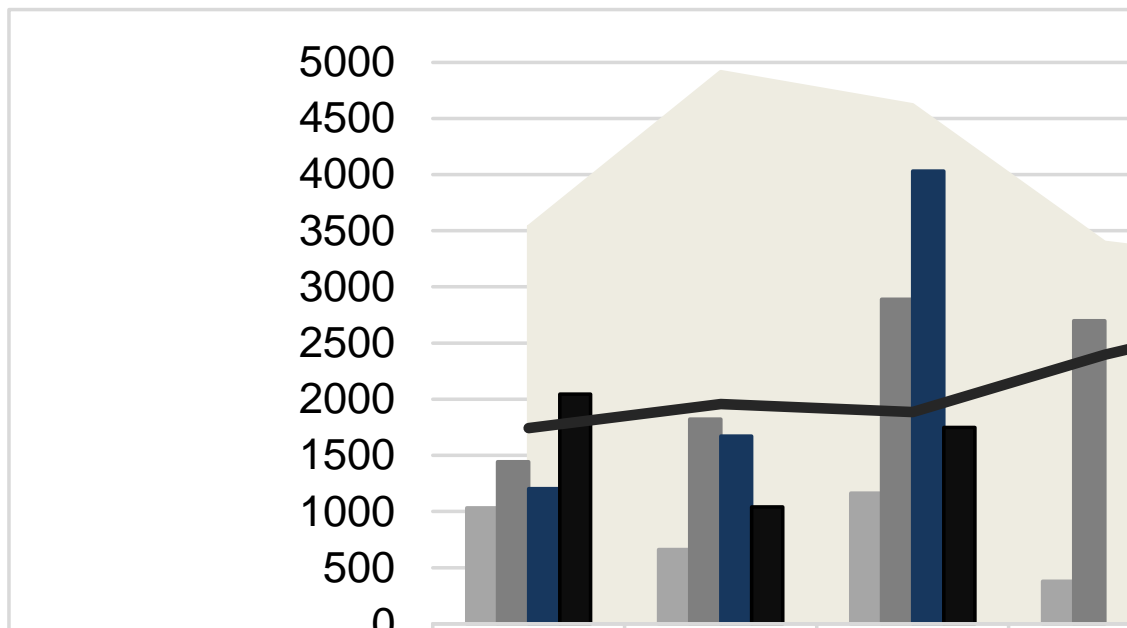

Рис. 1. Держави-члени Європейського Союзу, громадянство яких набула найбільша кількість громадян України у зв'язку з натуралізацією (2014–2021)

Результати й обговорення

Модель громадянства Європейського Союзу як наднаціонального утворення (*supranational body*) визріла та набула чітких політико-правових обрисів після прийняття Маастрихтської угоди (1992). Водночас найвагоміше переосмислення громадянства ЄС відбулося у вигляді реалізації на практиці концепції «вільного пересування осіб» (*freedom of movement of persons*), передбаченого в ст. 20(2)(a), 21(1) Угоди про функціонування ЄС (у редакції після набуття чинності Лісабонської угоди в грудні 2009 року): громадянство ЄС є атрибутивним, додатковим до національного громадянства кожної держави-члена Європейського Союзу (Foster, 2009). Громадянство держав-членів ЄС часто є мотивом (причиною та метою) міграції (легальної та нелегальної, видимої чи латентної). Тому прикордонні з ЄС держави вздовж міграційних маршрутів відчують загрозу власній безпеці та дестабілізацію внутрішнього правопорядку (недієздатність), як наслідок – втрачають довіру громадян до національних органів публічної влади.

«Дублінські критерії» щодо міграції, прийняті 2013 року й доповнені 2020 року, не стали ефективними. Пропонований основними інститутами ЄС інструмент для контролю міграції в ЄС – аутсорсинг міграції – виявився комплексним, політично більше заангажованим, економічно не виправданим конструктом, ніж правовим. Міграційна політика ЄС потребує ґрунтовного фахового переосмислення та політико-правового компромісу щодо запровадження Нового пакту з питань міграції та притулку (New Pact on Migration

and Asylum)¹, озвученого в червні 2023 року під час саміту Ради Європи. У низці державах-членах ЄС (як і безпосередньо в ЄС) протягом 2023–2024 років вже відбулися, передбачено чергові парламентські (ЄС², Іспанія, Нідерланди, Польща, Словаччина, Франція, Австрія, Бельгія, Литва, Португалія, Румунія, Хорватія) і президентські вибори (Литва, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Хорватія), а тому «міграційна» карта набуває дедалі більш політично заангажованого популістського забарвлення.

Людиноцентризм у світоглядному ядрі громадянства та міграції. З часу набрання чинності Лісабонською угодою (2009) траєкторію міграційних наративів ЄС у контексті набуття громадянами України альтернативного громадянства держав-членів ЄС після народження у

¹ Питання про переміщення (релокацію) шукачів притулку з держав – членів ЄС («держав першого кроку» середземноморського міграційного маршруту до ЄС), як Греція, Іспанія, Італія, Кіпр і Мальта, вчергове було заблоковано донедавна найбільш гомогенними державами-членами ЄС – Польщею та Угорщиною. Загалом 23 держави-члени ЄС погодилися на цю пропозицію, але переговори щодо ухвалення всіх сегментів пакту триватимуть до квітня 2024 року (https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/new-pact-migration-and-asylum_en).

² Результат ініціативи Комісії ЄС щодо врегулювання міграційної кризи та вироблення (прийняття) компромісної політики (стратегії, формули) є основною передумовою передобрання Урсули фон дер Ляен як президентки Комісії ЄС, на наступний п'ятирічний строк.

зв'язку з натуралізацією можна темпорально сегментувати так:

- 2014–2017 роки (доінтеграційні – Угода про асоціацію, зокрема «кризові» для ЄС 2015/2016 роки);
- 2017–2022 роки (євроінтеграційні/довоєнні – запровадження безвізового режиму, зокрема «ковідні» 2020–2023 роки),
- з 2022 року (воєнний час), зокрема активація Директиви ЄС про тимчасовий захист для громадян України, які втекли від війни, і надання Україні статусу «кандидата на вступ у ЄС»).

Активація Директиви про тимчасовий захист, яку вже давно вважали застарілою (оскільки її не застосували під час міграційної кризи 2015 року), засвідчила ґрунтовне переосмислення політики надання притулку (тимчасового захисту) в ЄС. Згодом, після активації Директиви про тимчасовий захист навесні 2022 року, держави-члени ЄС розробили швидкі відповіді на рух утікачів з України, однак для різних держав-членів ЄС запровадження передбачених (але виняткових) засобів і заходів стало викликом, оскільки мінімальні стандарти підтримки користувачів тимчасового захисту є обов'язковими (Carrera, & Ineli Ciger, 2023). Засоби й заходи в межах Директиви про тимчасовий захист, які були застосовані державами-членами ЄС, допомогли декільком мільйонам громадян України, які

опинились у складних життєвих обставинах і втекли від війни, і це значно послабило ймовірні гуманітарні проблеми всередині держави. Однак масова вимушена міграція громадян України за кордон спричинила обґрунтовані побоювання серед науковців щодо наслідків для подальшого розвитку держави. Структура вимушеної міграції втікачів від війни суттєво відрізняється від звичайних (нормальних) міграційних процесів, оскільки «лівову частку» серед них становлять жінки (понад 80 %) працездатного віку (понад 55 %) з дітьми. Це засвідчує посилення дисбалансу в актуальній на 2023 рік статевовіковій структурі населення України.

Кількість утікачів від війни не балансується, достатньо зваженою (об'єктивною) видається інформація агентства *Eurostat*. Загалом понад 4 млн осіб – утікачів від війни в Україні отримали протягом 2022 року тимчасовий захист в ЄС (рис. 2), найбільша кількість громадян України з таким статусом живе в Німеччині та Польщі. Можна стверджувати, що Польща та Чехія, периферійні держави-члени ЄС і прикордонні для України, які приєдналися до ЄС 2004 року, прийняли загалом 1 млн 600 тис. та 520 тис. осіб – утікачів від війни в Україні відповідно, що в декілька разів перевищує загальну щорічну післякризову іммігрантську статистику цих держав.

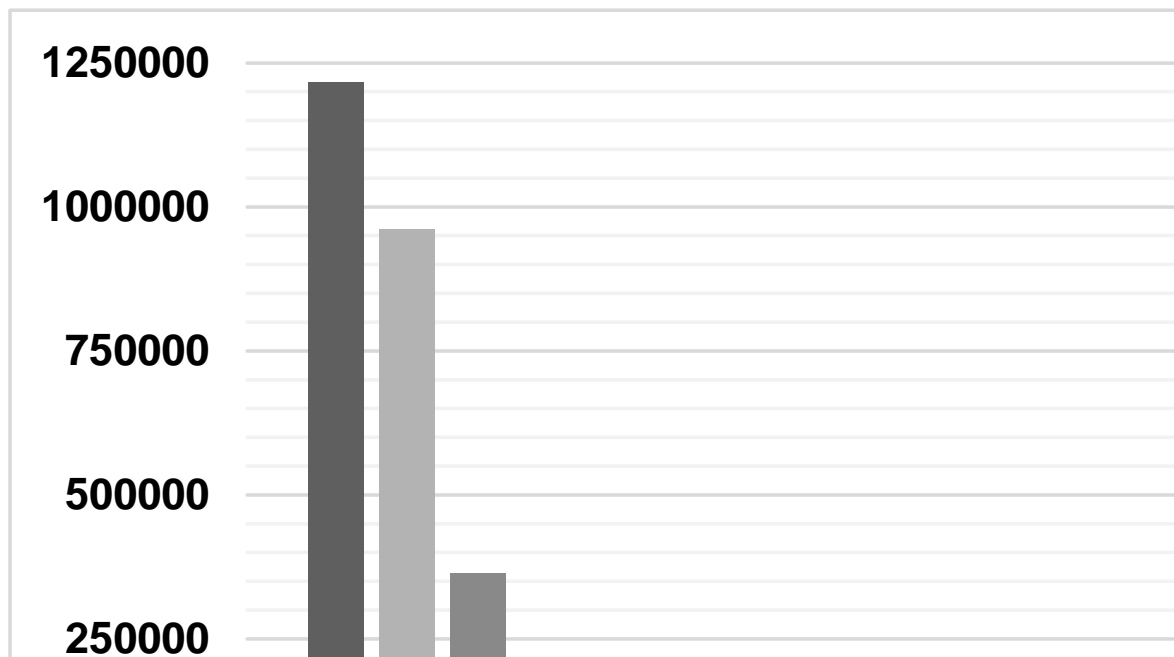

Рис. 2. Держави-члени Європейського Союзу, які протягом 2022–2023 років надали статус тимчасового захисту громадянам України, втікачам від війни

Загалом, за даними агентства *Eurostat*, понад 4 млн осіб – утікачів від війни в Україні отримали протягом 2022–2023 років тимчасовий захист в ЄС, найбільше прийняли громадян України (Німеччина, Польща, Чехія, Іспанія, Італія та Румунія). Нині є декілька ймовірних сценаріїв (не)повернення в Україну втікачів від

війни (ідеться про вимушену зовнішню міграцію громадян України з кінця лютого 2022 року): за оптимістичними прогнозами, повернуться 50 % осіб, зокрема тих, які отримали в ЄС тимчасовий захист, за песимістичними прогнозами – лише 25–30 % (Libanova, Pozniak, & Tsybal, 2022). Саме тому вкрай необхідно ініціювати на

національному рівні розроблення стратегії репатріації та реінтеграції втікачів від війни, а після завершення війни – її поступове запровадження глобально та локально.

Повертаючись до нарративу про подвійне (множинне) громадянство, зауважимо, що серед зазначених держав-членів ЄС в Іспанії його наявність заборонена (ст. 24(3)), Італії, Польщі, Чехії та навіть Румунії – дозволена. Подвійне громадянство є серйозною проблемою для Німеччини. Від осіб, які бажають набути німецьке громадянство після народження у зв'язку зі звичайною натуралізацією, вимагають відмови від попереднього (первинного) громадянства (ст. 10(1)(4)), однак є винятки (ст. 12): вони стосуються передусім людей похилого віку та жертв політичних переслідувань (ст. 10(6)). Заявники також можуть зберегти своє громадянство, якщо вони юридично не можуть відмовитися від нього або якщо від них не можна очікувати здійснити це, урахувавши надмірні витрати або принизливі процедури, які використовують у державі їхнього походження (первинного громадянства). Те саме стосується ситуацій, якщо відмова від іноземного громадянства спричинить серйозні складнощі для особи-заявника, зокрема економічні недоліки або проблеми з майном чи активами у випадку повернення в державу їхнього походження (первинного громадянства). Серед держав-членів ЄС, які зазвичай вимагають від іммігрантів відмовитися від попереднього (первинного) громадянства як правову передумову звичайної натуралізації, Німеччина є унікальною, оскільки громадяни ЄС звільнені від виконання цієї вимоги (ст. 12(2)). Також іноземці, які мають статус утікача й відповідні документи, що підтверджують набуття цього статусу відповідно до ст. 28 Конвенції про статус біженців від 28 липня 1951 року, є звільнені від обов'язку припинити їхнє первинне громадянство (ст. 12(1)(4)).

Безумовно, Україна не хоче втратити тих громадян, які стали втікачами внаслідок російського вторгнення, починаючи з 24 лютого 2022 року на підставі Директиви набули статусу «тимчасового захисту» в державах-членах ЄС і довгостроковій перспективі, виконавши всі необхідні передумови, зможуть із часом набути громадянство держави перебування (проживання) у зв'язку з натуралізацією, а тому стати біпатридами (особами з подвійним громадянством) (Sofinska, 2022). Навряд чи вони становитимуть загрозу національній безпеці України.

Вступ України до ЄС є найбільш мотиваційним фактором для повернення втікачів від війни та трудових мігрантів, які осіли в державах-членах ЄС. До прикладу, уже навесні 2024 року ті українці, які втекли від війни в Польщу, отримали статус тимчасового захисту, успішно складуть тестування на знання польської мови (і пред'являть сертифікат) та матимуть офіційний стабільний дохід зможуть набути після

народження альтернативне польське громадянство у зв'язку з винятковою натуралізацією (подвійне громадянство в Польщі дозволене). Видається, що концепція подвійного (множинного) громадянства, як і загалом релевантне законодавство України у сфері громадянства, потребує суттєвого перегляду/переосмислення та якісних змін у контексті пропагування людиноцентризму й забезпечення національної безпеки. У середньостроковій перспективі має бути застосовано домовленості між Україною та ЄС (державами-членами ЄС) про повоєнне врегулювання питань щодо повернення втікачів від війни в Україну, регламентування наявності подвійного (множинного) громадянства, що не стане підставою для припинення їхнього первинного українського громадянства (у вигляді втрати чи позбавлення громадянства, а також примушування до виходу з громадянства або відмови від нього).

Сучасний концепт громадянства полягає в постійному в часопросторі правовому й ефективному зв'язку між державою та особою без зазначення етнічного походження особи, що передбачає певний набір взаємних прав, обов'язків і привілеїв (Sofinska, 2018). Саме громадянство, принципи, способи та механізми як його набуття, так і припинення, наявність в особи подвійного (множинного) громадянства 2023 року стали надзвичайно крихкими (Taleb, 2018). Актуальність опредметнення стосується осіб, які є службовцями органів публічної влади, правоохоронних органів і здійснюють державно-владні повноваження, мають доступ до державної безпеки, скарбниці й таємниці (Sofinska, 2018). Така ситуація створює дилему щодо вірності таких осіб усім і кожній державі їхнього громадянства (окремо релевантним видається факт, якщо обидві (усі) держави громадянства особи перебувають у стані війни між собою).

Нині громадянство є інструментом й ефективним механізмом контролю, оскільки 97 відсотків населення світу отримують доступ до громадянства з огляду на те, де вони народилися або громадянами якої держави є їхні батьки (Shachar, 2022). У 1960-х роках більшість держав світу передбачала на законодавчому рівні такий алгоритм дій у сфері громадянства: «*набуття громадянином першої держави за власним бажанням громадянства другої держави має наслідком автоматичну втрату ним громадянства першої держави*». З того часу політико-правова траєкторія визнання та регламентування концепту подвійного громадянства ґрунтовно змінилася: понад 70 % держав використовують на законодавчому рівні толерантніший підхід, який дозволяє громадянам першої держави за власним бажанням набувати громадянство другої держави без автоматичної втрати ними громадянства першої держави (Vink et al., 2021).

У найширшому значенні припинення громадянства – це втрата постійного в часопросторі

зв'язку між особою та державою (конкретна особа перестає бути громадянином держави) (Prener, 2022). Основні способи припинення громадянства диференціюють залежно від волевиявлення особи (або його відсутності):

– *вихід з громадянства*, коли особа *добровільно* припиняє своє громадянство;

– *позбавлення, втрата громадянства, скасування набуття громадянства* (зокрема *денатуралізація*), коли особу позбавляють (набутого) громадянства конкретної держави *примусово* за ініціативою компетентних органів публічної влади (Shachar, Bauböck, Bloemraad, & Vink, 2017).

Європейська конвенція про громадянство 1997 року (далі – ЄКГ) як результат «кодіфікації міжнародного звичаєвого права щодо громадянства» передбачає такі форми (способи) припинення громадянства особи (Autem, 1999):

– втрата громадянства *ex lege* або за ініціативою держави-учасниці ЄКГ (ст. 7);

– за власною ініціативою (фактично йдеться про вихід особи з громадянства чи відмову від нього, ст. 8) (Європейська конвенція..., 1997).

Отже, за власною ініціативою особа може позбутися громадянства у формі *виходу* з нього або *відмови* від нього. Ці концепти добровільного припинення громадянства особи взаємно пов'язані, але в жодному разі не тотожні. Якщо *вихід* особи з громадянства передбачає її постійне проживання за кордоном і добровільне набуття альтернативного громадянства після народження, то *відмова* особи від громадянства стосується виключно осіб, які проживають у державі.

Відмова як спосіб добровільного припинення громадянства особою, яка проживає в державі громадянства, передбачена в релевантному національному законодавстві низки держав-членів ЄС (Данія, Естонія, Ірландія, Італія, Кіпр¹, Латвія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Хорватія, Швеція), але виключно якщо така особа вже набула альтернативне громадянство або має його набути в майбутньому і не стане апатридом (особою без визначеного громадянства).

У релевантному законодавстві України передбачено *вихід* з громадянства (ст. 17, 18 базового Закону) як спосіб добровільного припинення громадянства особою, яка «постійно проживає за кордоном». Такий спосіб добровільного припинення громадянства є традиційним для більшості держав-членів ЄС (Австрія, Бельгія, Болгарія, Греція, Іспанія, Словенія, Угорщина, Франція, Чехія). Вважаємо несподіваною і

водночас цікавою нещодавно ідею запровадження *відмови* від громадянства як способу добровільного припинення громадянства України особою, яка проживає в Україні (нагадаймо, що саме таку норму у формі «зречення» було передбачено в Законі «Про громадянство УНР» від 2 березня 1918 року) (Andriienko, Brytchenko, Subotenko, & Chekhovych, 2000).

Отже, форми (способи) припинення громадянства особи, передбачені в ст. 7 ЄКГ, можна поділити на декілька груп:

– *автоматичне припинення громадянства* (у випадку добровільного набуття іншого громадянства, але не за народженням);

– *втрата громадянства* (відсутність справжнього зв'язку в часопросторі між державою-учасницею та її громадянином, який постійно проживає за кордоном; добровільна служба в іноземному військовому формуванні; усиновлення дитини, якщо дитина набуває іноземного громадянства або має іноземне громадянство одного чи обох усиновителів);

– *позбавлення громадянства* (зокрема *денатуралізація* як результат поведінки особи, яка завдає серйозну шкоду життєво важливим інтересам держави-учасниці; якщо під час неповноліття дитини встановлено, що визначені у внутрішньодержавному праві умови, які дозволили їй набути *ex lege* громадянство держави-учасниці, більше не виконуються);

– *скасування набуття громадянства* (у випадку набуття громадянства держави-учасниці внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що стосується заявника).

Перші три групи підстав припинення громадянства особи не можуть бути застосовані, якщо відповідна особа стане внаслідок цього особою без визначеного громадянства, однак це не стосується *скасування набуття особою громадянства й позбавлення громадянства* у вигляді *денатуралізації* (ці положення ЄКГ (1997) можуть бути застосовані лише в тих європейських державах, де ЄКГ є чинною).

В Україні відмінність між концептами «втрати» і «позбавлення» громадянства ще не набула офіційного тлумачення. *Позбавлення* громадянства найчастіше трактують науковці як реакцію держави на вчинення особою-громадянином дій всупереч інтересам держави. Найчастіше такий спосіб примусового припинення громадянства особи є забороненим на законодавчому (конституційному) рівні, однак може бути застосований у виняткових випадках (зокрема урахувавши спосіб набуття особою громадянства).

Конституційний принцип щодо «*неможливості позбавлення громадянина України громадянства України*», передбачений у ст. 25 Конституції України (1996), потребує ґрунтовного перегляду, оскільки його часто застосовують у конотації із «запобіганням виникненню випадків

¹ Вихід особи із громадянства Кіпру може бути скасованим у випадку війни та ймовірного ухиляння цієї особи від здійснення військового обов'язку (ст. 112).

безгромадянства». Вочевидь, ідеться про тих осіб, які набули громадянство від народження (філіація) на підставі права крові (*ius sanguinis*), тобто за походженням. І це правильно, передусім якщо особа постійно проживає в державі громадянства (в Україні) і має постійний зв'язок з нею (перелік передумов його збереження, як і підстав втрати, визначений у судовій практиці ЄСПЛ, зокрема у справах про порушення ст. 8 і 14 ЄКЗПЛ як альтернативно, так і кумулятивно, але він не є вичерпним).

Але інша ситуація щодо набуття особою альтернативного громадянства після народження у зв'язку з будь-яким видом натуралізації (звичайною, винятковою чи привілейованою), оптацією чи трансфертом (два перші способи – добровільні, останній – примусовий). Позбавлення громадянства може стосуватися тих осіб, які набули громадянство у зв'язку з натуралізацією (у контексті *денатуралізації*) (Тіркovic, 2021). Очевидний приклад денатуралізації спостерігаємо в рішенні Суду справедливості ЄС у справі *Rottmann* (Janko Rottmann v. Freistaat Bayern, 2010), коли суд встановив, що держава самостійно може визначати підстави позбавлення громадянства (*денатуралізації*), але результатом такої дії не може стати безгромадянство особи (Тіркovic, 2022).

Очевидним результатом припинення громадянства (а саме у випадку наявності в особи від народження громадянства лише однієї держави) стає її безгромадянство (*statelessness*). Це негативне явище, статус особи. Часто науковці називають безгромадянство невидимою проблемою, яку складно відслідкувати, а тому й подолати. Особи без визначеного громадянства є «невидимими» для національного законодавства, фактично вони не існують, їх складно ідентифікувати й зареєструвати в конкретній державі. Такі люди залишаються непобаченими та непочутими на місцевому, регіональному й державному рівнях. І аж на міжнародному рівні вони набувають чітких обрисів, стають видимими, тож безгромадянство є проблемою світового масштабу (Waas, 2008).

Відповідно до Конвенції ООН про скорочення безгромадянства 1961 року, у кожній державі-підписанта є можливість зробити відповідну заяву та зарезервувати за собою право позбавляти громадянства за дії, які здійснені особою всупереч інтересам держави, навіть якщо ця особа стане апатридом (особою без визначеного громадянства) (Конвенція ООН про скорочення, 1961).

Імовірно, саме про позбавлення громадянства йдеться, коли розмірковуємо про осіб, які набули його у зв'язку з натуралізацією, – у такому контексті воно фігурує як *денатуралізація*. Однак слід визначити чіткі критерії між *денатуралізацією* та *скасуванням набуття громадянства*. Традиційно денатуралізація передбачає позбавлення

особи громадянства, набутого у зв'язку з натуралізацією, за вчинення дій всупереч інтересам держави громадянства, від часу виявлення цих дій (*a priori*).

Скасування набуття громадянства, навпаки, має зворотну силу *a posteriori*, оскільки акт компетентного органу скасовує саме набуття особою громадянства (незалежно від часу) й особа вважається такою, яка ніколи не була громадянином цієї держави *ex tunc*¹. Підтвердження цієї тези спостерігаємо, до прикладу, у ст. 21 базового Закону України про громадянство (2001), де зазначено, що «*рішення про оформлення набуття громадянства України скасовується, якщо особа набула громадянство України відповідно до ст. 8, 10 цього Закону шляхом обману, внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може набути громадянство України*» (Про громадянство України..., 2011).

Типовими підставами припинення громадянства (у формі *втрати*) є набуття альтернативного громадянства після народження та здійснення особою (державної чи військової) служби на користь іншої держави (Sofinska, 2018). Припинення громадянства у формі втрати фігурує переважно у двох видах: по-перше, на підставі рішення компетентного органу держави, по-друге, автоматично. Втрата громадянства, набутого у зв'язку з натуралізацією, називається *денатуралізацією*, однак у цьому випадку можлива й інша форма припинення громадянства – скасування набуття громадянства (залежить від положень національного законодавства та відповідальності за вчинені особою дії).

В Україні сучасне законодавство про громадянство не використовує громадянство як кваліфікаційну підставу участі в органах публічної влади. Звісно ж, п. 2(б) ст. 19 Закону України «Про державну службу» (2015) встановлює, що «*на державну службу не може вступити особа, яка має громадянство іншої держави*» (Про державну службу, 2015). Однак сфера дії цього закону на коло осіб суттєво звузилася з осені 2019 року².

¹ До прикладу, скасування набуття українського громадянства на підставі раніше поданої недостовірної інформації стосувалася М. Саакашвілі (2017). Така сама практика щодо службовців органів публічної влади існує в Європі, попередній випадок стосувався нідерландського громадянина Аян Гірші Алі (2009).

² Відповідно до положень ст. 3, цей Закон (заборона наявності в особи, яка хоче стати державним службовцем, подвійного (множинного) громадянства) не поширюється на Президента України; керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, та його заступників, Постійного Представника Президента

На підставі даних аналітичної доповідки до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» стало відомо, що протягом 2017 року «виявлено 441 факт набуття іноземного громадянства представниками [органів публічної влади] державних органів та органів місцевого самоврядування, насамперед із числа секретноносців [осіб, які мали доступ до державної таємниці]». Ці довоєнні дані засвідчують, що громадяни України, які є службовцями органів публічної влади, правоохоронних органів і здійснюють державно-владні повноваження, мають доступ до державної безпеки, скарбниці й таємниці, по-перше, не можуть бути біпатридами, по-друге, повинні бути винятково громадянами України за народженням, а не набути громадянство України у зв'язку з натуралізацією. Питання вірності осіб з подвійним (множинним) громадянством, які є службовцями органів публічної влади держави одного зі своїх громадянств, створює нові сучасні виклики щодо

України в Автономній Республіці Крим та його заступників; членів Кабінету Міністрів України, перших заступників і заступників міністрів; Голову та членів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голову та членів Антимонопольного комітету України, Голову та членів Рахункової палати, Голову та членів Центральної виборчої комісії, голів і членів інших державних колегіальних органів; Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників; Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України та його заступників, Голову Фонду державного майна України та його заступників, Голову Національного агентства з питань запобігання корупції та його заступників; народних депутатів України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представників; Уповноваженого із захисту державної мови; 9) службовців Національного банку України; голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників і заступників; депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голову Ради міністрів Автономної Республіки Крим та його заступників, міністрів Автономної Республіки Крим; депутатів місцевих рад, посадових осіб місцевого самоврядування; суддів Конституційного Суду України; постійного представника Кабінету Міністрів України у Конституційному Суді України; суддів; прокурорів; працівників державних органів, які виконують функції з обслуговування; працівників державних підприємств, установ, організацій, інших суб'єктів господарювання державної форми власності, а також навчальних закладів, заснованих державними органами; військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до закону; осіб рядового та начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання, якщо інше не передбачено законом; працівників патронатних служб; уповноважених з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель.

цінностей, патріотизму й національної безпеки в Європі та світі.

Коли детальніше розмірковуємо про подвійне громадянство (в європейському та світовому контексті відоме як «біпатризм») або множинне громадянство, то маємо на увазі такий правовий статус особи, коли вона одночасно володіє громадянством декількох держав. У контексті такого опрідметнення біпатризму, а також виникнення в особи відчуття множинної вірності, ретроспективно в українському законодавстві щодо громадянства 1918 року були затверджені положення: «*громадянин Української Народної Республіки не може бути громадянином іншої держави*» (п. 10 т. зв. Березневого закону), «*громадянину Української Держави забороняється одночасно бути громадянином чи підданим іншої держави*» (п. 1.2 т. зв. липневого закону).

Сучасне законодавство України не передбачає чіткої заборони подвійного громадянства. Подвійне (множинне) громадянство *de jure* в Україні не є передбаченим на законодавчому рівні, однак існує *via facti* (до прикладу, діти, народжені в «змішаному шлюбі», від народження стають біпатридами, з огляду на різні громадянства батьків (характерні принципи набуття ними громадянства від народження) або популярний нині «бєбі туризм», коли мама на підставі туристичної візи їде народжувати дитину в державі, у яких діє принцип абсолютного права ґрунту *ius soli* (передусім Аргентина, Бразилія, Канада чи США), з'являється комбінація з *ius sanguinis per via materna*).

Наявність в особи подвійного громадянства може стати підставою для втрати (автоматичного припинення) громадянства першої держави. Таке положення наявне в законодавстві України про громадянство («*право громадянства відпадає, коли громадянин Української Держави приймає громадянство або підданство іншої Держави*» (п. 11.17 т. зв. липневого закону 1918 року); крім того, «*хто без належного дозволу вступить до підданства іншої Держави, той підлягає карі, зазначеній в ч. 1 ст. 325 "Улож. о Наказ", і йому забороняється повертання на Україну*» (п. 11. 19 т. зв. липневого закону 1918 року); «*якщо громадянин України добровільно набув громадянство іншої держави*» (ст. 20 п. 1 Закону 1991 року) (Про громадянство України, 1991); «*добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави*» (ст. 19 п. 1 чинного Закону 2001 року)). Дилема виникає у зв'язку з тим, що особи, які не добровільно (від народження) набули подвійне (множинне) громадянство, вже досягли віку вступу (обрання) на деякі посади органів публічної влади в Україні.

Загалом припинення громадянства (незалежно від способу) є конституційною підставою припинення повноважень деяких службовців органів публічної влади України (до прикладу, членів парламенту, ст. 71 ч. 3; суддів Конституційного

Суду України, ст. 149¹ п. 3), але не стосується глави держави, члена Кабінету Міністрів України тощо (навіть немає тотожних передумов для позбавлення мандата в релевантному законодавстві, до прикладу, ст. 13, 15, 18 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» 2014 року зі змінами).

Українське законодавство передбачає (ст. 17 базового Закону), що українське громадянство можна припинити: по-перше, унаслідок виходу з громадянства України; по-друге, унаслідок втрати громадянства України; по-третє, за підставами, передбаченими міжнародними договорами України. Інші відомі способи припинення громадянства (*відмова, позбавлення громадянства, скасування набуття громадянства (зокрема денатуралізація)*) не є передбаченими в чинному релевантному законодавстві, тому вважаємо, що його потрібно доопрацювати, урахувавши європейські правові стандарти та виклики сьогодення.

Отже, серед держав-членів ЄС, які підписали й ратифікували ЄКГ (конвенція є чинною), національне законодавство лише восьми з них передбачає позбавлення громадянства у випадку вчинення особою державної зради чи актів тероризму (Австрії, Данії, Нідерландів, Норвегії, Румунії, Фінляндії). Таке покарання (доведене в судовому порядку) є як у державах-членах ЄС, які підписали, але не ратифікували ЄКГ (Італія, Латвія, Мальта, Франція), так і в тих, які навіть не підписали її (Бельгія, Греція, Естонія, Ірландія, Кіпр, Литва, Словенія). Решта держав-членів ЄС (де конвенція є чинною) не передбачають у національному законодавстві позбавлення громадянства у випадку вчинення особою державної зради чи актів тероризму (Болгарія, Люксембург, Німеччина, Португалія, Словаччина, Угорщина, Чехія, Швеція) (Vink et al., 2021). Припинення громадянства особи за вчинення нею державної зради передбачено в національному законодавстві низки держав-членів ЄС у формі втрати громадянства (Німеччина) або позбавлення громадянства (Австрія, Бельгія, Болгарія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Італія, Латвія, Литва, Мальта, Нідерланди, Румунія, Словенія, Фінляндія, Франція), однак після вироку суду. В інших державах-членах ЄС немає кореляції між вчиненням особою державної зради та припиненням її громадянства (Іспанія, Люксембург, Польща, Словаччина, Угорщина, Хорватія, Чехія, Швеція).

Єдиною державою у світі, де на законодавчому рівні за вчинення особою державної зради (браку вірності державі громадянства особи) чи актів тероризму передбачене припинення громадянства у формі *скасування набуття (nullification)* громадянства, є Ізраїль. У ст. 11(b)(2) закону про громадянство (1952) зазначено, що набуття громадянства особою, яка вчинила дію, що є порушенням вірності Ізраїлю, здійснивши *акт тероризму*, як це визначено в Законі про

боротьбу з тероризмом, *державну зраду*, як визначено в ст. 97–99 Кримінального кодексу, або набула громадянство чи право на постійне проживання в Ірані, Афганістані, Лівані, Лівії, Судані, Сирії, Іраку, Пакистані, Ємені, Газі, скасовується (Herzog, 2010). Внесення змін і доповнень до закону про громадянство (1952) протягом 2008–2017 років дало змогу припинити громадянство осіб, які вчинили акти тероризму (Harraz, & Herzog, 2018).

Упродовж останніх років до українського парламенту було подано декілька законопроектів щодо врегулювання питання подвійного громадянства громадян України на законодавчому рівні, однак без очевидного успіху. До прикладу, одна з пропозицій стосувалася позбавлення громадянства України, по-перше, осіб, які отримали «камуфляжні» (фейкові) паспорти ДНР/ЛНР; по-друге, прихильників «руського міра», які пов'язані з підтримкою сепаратистських дій та дій російської окупаційної влади в Криму, на півдні та сході України, коригували авіаудари по цивільній інфраструктурі України. Такі думки є непоодинокими, у світі є прецеденти застосування цього правового інституту, однак вони доволі неоднозначні та контраверсійні.

Справді, питання регламентування добровільної/примусової зміни громадянства та наявності латентного подвійного (множинного) громадянства станом на початок 2023 року є надзвичайно актуальним, передусім унаслідок воєнної агресії, анексії Автономної Республіки Крим (за результатами «Кримського референдуму» 2014 року), окупації частин Донецької та Луганської областей Росією. Чинне релевантне законодавство про громадянство не врегулює це питання (не передбачає припинення громадянства за таких умов, ідеться про позбавлення громадянства, його втрату та скасування набуття у зв'язку з натуралізацією, денатуралізацією). З одного боку, ідеться про колаборантів, осіб, які співпрацювали з окупантами та коригували авіаудари по цивільній інфраструктурі України (крім позбавлення громадянства, потрібно буде застосовувати ще й люстрацію, якщо такі особи виявлять бажання в майбутньому бути обраними чи призначеними до органів публічної влади України).

Висновки

Тож видається необхідним доопрацювати релевантне законодавство України у сфері громадянства, по-перше, у контексті чіткого регламентування можливості набуття громадянами України подвійного (множинного) громадянства від народження та після народження (передбачивши диференційовану відповідальність за добровільне набуття громадянства держави-агресора й діяльність у супереч інтересам України), по-друге, сегментування способів

припинення громадянства (вихід, відмова, втрата, позбавлення громадянства, скасування набуття громадянства (денатуралізація), ураховуючи дії чи бездіяльність конкретної особи).

Україна не зацікавлена втратити тих громадян, які стали втікачами внаслідок російського вторгнення, починаючи з лютого 2022 року, набули статус «тимчасового захисту» в державах-членах ЄС і, виконавши всі необхідні передумови, зможуть із часом набути громадянство держави

перебування (проживання) у зв'язку з натуралізацією, а тому стати біпатридами (особами з подвійним громадянством) (Софінська, 2023). Навряд чи вони становитимуть загрозу національній безпеці України. Концепція подвійного (множинного) громадянства потребує фахових і якісних змін у контексті гарантування людиноцентризму, правовладдя та убезпечення національної ідентичності й безпеки.

References

- [1] Analytical report on the annual message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the internal and external situation of Ukraine in 2018". (2018). Kyiv: NISD. Retrieved from https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/Analit_Dopovid_Poslannia_2018.pdf.
- [2] Andriienko, V., Britchenko, S., Subotenko, V., & Chekhovych, S. (2000). Law "On Citizenship of the Ukrainian People's Republic" (March 2, 1918). *Collection of normative legal acts on Ukrainian citizenship (1918–2000)* (pp. 4-5). Kyiv: Kontyent
- [3] Autem, M. (1999). The European Convention on Nationality: is a European Code on Nationality possible? *Trends and Developments in National and International Law on Nationality: Proceedings of the 1st European Conference on Nationality* (pp. 19-34). Strasbourg.
- [4] Carrera, S., & Ineli Ciger, M. (2023). EU responses to the large-scale refugee displacement from Ukraine: an analysis on the temporary protection directive and its implications for the future EU asylum policy. Firenze: European University Institute. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1814/75377>.
- [5] Foster, N. (2009). *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009-2010*. Oxford University Press.
- [6] Harpaz, Y., & Herzog, B. (2018). Report on Citizenship Law: Israel. *RSCAS/GLOBALCIT-CR*, 2018/2. Retrieved from https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/56024/RSCAS_GLOBALCIT_CR_2018_02.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- [7] Herzog, B. (2010). The Revocation of Citizenship in Israel. *Israel Studies Forum*, 25(1), 57-72.
- [8] Libanova, E.M., Pozniak, O.V., & Tsybmal, O.I. (2022). Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 2(48), 37-57. doi: 10.15407/dse2022.02.037.
- [9] Prener, Ch. (2022). *Denationalisation and Its Discontents: Citizenship Revocation in the 21st Century: Legal, Political and Moral Implications*. Brill Nijhoff.
- [10] Shachar, A. (2022). Gated citizenship. *Citizenship Studies*, 26(4-5), 625-637. doi: 10.1080/13621025.2022.2091247.
- [11] Shachar, A., Bauböck, R., Bloemraad, I., & Vink, M. (2017). *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford Academic. doi: 10.1093/oxfordhb/9780198805854.001.0001.
- [12] Sharp, D. (2023). Immigration, Naturalization, and the Purpose of Citizenship. *Pacific Philosophical Quarterly*, 104(2), 408-441. doi: 10.1111/papq.12428.
- [13] Sofinska, I. (2018). *Philosophical and legal vision of the doctrine of citizenship*. Lviv: Kameniar.
- [14] Sofinska, I. (2022). *Ten steps in the (re)construction of post-war Ukraine (legal and political dimensions)*. Ariel University. Retrieved from <https://www.ariel.ac.il/wp/mecarc/sample-page/ten-steps-in-the-reconstruction-of-post-war-ukraine-legal-and-political-dimensions>.
- [15] Sofinska, I. (2023). Deprivation of citizenship: a dilemma or a problem-phenomenon? *Law of Ukraine*, 3, 72-86. doi: 10.33498/louu-2023-03-072
- [16] Stetsiuk, P. (2023). *Ensuring the irreversibility of the European and Euro-Atlantic course of Ukraine: constitutional and legal aspects*. Kyiv: Tsentr Razumkova.
- [17] Taleb, N.N. (2018). *Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life*. Random Housen.
- [18] Tripkovic, M. (2021). Transcending the boundaries of punishment: On the nature of citizenship deprivation. *British Journal of Criminology*, 61(4), 1044-1065. doi: 10.1093/bjc/azaa085.
- [19] Tripkovic, M. (2022). Renouncing criminal citizens: Patterns of denationalization and citizenship theory. *Punishment & Society*, 25(2), 363-385. doi: 10.1177/14624745221080705.
- [20] Vink, M., Baaren, L., Bauböck, R., Honohan, I., & Manby, B. (2021). *GLOBALCIT Citizenship Law Dataset*. EUI Research Data. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1814/73190>.
- [21] Waas, L. (2008). Nationality Matters: Statelessness under International Law. *School of Human Rights Research Series*, 29, 21.

Список використаних джерел

- [1] Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». Київ : НІСД, 2018. 688 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/Analit_Dopovid_Poslannia_2018.pdf.
- [2] Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 року). *Збірка нормативно-правових актів з питань громадянства України (1918–2000)* / упоряд. : В. Андриєнко, С. Бритченко, В. Суботенко, С. Чехович. Київ : Континент, 2000. С. 4–5.
- [3] Autem M. The European Convention on Nationality: is a European Code on Nationality possible? *Trends and Developments in National and International Law on Nationality* : Proceedings of the 1st European Conference on Nationality. Strasbourg, 1999. P. 19–34.
- [4] Carrera S., Ineli Ciger M. EU responses to the large-scale refugee displacement from Ukraine: an analysis on the temporary protection directive and its implications for the future EU asylum policy. Firenze : European University Institute, 2023. URL: <https://hdl.handle.net/1814/75377>.
- [5] Foster N. Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009–2010. Oxford University Press, 2009. P. 632–633.
- [6] Harpaz Y., Herzog B. Report on Citizenship Law: Israel. RSCAS/GLOBALCIT-CR, 2018/2. June 2018. URL: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/56024/RSCAS_GLOBALCIT_CR_2018_02.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- [7] Herzog B. The Revocation of Citizenship in Israel. *Israel Studies Forum*. 2010. No. 25 (1). P. 57–72.
- [8] Libanova E. M., Pozniak O. V., Tsymbal O. I. Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*. 2022. No. 2 (48). P. 37–57. doi: 10.15407/dse2022.02.037.
- [9] Prener Ch. Denationalisation and Its Discontents: Citizenship Revocation in the 21st Century: Legal, Political and Moral Implications. Brill Nijhoff, 2022.
- [10] Shachar A. Gated citizenship. *Citizenship Studies*. 2022. Vol. 26. Issue 4-5. P. 625–637. doi: 10.1080/13621025.2022.2091247.
- [11] Shachar A., Bauböck R., Bloemraad I., Vink M. The Oxford Handbook of Citizenship. Oxford Academic, 2017. doi: 10.1093/oxfordhb/9780198805854.001.0001.
- [12] Sharp D. Immigration, Naturalization, and the Purpose of Citizenship. *Pacific Philosophical Quarterly*. 2023. Vol. 104. Issue 2. P. 408–441. doi: 10.1111/papq.12428.
- [13] Софінська І. Філософсько-правова візія доктрини громадянства. Львів : Каменяр, 2018. 346 с.
- [14] Sofinska I. Ten steps in the (re)construction of post-war Ukraine (legal and political dimensions). Ariel University, 2022. URL: <https://www.ariel.ac.il/wp/mecarc/sample-page/ten-steps-in-the-reconstruction-of-post-war-ukraine-legal-and-political-dimensions>.
- [15] Софінська І. Позбавлення громадянства: дилема чи проблема-феномен? *Право України*. 2023. № 3. С. 72–86. doi: 10.33498/louu-2023-03-072.
- [16] Стецюк П. Забезпечення незворотності європейського та євроатлантичного курсу України: конституційно-правові аспекти : аналіт. доп. Київ : Центр Разумкова, 2023. 13 с.
- [17] Taleb N. N. Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life. Random Housen, 2018. 304 p.
- [18] Tripkovic M. Transcending the boundaries of punishment: On the nature of citizenship deprivation. *British Journal of Criminology*. 2021. No. 61 (4). P. 1044–1065. doi: 10.1093/bjc/azaa085.
- [19] Tripkovic M. Renouncing criminal citizens: Patterns of denationalization and citizenship theory. *Punishment & Society*. 2022. Vol. 25. Issue 2. P. 363–385. doi: 10.1177/14624745221080705.
- [20] Vink M., Baaren L., Bauböck R., Honohan I., Manby B. GLOBALCIT Citizenship Law Dataset. EUI Research Data, 2021. URL: <https://hdl.handle.net/1814/73190>.
- [21] Waas L. Nationality Matters: Statelessness under International Law. *School of Human Rights Research Series*. 2008. Vol. 29. P. 21.

Principal Segments of Citizenship and Homocentrism: Philosophical and Legal Justification

SOFINSKA Iryna

Doctor of Law, Professor,

Professor of the Department of Theory of Law and Constitutionalism
of the Lviv Polytechnic National University

Lviv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3853-7626>

Abstract. In this article, I focus primarily on the modern philosophical, legal, and political background of citizenship, its concept, and relevant modes of acquisition and termination; partly, they are enshrined in the European Convention on Citizenship (1997). At the end of 2023, this narrative is particularly fragile and relevant. The purpose of the article is to substantiate the interdependence between the modes of acquisition and termination of citizenship, taking into account both traditional and emancipatory values (promotion of homocentrism, the rule of law) and modern political and legal challenges, as well as the irreversibility of the constitutional enshrining in the preamble of the Constitution of Ukraine in 2019 following the European integration aspirations of Ukrainian citizens. Most segments of citizenship require a review of the relevant national legislation and its thorough updating (primarily, it concerns the acquisition by a person of a dual (multiple) citizenship after birth without loss of primary citizenship, posthumous citizenship, legal confirmation of deprivation of citizenship, renunciation, etc.). The fact that some highly-ranked public officers possess dual (multiple) nationalities (if one of them corresponds to the country-aggressor) is not even a challenge but a threat to Ukraine's national security. Such people who are public officers, work for law enforcement agencies, exercise state-authority powers, and have access to state security, treasury, and secrets, create a dilemma regarding loyalty to Ukraine, specifically during the declared 'state of emergency' or another extraordinary regime. What legal algorithm is applied when a citizen is disloyal? And if both (all) states of a person's citizenship declare war against each other? What legal algorithm should be applicable in the event of disloyalty committed by a citizen? Another aspect of this issue concerns the regulation of (in)voluntary change of citizenship resulting in latent dual (multiple) citizenships of persons who lived (live) in the annexed and (temporarily) occupied territory of Ukraine, starting from March 2014. Relevant national legislation regarding citizenship issues should focus on citizenship termination modes in such conditions. Alternative (in)voluntary citizenship acquisition modes (naturalization, option, or transfer) by persons who lived in the annexed and (temporarily) should result in the exact, proportionate, and justifiable pathway of its termination. We don't want to make Ukrainian citizens flee the war to conceal identity, lose their ties with Ukraine while acquiring dual citizenship of the EU member-state that has hosted and protected them for years.

Keywords: citizenship; acquisition of citizenship; naturalization; dual (multiple) citizenship; termination of citizenship; refugees.

DOI: 10.33270/02232602.54
УДК 321

Проблеми демократизації правової системи України в період воєнного стану

ФАТХУТДІНОВА Олена*

доктор філософських наук, кандидат юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету Київського університету туризму, економіки і права
м. Київ, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8990-0950>

Анотація. Метою дослідження є характеристика основних проблем демократизації правової системи в період воєнного стану. Доведено, що демократизація правової системи має на меті забезпечити баланс між захистом прав громадян і врахуванням нагальних потреб держави. Сформовано понятійно-категоріальний апарат сутності демократизації правової системи в умовах воєнного стану. Визначено, що вивчення проблем демократизації правової системи в умовах воєнного стану є актуальним напрямом наукових пошуків, який заслуговує на глибоке й системне дослідження. З'ясовано, що в умовах воєнного стану демократизація правової системи передбачає зусилля зберегти та впроваджувати демократичні принципи в правовому полі незалежно від викликів й обмежень, пов'язаних із воєнними обставинами. Визначено основні проблеми демократизації правової системи України в період воєнного стану. Запропоновано ключові напрями вдосконалення демократизації правової системи України в умовах воєнного стану. Доведено, що міжнародна підтримка й допомога можуть сприяти демократизації, проте водночас створюють залежність від зовнішніх партнерів, що потребує обережного й узгодженого підходу з боку України з метою збереження національних інтересів. Встановлено, що корупція, яка пронизує владу, стає серйозною перешкодою на шляху до ефективного та справедливого правосуддя, породжуючи недовіру громадян до правової системи країни. Аргументовано, що вплив іноземних інформаційних кампаній, спрямованих на дестабілізацію ситуації в Україні, ускладнює процеси формування ефективної та демократичної правової системи. Визначено, що одним із напрямів покращення демократизації правової системи може стати організація спільних тренінгів і семінарів з представниками країн – членів НАТО чи ЄС з питань демократичного управління в умовах воєнних конфліктів.

Ключові слова: правова система; демократія; демократизація правової системи; міжнародна підтримка; національні інтереси; війна; воєнний стан; проблеми правової системи.

Історія статті:

Отримано: 28.08.2023

Переглянуто: 29.09.2023

Прийнято: 31.10.2023

Рекомендоване посилання:

Фатхутдінова О. Проблеми демократизації правової системи України в період воєнного стану. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 54–60. doi: 10.33270/02232602.54.

*Відповідальний автор

Вступ

Воєнний стан як особливий правовий режим, який вводять у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності, її територіальній цілісності, за своєю природою призводить до обмеження певних прав і свобод громадян (згідно із Законом України «Про правовий режим воєнного стану»¹), зокрема для забезпечення національної безпеки та стабільності в країні. Водночас демократизація правової системи має на меті забезпечити баланс між захистом прав громадян і врахуванням нагальних потреб держави, що призводить до виникнення парадоксальної ситуації для нашої країни.

В умовах воєнного стану Україна постає перед низкою викликів, які впливають на її правову систему. Воєнні дії, спричинені агресією з боку РФ, порушення нею всіх норм і правил, потреба в адаптації до швидкозмінюваних обставин (динамічність зовнішнього середовища) – усе це потребує адекватної відповіді від правової системи нашої країни. Однак відповідь має бути не лише оперативною, а й справедливою, що вимагає від правової системи постійної адаптації до демократичних стандартів.

Підвищення рівня демократизації правової системи в умовах воєнного стану має неабиякий потенціал для сучасної України. Це не просто питання захисту основних прав і свобод громадян, а й шлях до підвищення довіри громадян до держави, ефективного врегулювання конфліктів і стабілізації ситуації в країні. З огляду на геополітичне положення України та її бажання інтегруватися до європейської спільноти (постійне порушення питання вступу до ЄС), питання демократизації правової системи має важливе значення, стаючи однією з ключових директив реформаційних процесів.

Проблеми демократизації правової системи висвітлено в працях С. В. Бобровник, І. Г. Біласа, В. О. Демиденка, Н. В. Камінської, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, М. В. Костицького, Л. А. Луць, В. С. Нерсесянца, А. Ю. Олійника, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришина, В. Ф. Погорілка, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, Т. І. Тарахонич, В. Я. Тація, Ю. М. Тодики, М. В. Цвіка та ін. Однак низка теорій і концепцій, що стосуються специфіки воєнного стану, у якому перебуває Україна, досі залишаються не висвітленими цілком, що й зумовило обрання тематики для дослідження та її сучасну актуальність.

Метою цієї публікації є характеристика основних проблем демократизації правової системи в період воєнного стану.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становлять філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи (історико-правовий, антропологічний, порівняльно-правовий, гносеологічний, герменевтичний, формально-логічний, структурно-функціональний, стратегічний, соціологічний, прогнозний тощо), методологічні принципи (системності, об'єктивності, плюралізму, історизму, всебічності, комплексності тощо).

Результати й обговорення

Правова система України пройшла складний шлях розвитку, адаптуючись до численних зовнішніх і внутрішніх викликів. Сучасний період історії нашої країни означився новими випробуваннями, серед яких пандемія COVID-19, що істотно змінила звичний порядок життя та діяльності всіх сфер держави, зокрема правової (Rebukha, & Polishchuk, 2020; Kortukova, Dei, Blahodarnyi, & Kaminska, 2020). Нині правова система України діє в особливих умовах воєнного стану, що вимагає від неї максимальної адаптованості, гнучкості й ефективності.

Ураховуючи думку провідних науковців (Bortnyk et al., 2021; Hannan, 2010; Kostytsky et al., 2020), вважаємо, що поняття «правова система» можна визначити як взаємозв'язану сукупність нормативно-правових актів, правових інститутів, суб'єктів, які реалізують свої повноваження в межах права, механізмів забезпечення реалізації та охорони прав і свобод громадян, створених на основі конституційних принципів та з метою ефективного врегулювання суспільних відносин.

Понятійно-категоріальний апарат сутності демократизації правової системи в умовах воєнного стану передбачає такі складові: аспект демократизації, правова система й умови воєнного стану (Russell, 2011, Coricelli, Joffily, Montmarquette, & Villeval, 2010; Thornhill, 2021). «Аспектами демократизації» слід вважати процес адаптації правової системи до демократичних принципів і цінностей, що забезпечує посилення відкритості, прозорості й відповідальності правових інститутів перед громадянами. Цей процес ґрунтується на ідеї забезпечення прав і свобод особи, а також відсутності будь-якої форми дискримінації.

Своєю чергою «умовами воєнного стану» є зусилля зберегти та впроваджувати демократичні принципи в правовому полі незалежно від викликів та обмежень, пов'язаних із воєнними обставинами.

Демократизація суттєво позначається на правовій системі кожної держави, формуючи нові підходи до вирішення правових питань і створюючи основи для забезпечення прав та свобод громадян (Voeten, 2014; Ukraine..., 2022; Višinskis, Žalėnienė, & Tvaronavičienė, 2009).

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

Україна, яка завжди прагне до вищого ступеня демократії, незалежно від обставин, намагається інтегрувати демократичні принципи в основу своєї правової системи, навіть в умовах воєнного стану (Bratsuk, & Mykivych, 2022; Chyzhov, 2022; Thornhill, 2021). Ця прагматична позиція відображає розуміння того, що демократія є ключем до стабільності, співпраці й міжнародної інтеграції.

Демократизація стимулює правову систему ставати прозорішою, відкритою та відповідальною перед громадянами. Вона сприяє створенню нормативної бази, яка відображає інтереси й потреби суспільства та спрямована на забезпечення гарантій основних прав і свобод особи. Сучасна демократична правова система посилює довіру громадян до держави, що є ключовим для забезпечення внутрішньої стабільності та соціальної гармонії.

Специфіка сучасних умов, а саме введення воєнного стану, потребує особливого підходу до реформування та оптимізації правового простору. Воєнний стан, з одного боку, вимагає суворох правил для забезпечення національної безпеки, що є абсолютно виправданим і відповідає міжнародним правовим стандартам, водночас може стати поштовхом до обмеження основних прав та свобод громадян, що виявляється як невиконання органами влади певних повноважень, однак вони мають бути чітко обґрунтовані. Тож війна не повинна стати так званою індульгенцією на порушення законодавства.

Сучасна Україна стоїть перед викликами, які комплексно впливають на процес демократизації її правової системи. Війна – це виклик для стабільності функціонування ключових демократичних інститутів, серед яких президентство, парламент, вибори, судова система, медіа та громадянське суспільство. Кожен з них у період воєнного стану зазнав своїх основних загроз і зміни.

Для інституту президентства основною загрозою стала концентрація влади, що є нормою в період криз і змін, однак це підвищує загрозу надмірної залежності від однієї особи. Посилився політичний вплив Офісу Президента, що є недоречним з огляду на те, що Конституція України не передбачає меж для його ролі й повноважень. Усе, що не регулює Основний Закон, потенційно становить небезпеку через перевищення повноважень, зловживання або їх вільне трактування.

Основні загрози функціонування інституту парламенту в умовах війни: відсутність публікацій про порядок денний парламентських сесій (що впливає на обізнаність громадськості й чинить їй перешкоди брати участь в обговоренні законопроектів); обмежена інформація про зміст парламентських сесій та засідань комітетів (теж підсилює загрози попереднього пункту); спостерігається посилення політичної ролі військових (долучення військових до політики може стати

проблемою для демократичних країн, де армія має бути підлеглою цивільному контролю, а не навпаки) і зниження інтенсивності співпраці з Європейським парламентом (Review of democratic..., 2023; Kaminska, 2022; Kryvytskyi, 2021).

Інститут виборів нині не працює як інструмент демократизації, адже містить низку питань, які або складно, або неможливо реалізувати в умовах воєнного стану. Ідеться про час і спосіб проведення наступних виборів; організацію голосування військових (а їх близько 700 тис., внутрішньо переміщених осіб та біженців за кордоном; масштаби голосування на окупованих територіях).

Судова система має певні виклики у своєму функціонуванні для збереження демократизації правової системи, такі як: необхідність пошуку механізмів засудження воєнних злочинів і злочинів проти людяності; ратифікація Римського статуту; продовження судової реформи; боротьба з корупцією.

Організація роботи громадянського суспільства зазнала суттєвих трансформацій, а саме: виклики роботи громадянського суспільства (ускладнення використання інструментів громадських ініціатив); воєнний стан наклав відчутні обмеження на свободу медіа, обмеження конкуренції між інформаційними телеканалами через запуск телемарафону «Єдині Новини» (який на початку повномасштабного вторгнення став важливим і правильним рішенням для вибудовування прямих комунікацій між владою та громадянами). Обмежено плюралізм інформації на телебаченні, альтернативні джерела здобули важливість для суспільства, проте констатовано їх ненадійність (Review of democratic..., 2023; Demydenko, 2019; Shaptala, 2022).

Вбачаємо такі основні проблеми демократизації правової системи України в період воєнного стану: проблеми судової системи, корупції, дезінформації, неефективність адміністративних реформ, проблеми балансування між необхідністю забезпечення національної безпеки та захистом прав і свобод громадян, проблеми з проведенням виборів та забезпечення їх прозорості та справедливості (що знижує довіру громадян до органів влади), відсутність ефективного діалогу між владою та громадськістю.

Важливе місце в проблематиці демократизації посідає корупція (Bratsuk, & Mykivych, 2022; Momot et al., 2023; Aven, 2015). Цей злочинний феномен не тільки підриває довіру населення до органів влади, а й стає серйозною перешкодою на шляху реалізації ефективних реформ. Додатково корупція є прямим інгібітором інвестицій та міжнародної допомоги, необхідних для стабільного розвитку країни. Проблеми судової системи в Україні вимагають особливої уваги. Недостатнє фінансування, відсутність незалежності суддів і неефективність судових

процесів створюють умови, за яких права громадян не завжди гарантовано захищені.

Воєнний стан вимагає від держави забезпечення національної безпеки та стабільності, що може суперечити деяким демократичним принципам, передусім з огляду на тимчасові обмеження прав і свобод громадян. З другого боку, корупція, яка пронизує владу, стає серйозною перешкодою на шляху до ефективного та справедливого правосуддя, породжуючи недовіру громадян до правової системи країни. Вона підриває довіру громадян до її справедливості й ефективності. Щоб протистояти цьому, потрібна активна позиція міжнародних партнерів України, які підтримують демократичний курс країни та надають необхідну допомогу в її реалізації. Однак така залежність

також може мати певні ризики, адже зовнішні партнери можуть мати власні інтереси, які не завжди збігаються з національними пріоритетами України.

Зовнішній чинник, яким є пропаганда та дезінформація з боку РФ, стає ще одним серйозним викликом. Вплив іноземних інформаційних кампаній, спрямованих на дестабілізацію ситуації в Україні, ускладнює процеси формування ефективної та демократичної правової системи. Отже, демократизація правової системи України в сучасних умовах є не тільки першочерговою потребою, а й украй складним завданням, виконання якого потребує спільних зусиль усього суспільства.

Виокремимо ключові напрями вдосконалення демократизації правової системи України в умовах воєнного стану (таблиця).

Таблиця

Напрямок удосконалення	Характеристика пропозиції з покращення
Зміцнення конституційних гарантій	Розроблення нових поправок до Конституції, які деталізували б і конкретизували б умови й обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану
Реформування судової системи	Створення спеціалізованих судів, які будуть розглядати справи, пов'язані з порушеннями прав громадян під час воєнного стану
Запобігання корупції	Упровадження електронної системи звітності про діяльність державних органів і військової адміністрації з можливістю відстеження громадянами
Підвищення правової освіти та свідомості населення	Розроблення та впровадження спеціалізованих освітніх програм, що охоплюють питання правового статусу громадян в умовах воєнного стану
Боротьба з пропагандою та дезінформацією	Створення національного центру боротьби з фейковими новинами та дезінформацією з можливістю миттєвої реакції
Поглиблення міжнародного співробітництва	Організація спільних тренінгів і семінарів з представниками країн – членів НАТО чи ЄС з питань демократичного управління в умовах воєнних конфліктів

Міжнародна підтримка й допомога можуть сприяти демократизації, проте водночас формують залежність від зовнішніх партнерів, що потребує обережного й узгодженого підходу з боку України з метою збереження національних інтересів.

Свідомість населення України формується під впливом різних факторів, серед яких слід зауважити про негативний вплив пропаганди з боку РФ. Пропаганда спрямована на дестабілізацію ситуації в країні та підриє довіри до демократичних інститутів, що додатково ускладнює процес демократизації правової системи України.

Висновки

У публікації висвітлено не всі наявні проблеми. Комплексність ситуації щодо демократизації правової системи України посилюється через відсутність досвіду реалізації таких реформ у країнах Європейського Союзу під час воєнного

стану (країни – члени ЄС не були учасниками такої війни). У зв'язку із зазначеним Україні доводиться часто прокладати свій шлях у цій сфері, ґрунтуючись на власному досвіді й особливостях національного контексту. Важливим є розуміння того, що демократизація правової системи в умовах воєнного стану – це не лише виклик, а й можливість для України стати прикладом для інших країн за таких умов. Це відкриває перспективи для подальших досліджень, спрямованих на вивчення специфіки демократизації, розроблення методів і механізмів для її ефективної реалізації, а також аналізу її впливу на стабільність, безпеку й розвиток держави. Отже, вивчення проблем демократизації правової системи в умовах воєнного стану є актуальним напрямом наукових пошуків, який потребує глибокого та системного дослідження. У поствоєнний період досвід України буде прикладом для зарубіжних наукових досліджень.

References

- [1] Aven, B.L. (2015). The paradox of corrupt networks: An analysis of organizational crime at Enron. *Organization Science*, 26(4), 980-996.
- [2] Bortnyk, N., Zharovska, I., Panfilova, T., Lisna, I., & Valetska, O. (2021). Judicial Practice of Protecting Human Rights: *Problems of the Rule of Law in a Postmodern Society. Postmodern Openings*, 12(1), 102-114. doi: 10.18662/po/12.1/248.
- [3] Bratsuk, I., & Mykivych, L. (2022). Constitutional and legal mechanism of interaction of EU law and national law of member states. *Theoretical and applied problems of legal regulation in Ukraine: proceedings of the 7th All-Ukrainian scientific and practical conference* (pp. 151-154). I.V. Krasnytskyi (Eds.). Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav.
- [4] Chyzhov, D.A. (2022). International standards for ensuring human rights in the sphere of national security. *Actual problems of politics*, 69, 124-131. doi: 10.32837/app.v0i69.1312.
- [5] Coricelli, G., Joffily, M., Montmarquette, C., & Villeval, M.C. (2010). Cheating, emotions, and rationality: An experiment on tax evasion. *Experimental Economics*, 13, 226-247.
- [6] Demydenko, V.O. (2019). Ensuring freedom of peaceful assembly at the local level as a tool of informational de-occupation. *Ukrainian Journal of International Law*, 2. Retrieved from http://jusintergentes.com.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=297:2-2019&Itemid=149&lang=uk.
- [7] Hannan, M. (2010). Third Generation Human Rights and the Good Governance OIDA. *International Journal of Sustainable Developmen*, 2(5), 41-50.
- [8] Kaminska, N.V. (2022). Modern paradigm of constitutional values and their significance in the conditions of martial law. *Philosophical and methodological problems of law*, 2(24), 86-95. doi: 10.33270/02222402.86.
- [9] Kortukova, T., Dei, M., Blahodarnyi, A., & Kaminska, N. (2020). COVID-19: Regulation of Migration Processes in The European Legal Area. *Cuestiones Políticas*, 38, 321-332. doi: 10.46398/cuestpol.38e.20.
- [10] Kostytsky, M.V., Kushakova-Kostytska, N.V., Gvozdik, O.I., Kravets, V.M., & Shkarupa, K.V. (2020). National identity in an emerging information society: some problematic issues. *Cuestiones Políticas*, 38(66), 85-94. doi: 10.46398/cuestpol.38e.05.
- [11] Kryvytskyi, Yu.V. (2021). Philosophy of legal reform: worldview and methodological dimension. *Philosophical and methodological problems of law*, 2(22), 11-21. doi: 10.33270/02212202.11.
- [12] Momot, T., Chekh, N., Prylypko, S., Filonych, O., & Cherednychenko, O. (2023). Corruption in business: motives and influence on shadow economy. *Business: Theory and Practice*, 24(1), 206-215. doi: 10.3846/btp.2023.17365.
- [13] Rebukha, L., & Polishchuk, V. (2020). Ukrainian Society and Covid-19: the Influence of the Pandemic on Educational Processes in Higher School. *Postmodern Openings*, 11(2), 120-127. doi: 10.18662/po/11.2/165.
- [14] Review of democratic institutions of Ukraine during the war. (2023). (n.d.). Retrieved from <https://rpr.org.ua/news/ohliad-demokratychnykh-institutiv-ukrainy-pid-chas-viyny/>.
- [15] Russell, A. (2011). Incorporating Social Rights in Development: Transnational Corporations and the Right to Water. *International Journal of Law in Context*, 7(1), 1-30. doi: 10.1017/S174455231000038.
- [16] Shaptala, N.K. (2022). The right to respect for dignity and its provision during martial law. *International law of the 21st century: modernity and future: materials of International science and practice conference* (pp. 259-263). Irpin.
- [17] Thornhill, Ch. (2021). Transnational Constitutional Law (Chapter 6). *The Oxford Handbook of Transnational Law*. P. Zumbansen (Eds.). (pp. 135-156). Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/oxfordhb/9780197547410.013.6.
- [18] Ukraine: Freedom in the World 2022. Country Report. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022>.
- [19] Višinskis, V., Žalėnienė, I., & Tvaronavičienė, A. (2009). Legal environment within the EU: free movement of lawyers and legal services. *Business: Theory and Practice*, 10(1), 30-37.
- [20] Voeten, E. (2014). Domestic Implementation of European Court of Human Rights Judgments: Legal Infrastructure and Government Effectiveness Matter: A Reply to Dia Anagnostou and Alina Mungiu-Pippidi. *European Journal of International Law*, 25(1), 229-238.

Список використаних джерел

- [1] Aven B. L. The paradox of corrupt networks: An analysis of organizational crime at Enron. *Organization Science*. 2015. No. 26 (4). P. 980–996.
- [2] Bortnyk N., Zharovska I., Panfilova T., Lisna I., Valetska O. Judicial Practice of Protecting Human Rights: *Problems of the Rule of Law in a Postmodern Society. Postmodern Openings*. 2021. No. 12 (1). P. 102–114. doi: 10.18662/po/12.1/248.
- [3] Брацук І., Микієвич Л. Конституційно-правовий механізм взаємодії права ЄС та національного права держав-членів. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : зб. матеріалів VI Всеукр. наук.- практ. конф. (Львів, 9 груд. 2022 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 151–154.
- [4] Чижов Д. А. Міжнародні стандарти забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 124–131. doi: 10.32837/app.v0i69.1312.
- [5] Coricelli G., Joffily M., Montmarquette C., Villeval M. C. Cheating, emotions, and rationality: An experiment on tax evasion. *Experimental Economics*. 2010. No. 13. P. 226–247.
- [6] Демиденко В. О. Забезпечення свободи мирних зібрань на локальному рівні як інструмент інформативної деокупації. *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 2. URL: http://jusintergentes.com.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=297:2019&Itemid=149&lang=uk.
- [7] Hannan M. Third Generation Human Rights and the Good Governance OIDA. *International Journal of Sustainable Development*. 2010. No. 2 (5). P. 41–50.
- [8] Камінська Н. В. Сучасна парадигма конституційних цінностей та їх значення в умовах воєнного стану. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 86–95. doi: 10.33270/02222402.86.
- [9] Kortukova T., Dei M., Blahodarnyi A., Kaminska N. COVID-19: Regulation of Migration Processes in The European Legal Area. *Cuestiones Políticas*. 2020. No. 38. P. 321–332. doi: 10.46398/cuestpol.38e.20.
- [10] Kostytsky M. V., Kushakova-Kostytska N. V., Gvozdik O. I., Kravets V. M., Shkarupa K. V. National identity in an emerging information society: some problematic issues. *Cuestiones Políticas*. 2020. No. 38 (66). P. 85–94. doi: 10.46398/cuestpol.38e.05.
- [11] Кривицький Ю. В. Філософія правової реформи: світоглядно-методологічний вимір. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 2 (22). С. 11–21. doi: 10.33270/02212202.11.
- [12] Momot T., Chekh N., Prylypko S., Filonych O., Cherednychenko O. Corruption in business: motives and influence on shadow economy. *Business: Theory and Practice*. 2023. No. 24 (1). P. 206–215. doi: 10.3846/btp.2023.17365.
- [13] Rebukha L., Polishchuk V. Ukrainian Society and Covid-19: the Influence of the Pandemic on Educational Processes in Higher School. *Postmodern Openings*. 2020. No. 11 (2). P. 120–127. doi: 10.18662/po/11.2/165.
- [14] Огляд демократичних інститутів України під час війни. 2023. URL: <https://rpr.org.ua/news/ohliad-demokratychnykh-instytutiv-ukrainy-pid-chas-viyny/>.
- [15] Russell A. Incorporating Social Rights in Development: Transnational Corporations and the Right to Water. *International Journal of Law in Context*. 2011. No. 7 (1). P. 1–30. doi: 10.1017/S174455231000038.
- [16] Шаптала Н. К. Право на повагу гідності та його забезпечення під час воєнного стану. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Ірпінь, 25 трав. 2022 р.). Ірпінь, 2022. С. 259–263.
- [17] Thornhill Ch. Transnational Constitutional Law : Chapter 6. The Oxford Handbook of Transnational Law / ed by P. Zumbansen. Oxford : Oxford University Press, 2021. P. 135–156. doi: 10.1093/oxfordhb/9780197547410.013.6.
- [18] Ukraine: Freedom in the World 2022. Country Report. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/uk/country/ukraine/freedom-world/2022>.
- [19] Višinskis V., Žalėnienė I., Tvaronavičienė A. Legal environment within the EU: free movement of lawyers and legal services. *Business: Theory and Practice*. 2009. No. 10 (1). P. 30–37.
- [20] Voeten E. Domestic Implementation of European Court of Human Rights Judgments: Legal Infrastructure and Government Effectiveness Matter: A Reply to Dia Anagnostou and Alina Mungiu-Pippidi. *European Journal of International Law*. 2014. No. 25 (1). P. 229–238.

Problems of Democratization of the Legal System of Ukraine during Martial Law

FATKHUTDINOVA Olena

Doctor of Philosophy, PhD in Law, Professor,

Dean of the Law Faculty of the Kyiv University of Tourism, Economics and Law

Kyiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8990-0950>

Abstract. The purpose of the study is to characterize the main problems of democratization of the legal system during martial law. It has been proven that democratization of the legal system aims to ensure a balance between protecting the rights of citizens and taking into account the urgent needs of the state. A conceptual and categorical apparatus of the essence of democratization of the legal system under martial law has been formed. It has been determined that the study of the problems of democratization of the legal system under martial law is a relevant area of scientific research that deserves in-depth and systematic research. It was found that under martial law, democratization of the legal system represents an effort to preserve and implement democratic principles in the legal field, regardless of the challenges and restrictions associated with military circumstances. The main problems of democratization of the legal system of Ukraine during the period of martial law are identified. Key directions for improving the democratization of the legal system of Ukraine under martial law are proposed. It has been proven that international support and assistance can contribute to democratization, but at the same time create dependence on external partners, which requires a careful and coordinated approach on the part of Ukraine in order to preserve national interests. It has been established that corruption, which permeates the government itself, becomes a serious obstacle to effective and fair justice, generating citizen distrust in the country's legal system. It has been proven that the influence of foreign information campaigns aimed at destabilizing the situation in Ukraine complicates the process of forming an effective and democratic legal system. It was determined that one of the directions for improving the democratization of the legal system could be the organization of joint trainings and seminars with representatives of NATO or EU member countries on issues of democratic governance in military conflicts.

Keywords: legal system, democracy; democratization of the legal system; international support; national interests; war; martial law; problems in the legal system.

DOI: 10.33270/02232602.61
УДК 343.98

Теоретико-методологічні засади дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди

ЧОРНОУС Юлія*

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

ШМІТЬКО Валентин

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2876-7636>

Анотація. Актуальність наукової статті пов'язана з тим, що системна наукова розробленість теоретико-методологічних засад дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень може забезпечити не тільки отримання комплексних й об'єктивних даних про масштаби, структуру та різновиди корупційної злочинності в державі, а й сприяти посиленню в правозастосовній діяльності залучення ефективних заходів протидії цьому суспільно небезпечному явищу. Метою наукової статті є формування теоретико-методологічних засад дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних, зокрема, з одержанням неправомірної вигоди. З огляду на специфіку предмета й мети дослідження, методологічний інструментарій репрезентовано системою філософських, загальнонаукових і спеціальних методів для забезпечення комплексного вивчення предмета дослідження. Основні результати дослідження полягають в обґрунтуванні того, що під час розроблення методології дослідження корупційної злочинності важливо враховувати багаторівневість методологічного інструментарію, що має ґрунтуватися на широкому спектрі методів, тісно пов'язаних між собою, які доповнюють один одного. З'ясовано, що діалектичний метод як фундаментальний метод пізнання дійсності є визначальним для методології досліджень здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень, зокрема корупційних. Вивчення діалектичного методу наукового пізнання засвідчило, що на сучасному етапі не лише відбувається кардинальна зміна попередньо створеної парадигми оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу та криміналістики щодо здійснення досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, а й виникла потреба у формуванні їхньої оновленої варіації шляхом системного розроблення новітніх теоретичних положень. Опрацювання теоретичних, правових та організаційних засад розслідування таких кримінальних правопорушень крізь призму законів діалектики засвідчує, що сучасний розвиток діяльності уповноважених державних органів є переходом від інерційної самоорганізації до гнучкого й постійного оновлення. Практична цінність роботи полягає у висвітленні методологічного значення праксеологічного підходу для дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень. Його зміст полягає в тому, що він орієнтує теорію кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності на виконання їхніх безпосередніх завдань як прикладних наук. Попри значущість загальних закономірностей розслідування таких кримінальних правопорушень, виявлених шляхом теоретичного аналізу, вони не матимуть безпосереднього застосування на практиці, доки не будуть прийняті спеціальною методикою, правовою нормою, практичною рекомендацією.

Ключові слова: методологія; методи наукового пізнання; досудове розслідування; слідчі (розшукові) дії; негласні слідчі (розшукові) дії; корупційні кримінальні правопорушення; корупція; неправомірна вигода; кримінальне провадження; права людини.

Історія статті:

Отримано: 04.09.2023

Переглянуто: 02.10.2023

Прийнято: 07.11.2023

Рекомендоване посилання:

Чорноус Ю., Шмітько В. Теоретико-методологічні засади дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 61–72. doi: 10.33270/02232602.61.

*Відповідальний автор

© Чорноус Ю., Шмітько В., 2023

Вступ

Проблеми корупції в Україні, серед яких – системність вчинення корупційних кримінальних правопорушень, зокрема, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, залишаються глобальними для українського суспільства, адже становлять загрозу для демократичних перетворень у державі. Виняткової актуальності дослідження набуває в умовах інтеграції України до Європейського Союзу (далі – ЄС), особливо після надання 2022 року нашій державі статусу кандидата на вступ до ЄС. Нині, за складних умов подолання збройної агресії РФ, розпочинається нова сторінка в історії на шляху цілеспрямованого руху України до повноправного членства в ЄС, що, зі свого боку, передбачає обов'язкове проведення системи докорінних і послідовних реформ. Визначальними серед них є ефективне запобігання та реальна протидія будь-яким корупційним виявам, швидке й об'єктивне розслідування корупційних кримінальних правопорушень, невідворотність покарання за їх учинення для винних осіб.

У цьому контексті невтішними є дані міжнародних антикорупційних рейтингів і національних звітів протидії корупції в Україні. Індекси сприйняття корупції Міжнародної організації Transparency International (Corruption Perceptions Index, далі – CPI) за останнє десятиліття засвідчують стабільно високий рівень корупції в нашій державі. Зокрема, у рейтингу CPI 2022 Україна серед 180 країн світу посіла 116-те місце (для порівняння – на одному рівні з такими африканськими державами, як Алжир, Ангола, Замбія тощо), набравши лише 33 бали зі 100 можливих (Index of perception..., 2022; Corruption Perceptions..., 2022). Це є підтвердженням прірви між Україною та країнами з низьким рівнем корупції, необхідності здійснення кропіткої зосередженої роботи на шляху до одужання нашої держави від цієї «важкої недуги».

Така вкрай незадовільна ситуація для України щодо рівня корупції упродовж тривалого проміжку часу, її небезпечність для суспільства та держави загалом зумовлюють активізацію наукового інтересу з боку як учених, так і практиків. Саме тому існує нагальна потреба наукового супроводження діяльності суб'єктів боротьби з корупцією, зокрема щодо розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, які займають серед них найбільшу частку. Така проблематика має комплексний характер й охоплює техніко-криміналістичний, тактико-організаційний і методико-криміналістичний напрями, та може бути розв'язана шляхом розроблення теоретичних основ і науково-практичних рекомендацій розслідування злочинів корупційної спрямованості (Shepitko, & Zhuravel, 2013, p. 3).

Важливою складовою наукового пошуку є розв'язання багатогранної проблеми з формування сучасної методології дослідження розслідування зазначених корупційних кримінальних правопорушень. Адже системна наукова розробленість теоретико-методологічних засад дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень може забезпечити не тільки отримання комплексних й об'єктивних даних щодо масштабів, структури та різновидів корупційної злочинності в державі, а й сприяти посиленню в правозастосовній діяльності залучення ефективних заходів протидії цьому суспільно небезпечному явищу. Дослідження таких засад неможливе без формування та застосування науково обґрунтованого теоретико-методологічного інструментарію.

Матеріали та методи

Метою є формування теоретико-методологічних засад дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень, зокрема, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди. Задля її досягнення слід забезпечити, з одного боку, комплексне поєднання застосовуваних філософських та інших методів, використати теоретичні напрацювання в галузі філософії та філософії права, методології та теорії права, кримінального, кримінального процесуального права, криміналістики тощо, а з іншого – апробувати їх крізь призму практичних аспектів досвіду практичної правоохоронної діяльності. З цією метою, у межах предмета дослідження, висвітлено основні напрями сучасних наукових пошуків й опрацьовано низку наукових праць українських та іноземних вчених.

Зважаючи на специфіку предмета та мету дослідження, методологічний інструментарій репрезентовано системою філософських, загальнонаукових і спеціальних методів для забезпечення комплексного вивчення предмета дослідження та формування на цій підставі авторських висновків.

Результати й обговорення

Загальновідомо, що вагомого значення в кожному науковому дослідженні набувають носеологічні завдання, що виникають у процесі розв'язання наукових проблем. Водночас одержання результатів під час будь-якої дослідницької діяльності, зокрема у царині юриспруденції, ґрунтується на застосуванні комплексу тих чи інших методів наукового пізнання, цілісної методології.

Значення методології наукового пізнання полягає в тому, що вона дає змогу систематизувати весь обсяг наукового знання та забезпечити умови для розроблення подальших напрямів дослідження. Головним завданням методології наукового пізнання є синтез накопичених наукових знань, що надає можливість забезпечити використання досягнень розвитку науки на практиці (Piatnytska-Pozdniakova, 2003, p. 14).

Сучасна наука (зокрема, юридична) дуалістично підходить до розуміння сутності поняття «методологія», хоча буквально з грецької мови «*μέθοδος*» воно означає правильний шлях, шлях дослідження. Таким чином, дуалізм тлумачення поняття «методології» зводиться до широкого й вузького його значень. Наприклад, у широкому розумінні термін «методологія» тлумачиться як теорія людської діяльності – «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи не лише власне пізнання, а й виробництво. Звідси виходить, що методологія <...> є теорія людської діяльності». За такого підходу деякі українські вчені навіть виокремлюють такий напрям у межах галузевої науки та її методологічного інструментарію, як діяльнісна методологія (Dovban, 2019, р. 101; Dromin, 2014, р. 295–302). Водночас у вузькому розумінні методологію визначають як сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження (Dovban, 2019, р. 101).

Крім того, у науковій літературі є чимало визначень поняття «методологія» (від лат. *methodus* – метод, *logos* – вчення, наука, знання, напрям пізнання). Найпоширенішими є філософські тлумачення, відповідно до яких методологія – це філософське вчення про методи пізнання та практику або перетворення дійсності. У юридичній науці методологію окреслюють як систему особливих методів-прийомів, способів вивчення загальних закономірностей виникнення, становлення та розвитку державно-правових явищ (Bilodid et al., 1973, р. 691–692). У теорії держави та права методологія – це наука про методи дослідження явищ як галузь знань, що вивчає засоби, передумови й принципи організації теоретико-пізнавальної та практично-перетворюючої діяльності (Zaichuk, & Onishchenko, 2006, р. 36).

Слушною є думка П. М. Рабіновича, який зазначає, що пізнання в юриспруденції, безперечно, має враховувати й філософсько-правовий підхід, зокрема з позицій методології юридичної науки, яка є системою підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання під час вивчення державно-правових явищ (Rabynovych, 2002, р. 3–14).

У філософії методологію розглядають у двох контекстах: перший – як учення, цілісна теорія про загальні погляди щодо принципів, засадничих ідей, з яких має виходити дослідник під час вибору підходів і методів пізнання та методики дослідження як технології їх застосування; другий – як система принципів, правил і способів організації та побудови теоретичної та практичної пошуково-пізнавальної діяльності (Koreichukov, 2001, р. 7; Kuchuk, 2013, р. 44; Kostytskyi, 2013, р. 6).

За вітчизняною науковою традицією методологію тлумачать як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на яких ґрунтується дослідження та на підставі

яких здійснюють вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження. Методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; спрямовує, визначає шлях досягнення певної науково-дослідницької мети; забезпечує всебічність отримання інформації про досліджуваний процес чи явище; сприяє впровадженню нової інформації до фонду теорії науки; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; створює систему наукової інформації, яка ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання (Chornous, 2017, р. 64).

На сучасному етапі розвитку юриспруденції вироблення методологічного інструментарію є невіддільною атрибутикою правової науки, а питання методології є кореневими, найбільш значущими в структурі будь-якого фундаментального наукового дослідження, зокрема в царині наук кримінально-правового циклу, у формуванні методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, у тому числі – корупційних.

Отже, під час зазначених досліджень від умілого застосування широкого спектра методологічного інструментарію в проєкції досягнення мети та завдань наукового пошуку прямо залежить можливість встановлення якісно нових результатів конкретного наукового дослідження. Тому поділяємо думки видатних вчених М. В. Костицького та Н. В. Кушакової-Костицької про те, що застосована методологія в таких дослідженнях аж ніяк не може бути по своїй суті лише формальним «перерахуванням» відповідних методів, *postfactum* (Kostytskyi, 2013, р. 15; Kushakova-Kostytska, 2013, р. 24–25).

Попри те, що в юриспруденції твердження «наукове дослідження неможливе без методології» вже стало аксіомою, у наукових колах дотепер обговорення питань застосування окремих методів і методології загалом відбувається не тільки в діапазоні обрання світоглядних концепцій про право, юридичну діяльність, правопорушення та інші явища правової дійсності, а й у контексті питання про дійсно об'єктивну потребу методології під час здійснення правових досліджень, або ж це застаріла формальність, започаткована за радянських часів для надання наукоподібності певним напрацюванням у галузі гуманітарних дисциплін (Kushakova-Kostytska, 2013, р. 24).

Водночас у наукових працях українських вчених П. П. Андрушка, Л. І. Аркуші, В. І. Борисова, О. Ю. Бусол, О. О. Дудорова, А. П. Закалюка, Н. В. Кимлик, М. В. Корнієнка, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, І. В. Сервецького, М. І. Хавронюка, В. В. Чернея, С. С. Чернявського, В. І. Шакуна та багатьох інших, які ґрунтовно досліджували корупційні діяння та механізми протидії такому негативному явищу, в різних аспектах висвітлено й методологічні засади дослідження, тобто загальні питання методології та застосування окремих

методів дослідження під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень.

Однак системні питання методології досліджень розслідування таких корупційних кримінальних правопорушень, як одержання неправомірної вигоди в усіх формах, зокрема нематеріального чи негрошового характеру, не набули широкого висвітлення та досі не були предметом окремого наукового дослідження. Такий стан наукової розробки окреслених питань свідчить про необхідність їх сучасного висвітлення, зважаючи на поступальний розвиток і новації в юридичній теорії та практиці.

Отже, проблематика єдиної та цілісної методології в юридичних науках, зокрема в сучасній доктрині наук кримінально-правового циклу, та, відповідно до предмета дослідження, – криміналістики, кримінального процесу та кримінального права щодо методики розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, є недостатньо дослідженою.

Видатний український філософ-правознавець М. В. Костицький констатує, що засобами юридичного пізнання є методології як певні світоглядні вчення з понятійно-категоріальним апаратом, підходи до пізнання, бачення його об'єкта крізь певну призму. Під час застосування цілісної методології такою призмою власне і є цілісність як властивість об'єктів, сукупності елементів, що їх формують, та організованих відповідно до певних принципів (Kostytskyi, 2022, p. 11).

Також не викликає будь-яких заперечень те, що проблема як своєрідна форма пізнання дійсності завжди була рушійною силою в науковому пошукові, а будь-яке наукове дослідження без чіткого формулювання наукової постановки проблеми та шляхів вирішення – очевидно приречене на провал.

Як слушно зауважує С. В. Вишневецька, через проблему в науці вперше повідомляється про те, що в пізнанні виникли складнощі, які слід подолати. Жодна наука не може розвиватися без постановки проблем і їх розв'язання (Vyshnovetskaia, 2013, p. 32).

Водночас особливо складними є саме ті проблеми, формулювання яких здійснюється на стику декількох галузей науки. Однією з окреслених проблем у юриспруденції є наукове-практичне забезпечення розслідування корупційних кримінальних правопорушень, зокрема одержання неправомірної вигоди як одного з найрозповсюдженіших серед зазначеної категорії. Розв'язання таких проблем, безперечно, потребує синергії в наукових розвідках насамперед з теорії кримінального процесу, кримінального права та криміналістики, маючи за підґрунтя систему фундаментальних, теоретико-методологічних засад, власне методології.

У цьому контексті погоджуємося з думкою науковця С. Д. Гусарева, який зауважує, що питання методології досліджень є, мабуть, чи не найважливішими за рівнем своєї значущості для юридичної теорії та відповідної юридичної практики. Це пояснюється тим, що залежно від сутності вихідних методологічних принципів, на яких ґрунтується правове мислення, тип правової культури, здійснюється не тільки наукове пізнання права, а і його практичне втілення в реальну площину життя (Husariev, 2005, p. 45).

Також зазначимо актуальність аналогічних думок у праці науковця Вільнюського університету В. Левічева (Levičev, 2015), присвяченої практичним аспектам застосування методології та розв'язання методологічних проблем у юридичній науці.

Що ж стосується значення методології, наприклад, для здійснення досудового розслідування, слушною є думка британського дослідника І. Еветта, згідно з якою першочерговою є роль саме практичного досвіду в царині слідчої діяльності та криміналістичних експертиз (Evelt, 2015).

Отже, вважаємо логічним те, що задля забезпечення науково-практичних результатів, комплексності та повноти фундаментального дослідження багатоступеневих питань, пов'язаних з особливостями розслідування корупційних кримінальних правопорушень у всіх різновидах, спочатку доцільно достатньо глибоко дослідити методи наукового пізнання та, відповідно до них, визначити методологію проведення досліджень розслідування зазначених кримінальних правопорушень.

Таким чином, слід зауважити, що системоутворювальним елементом методології пізнання, її базовою категорією постає метод. У тлумачних словниках наведено такі його трактування: 1) спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; 2) прийом або система прийомів, які застосовують у певній галузі діяльності (Bilodid, 1973, p. 692; Vashchenko et al., 2012, p. 292); 3) спосіб організації практичного й теоретичного освоєння дійсності, обумовлений закономірностями розвитку об'єкта (Honcharenko, 1997, p. 205).

Кожен науковий метод має відповідати таким критеріям, як: ясність (загальнозрозумілість методу); детермінованість (чітка послідовність використання методу); націленість (підпорядкованість методу досягненню певної мети, розв'язанню певних конкретних завдань); результативність (здатність методу забезпечувати досягнення певної мети); надійність (здатність методу з великою ймовірністю забезпечувати отримання бажаного результату); економічність (здатність методу досягати певних результатів із найменшими втратами засобів і часу) (Kolesnykov, 2011, p. 98).

Субординаційний взаємозв'язок між методологією та методами, на думку В. Г. Лукашевича та І. В. Солов'євич, полягає в тому, що методологію можна розглядати як генеральний

шлях пізнання, а метод – як спосіб вивчення явищ матеріальної дійсності. Це алгоритм (правило), що встановлює послідовність використання певних засобів для досягнення запланованої мети (Lukashevych, & Solovievych, 1996, p. 25; Chornous, 2017, p. 67).

Для вченого є важливим добре розумітися на методах наукового дослідження та вміло їх поєднувати. Адже, здійснюючи наукове дослідження, він використовує не один конкретний метод, а їх систему. Тому постає необхідність оптимального поєднання цих методів для їх комплексного використання (Maiboroda, Yaroshenko, & Skyba, 2015, p. 31).

Науковці пропонують різні класифікації методів дослідження, однак їхні міркування збігаються щодо поділу на дві групи: загальнонаукові та спеціальні (Shyshka, 2007, p. 322; Skakun, 2001, p. 11). Інші вчені, зокрема, В. І. Зацерковний, вважають, що методи наукового пізнання за ступенем загальності та сфери застосування можуть бути поділені на чотири основні групи: 1) загальні (філософські) – діють у всіх науках і на всіх етапах пізнання; 2) загальнонаукові – застосовують в гуманітарних, природничих і технічних науках; 3) часткові – для певних наук (внутрішньо- та міждисциплінарні); 4) спеціальні – для однієї, конкретної (специфічної) науки (Zatserkovnyi, Tishaiev, & Demydov, 2017, p. 74).

У контексті вибудовування системи методів наукового дослідження у певній галузі науки І. І. Котюк аргументовано зазначає, що для цього слід виходити із загально визначених методологічних настанов і насамперед принципу взаємозв'язку та взаємозумовленості явищ об'єктивної дійсності, який зумовлює те, що в системі методів наукового пізнання функціонують світоглядні принципи (які традиційно називають всезагальним методом), загальнонаукові, окремонаукові та спеціальні методи (Kotiuk, 2008, p. 281).

Як бачимо, розроблено різні класифікації методів дослідження. Узагальнивши їх, пропонуємо об'єднати їх у такі групи: 1) філософські методи, що ґрунтуються на філософських принципах руху й розвитку; сходження від абстрактного до конкретного; історизму; взаємозв'язку; причинності; 2) загальнонаукові методи (традиційні: спостереження, аналіз і синтез, індукція та дедукція, порівняння, аналогія, абстрагування, узагальнення, сучасні: моделювання, системний, формалізація, ідеалізація, аксіоматико-дедуктивний); 3) конкретно-наукові методи (групи конкретно-наукових і спеціальних (Krushelnytska, 2006, p. 83) або внутрішньо- та міждисциплінарних (Konverskyi et al., 2010, p. 40-64; Chornous, 2017, p. 67).

Водночас, визначаючи методологію дослідження, варто погодитися з думкою академіка М. В. Костицького, який зауважує, що у формулюванні методології в юридичній науці необхідно відмовитися від ієрархій методологій, що

визначається як філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова. Методології доцільно «розташувати» по горизонталі, і вчений може застосовувати їх на власний розсуд. Це може бути юснатуралістична, позитивістська, діалектична, синергетична чи інша методологія. Не обов'язково обмежуватися виключно однією методологією, можна використовувати методи з різних методологій (у розумних, звичайно, межах), тобто методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів (Kostytskyi, 2011).

Схожою є думка науковця Г. О. Дубова, який стверджує, що в контексті юридичної науки також досліджують методологічний плюралізм, що передбачає можливість формування методології дослідження з урахуванням різних гносеологічних і методологічних основ. Водночас розв'язання питання щодо вибору методів дослідження завжди має відповідати специфіці теми, предметів, меті й завданням конкретного дослідження (Dubov, 2011, p. 50).

Також вважаємо слушним судження українського дослідника В. М. Братасюка, який зауважує, що «...монометодологія, якою ще донедавна послуговувалися наші правознавці, повинна поступитися поліметодологізму. Поліметодологічний, комплексний підхід до права дасть змогу отримати цілісний образ права, адекватне його трактування, право постане не частковим, а багатовимірним, людиномірним, культурно-цивілізаційним надбанням» (Bratasiuk, 2005, p. 39).

Вважаємо, що, розробляючи методологію дослідження корупційної злочинності, важливо враховувати аргументи зазначених вище сучасних учених щодо багаторівневості відповідного методологічного інструментарію, підґрунтям якого повинен бути широкий спектр методів, які тісно пов'язані між собою та доповнюють одне одного, і завдяки чому наукове знання, отримане внаслідок застосування цілісної методології з використанням практично всього методологічного арсеналу науки, буде якісно відрізнятися від того, що здобує завдяки використанню одного конкретно-наукового методу.

Зважаючи на вказане вище, поділяємо думку науковця-практика А. В. Шевчишина про те, що базовими для побудови та реалізації програми дослідження доказування корупційних кримінальних правопорушень у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (основним серед яких є одержання неправомірної вигоди) є положення діалектики, гносеології, правового позитивізму (Shevchyshen, 2019, p. 82–83), а саме:

– діалектики – про загальні закономірні зв'язки явищ, процесів і їх відображень, розвитку буття та його пізнання шляхом застосування методів творчо-пізнавального мислення на підставі принципів об'єктивності, всесторонності, конкретності, протиріччя та історизму з урахуванням положень діалектичних законів

єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні та заперечення. Ці положення дозволяють представити злочинну діяльність, спрямовану на вчинення корупційних злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, та кримінальну процесуальну діяльність з доказування в кримінальних провадженнях про ці злочини як генетично взаємопов'язані різновиди людської діяльності, протилежність цілей яких зумовлює боротьбу між її суб'єктами, яка таким чином породжує явище протидії розслідуванню цих злочинів та її подолання під час доказування в кримінальному провадженні; встановити закономірності процесу відображення досліджуваних корупційних злочинів і визначити, з огляду на їх зміст, засоби пізнання обставин події під час досудового розслідування;

– гносеології – про зміст і структуру пошуково-пізнавальної діяльності, які дозволяють визначити можливості в отриманні достовірних знань про вчинювані корупційні злочини та діяльність слідчого, прокурора з доказування їх обставин під час досудового розслідування застосуванням методів чуттєвого та раціонального пізнання, співвідношення теоретичного та практичного знання про них;

– правового позитивізму – у сучасному його розумінні як системи поглядів на принципи правового регулювання відповідно до уявлень про догму права, його джерела, механізм правового регулювання суспільних відносин, співвідношення чинного (позитивного) права з природними правами людини (Lutskyi, 2011, р. 38–41; Kelman, 2011, р. 22–24, 139–141; Slyvka, 2005; Maliarenko, 2005; Kuchynska, 2012). Ці теоретичні положення сприяють розкриттю змісту сучасного антикорупційного та кримінального процесуального законодавства як явищ правової дійсності, системному їх розгляду у зв'язку з реально вчинюваними корупційними злочинами службовими особами у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, та законодавства, яке регламентує кримінальну процесуальну діяльність з доказування по кримінальних правопорушеннях із практикою доказування по кримінальних провадженнях про окремі злочини у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (Shevchyshen, 2017, р. 77).

Надалі доцільно детальніше проаналізувати окремі філософські методи та їхнє методологічне значення в дослідженні розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди.

Так, діалектичний метод як фундаментальний, узагальнений метод пізнання дійсності, лежить в основі методології досліджень здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі – корупційних.

Об'єктивну основу цього методу утворюють найбільш узагальнені закони розвитку матеріального світу. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності. Діалектика є знаряддям пізнання в усіх галузях науки й на всіх етапах наукового дослідження. Вона визначає позиції дослідника, стає основою інтерпретації об'єкта та суб'єкта пізнання, процесу пізнання та його результатів (Parshutin, 2018, р. 108).

Визначаючи методологічні основи дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, варто констатувати, що найбільший ефект застосування діалектики – у разі виконання методологічної функції її основними законами й категоріями. Йдеться насамперед про методологічну цінність основних законів діалектики: єдності та боротьби протилежностей, кількісно-якісних змін і заперечення заперечення.

Винятковий пізнавальний потенціал категорій діалектики, на думку М. В. Костицького, визначається універсальними логічними формами мислення, у яких відображені ті загальні властивості, відношення та зв'язки, які існують в об'єктивній реальності. Без понять і категорій, констатує філософ, пізнання дійсності було б неможливим (Kostytskyi, 2011).

Методологічне значення діалектичного методу в дослідженні розслідування аналізованих кримінальних правопорушень полягає в тому, що він слугує засобом пошуку нових результатів, методом руху від уже відомого до ще невідомого, нового. Тобто відбувається не лише трансформація попередньо створених теоретичних знань у сфері кримінального процесу, криміналістики й оперативно-розшукової діяльності тощо, а й формування їх новітньої модифікації шляхом системного додавання нових теоретичних положень. Вищенаведені закони діалектики дають змогу дослідити трансформації сутності та змісту, категоріальних визначень, структури й механізмів розвитку діяльності уповноважених державних органів щодо забезпечення швидкого та повного розслідування кримінальних правопорушень, виконання завдань кримінального провадження.

Застосування діалектичного методу наукового пізнання засвідчує, що на сучасному етапі не лише відбувається кардинальна зміна попередньо створеної парадигми оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу та криміналістики щодо здійснення досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, а й виникла потреба у формуванні їх оновленої варіації шляхом системного розроблення новітніх теоретичних положень. Опрацювання теоретичних, правових та організаційних основ розслідування таких кримінальних правопорушень крізь призму законів діалектики

засвідчує, що сучасний розвиток діяльності уповноважених правоохоронних органів являє собою перехід від інерційної самоорганізації до гнучкого й постійного оновлення та самовдосконалення.

Беручи за основу діалектику, також необхідно враховувати синергетику як філософію нестабільності, де діалектична методологія набула свого подальшого розвитку. Її розглядають як нову наукову парадигму сучасної науки. Згідно з думкою Е. Тоффлера, синергетична парадигма особливо цікава тим, що вона акцентує на аспектах реальності, найхарактерніших для сучасної стадії соціальних вимірів: різносистемній упорядкованості, нестійкості, різноманітності, нерівновазі, нелінійних співвідносинах, у яких малий сигнал на вході не може викликати якомога сильніший відгук на виході, і темпоральності – підвищеному відчутті часу (Toffler, A., & Toffler, H., 2007). Саме специфіка синергетичного підходу дасть змогу в процесі дослідження об'єднати наявні теоретичні напрацювання різних наукових дисциплін, (зокрема, криміналістики, кримінального процесу тощо) з питань розслідування корупційних кримінальних правопорушень, а також розробити продуктивну модель наявних знань високого ступеня узагальнення.

Важливою методологічною засадою пізнання розслідування корупційних кримінальних правопорушень є праксеологічний (від грец. *praxis* – дія) підхід, який являє собою філософську концепцію оптимізації діяльності. Предметом праксеології є загальні закономірності людської діяльності, що зумовлюють її ефективність. Розробник наукових основ праксеології, видатний польський філософ Т. Котарбінський визначає її як загальну теорію ефективної (справної) організації діяльності. Практика виконує свої завдання шляхом аналізу складу та структури діяльності, виявляючи її елементи (виконавець, мотив, предмет, знаряддя, засоби, спосіб, матеріал, місце), аналізуючи їхній зміст і зв'язок тощо. Особливу цінність становить реалізований у праксеології системно-діяльнісний метод. Зазначений підхід указує на певний компонентний склад людської діяльності; серед важливих її компонентів такі: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат. Це дає можливість комплексно дослідити будь-яку сферу людської діяльності (Chmylenko, & Zhuk, 2014, p. 12).

Методологічне значення праксеологічного підходу для дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень полягає в тому, що він орієнтує теорію кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності на вирішення їх безпосередніх завдань як прикладних наук. Якими б значущими не були загальні закономірності розслідування таких кримінальних правопорушень, виявлені шляхом теоретичного аналізу, вони не матимуть безпосереднього застосування на практиці, поки

не будуть сприйняті спеціальною методикою, правовою нормою, практичною рекомендацією.

Поділяємо думку науковця-практика А. Б. Паршутіна, який в контексті аналізу дієвості згаданого методу стверджує, що тільки практичні рекомендації, розроблені відповідно до принципів праксеології, дають змогу використовувати теоретично встановлені закономірності для побудови алгоритмів виконання конкретних завдань у типових ситуаціях. У сучасних умовах праксеологічний підхід дедалі більше набуває міждисциплінарного, комплексного характеру, причому діяльність розглядається і як об'єкт дослідження, і як пояснювальний принцип (Parshutin, 2018, p. 110).

Проаналізовані вище методологічні підходи, напрями й окремі філософські та інші методи дослідження, звичайно, не є вичерпними, але вони складають методологічне ядро будь-якої наукової розвідки, а також сприяють всебічному й комплексному окресленню ключових засад розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, визначенню відповідних прогалів законодавства, що дозволяє на цій підставі зробити певні висновки, які мають наукове та практичне значення.

Для забезпечення повноти дослідження, з огляду на складну природу розслідування та реалізації доказування як кримінальної процесуальної діяльності щодо корупційних правопорушень як проявів злочинної діяльності, погоджуємося з доцільністю комплексного підходу до визначення системи методів дослідження з позицій теорії кримінального процесу та криміналістики, ефективність якого підтверджена роботами Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, В. А. Журавля, В. С. Зеленецького, А. В. Іценка, О. В. Капліної, І. І. Котюка, В. К. Лисиченка, М. А. Погорецького, В. М. Салтевського, М. Я. Сегая, В. М. Стратонова, В. В. Тіщенко, А. В. Шевчишина, В. Ю. Шепітька та багатьох інших вчених.

Водночас варто врахувати, що коректність визначення певної методології та дієвості застосування конкретних або комплексу методів дослідження у розв'язанні проблем досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень відбувається під впливом наукових традицій формування в межах криміналістичної науки відповідної методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Екстраполюючи на визначення, вибір застосування комплексу методів дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, слід констатувати, що за цих умов мають вплив не тільки здобутки сучасної науково-дослідницької діяльності як методичної основи, а так само рівнозначно – крізь призму практичного досвіду вагомості отриманих результатів за наслідками розкриття та розслідування таких

кримінальних правопорушень під час досудового розслідування, оперативно-розшукової діяльності щодо їх ефективного виявлення, попередження тощо.

Таким чином, застосування комплексу тих чи інших методів наукового пізнання в індивідуально підібраній комбінації або спеціально визначеній послідовності, а також оновлюваної методології в поєднанні з вищенаведеним практичним досвідом, дають змогу реалізувати мету й завдання дослідження розслідування таких корупційних кримінальних правопорушень, дійти обґрунтованих висновків, необхідних для розв'язання конкретних наукових проблем.

Висновки

Отже, вивчення теоретико-методологічних засад дослідження розслідування корупційних кримінальних правопорушень має бути

комплексним, його слід проводити досить глибоко та в системному взаємозв'язку.

Українські й іноземні вчені зробили значний внесок у розв'язання вищенаведених проблем і створили міцне підґрунтя для проведення подальших наукових досліджень.

Водночас доводиться констатувати, що методологія та відповідні методи як підвалини, спрямовані на теоретичне розв'язання проблем повсякденної практики та дієвості досудового розслідування корупційних кримінальних правопорушень, зокрема пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, досі залишаються недостатньо вивченими й систематизованими. На всіх етапах досудового розслідування та наступного судового розгляду – застосування цілісної методології забезпечує виконання стратегічних й тактичних завдань кримінального провадження.

References

- [1] Bilodid, I.K., & Buriachok, A.A. (et al). (1973). *Dictionary of the Ukrainian language* (Vol. 4). Kyiv: Nauk. dumka.
- [2] Bratasiuk, V.M. (2005). *Legal reality as a form of manifestation of the intellectual tradition of the era (based on the materials of the Romano-Germanic legal family)* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [3] Chmylenko, F.O., & Zhuk, L.P. (2014). *Methodology and organization of scientific research*. Dnipro: RVV DNU.
- [4] Chornous, Yu.M. (2017). Methodological principles of forensic investigation of crimes. *Philosophical and methodological problems of law*, 1(13), 63-75. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2017_1_8.
- [5] Corruption Perceptions Index – 2022. *Transparency International Ukraine*. Retrieved from <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>.
- [6] Dovban, I.M. (2019). Methodological tools for the study of criminality of civil servants. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 42(2), 100-103. doi: 10.32841/2307-1745.2019.42-2.25.
- [7] Dromin, V.M. (2014). Active methodology in the study of crime. *Actual problems of the state and law*, 74, 295-302.
- [8] Dubov, H.O. (2011). Pluralism of legal methodology: content, features of interpretations and conditions of formation of legal science at the current stage of development. *Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 48-51.
- [9] Evett, I. (2015). The logical foundations of forensic science: towards reliable knowledge. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 370, 1-10. doi: 10.1098/rstb.2014.0263.
- [10] Honcharenko, S. (1997). *Ukrainian pedagogical dictionary*. Kyiv: Lybid.
- [11] Husariev, S.D. (2005). *Legal activity: methodological and theoretical aspects*. Kyiv: Znannia.
- [12] Index of perception of corruption – 2022. *Transparency International Ukraine*. Retrieved from <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryinyattya-koruptsiyi-2022/>.
- [13] Kelman, M.S. (2011). *Legal science: problems of methodology*. Ternopil: Terno-hraf.
- [14] Kolesnykov, O.V. (2011). *Basics of the scientific research* (2nd ed.). Kyiv: Tsentr navch. lit.
- [15] Konverskyi, A.Ye., Lubskyi, V.I., & Horbachenko, T.H. (et al.). (2010). *Basics of methodology and organization of scientific research*. A.Ye. Konverskyi (Eds.). Kyiv: Tsentr uchb. lit.
- [16] Kopeychikov, V.V. (Eds.). (2001). *General theory of the state and law*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [17] Kostytskyi, M.V. (2011). Philosophical and legal issues of legal science methodology. *Philosophical and methodological problems of law*, 2, 13-26.
- [18] Kostytskyi, M.V. (2013). Some aspects of the philosophical and methodological problems of the sciences of procedural law (based on the materials of the report at the 1st International Scientific Conference "Actual problems of the theory and practice of notarial, civil, executive processes: correlation and interaction"). *Scientific and informative bulletin*, 7, 12-18.
- [19] Kostytskyi, M.V. (2013). Some issues of legal science methodology. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 3-11.
- [20] Kostytskyi, M.V. (2022). The need to use a holistic methodology in modern legal science. *Philosophical and methodological problems of law*, 1(23), 7-12. doi: 10.33270/01222302.7.

- [21] Kotiuk, I.I. (2008). *Judicial recognition: problems of methodology and practice* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [22] Krushelnytska, O.V. (2006). *Methodology and organization of scientific research*. Kyiv: Kondor.
- [23] Kuchuk, A.M. (2013). Legal polycentrism as a principle of scientific knowledge of legal phenomena. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 22(1), 1, 43-46.
- [24] Kuchynska, O. (2012). The mechanism for ensuring the rights of a person in criminal proceedings. *Law and life*, 4, 28-30.
- [25] Kushakova-Kostytska, N.V. (2013). Methodological problems of modern legal research: objective necessity or subjective formality. *Philosophical and methodological problems of law*, 1-2, 23-31.
- [26] Levičev, V. (2015). Holistic approach to legal research. *Teisé*, 95, 111-122. doi: 10.15388/Teise.2015.95.7476.
- [27] Lukashevych, V.H., & Solovievych, I.V. (1996). Methodology of legal research: multilevel concept. *Scientific Bulletin of the Ukrainian Academy of Internal Affairs*, 2, 24-33.
- [28] Lutskyi, R.P. (2011). Positive law and natural law: opposition of categories. *Journal of the Kyiv University of Law*, 4, 38-41.
- [29] Maiboroda, V., Yaroshenko, O. & Skyba, Ya. (2015). *Theoretical principles of scientific research activity of subjects of the educational process of universities*. O. Yaroshenko (Eds.), Kyiv: In-t vyshchoi osvity NAPN Ukrainy.
- [30] Maliarenko, V.T. (2005). *Reconstruction of the criminal process of Ukraine in the context of European standards*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [31] Parshutin, A.B. (2018). Methodological principles of the study of the theory and practice of interference in private communication. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 50(2), 107-111.
- [32] Piatnytska-Pozdniakova, I.S. (2003). *Basics of scientific research in higher education*. Kyiv: TsNL.
- [33] Rabynovych, P.M. (2002). Problems of transformation of the methodology of domestic jurisprudence: achievements, losses, prospects. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4, 3-14.
- [34] Shepitko, V.Yu., & Zhuravel, V.A. (2013). *Investigation of corruption-oriented crimes*. Kharkiv: Kharkiv yuryd.
- [35] Shevchyshen, A.V. (2017). Methodology for conducting research to prove corruption crimes in the field of official and professional activities related to the provision of public services. *Our right*, 3, 75-80.
- [36] Shevchyshen, A.V. (2019). *Problems of proof by the prosecution in the pre-trial investigation of corruption crimes in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [37] Shyshka, R.B. (2007). *Organization of scientific research and preparation of master's and dissertation theses*. Kharkiv: Espada.
- [38] Skakun, O.F. (2001). *Theory of the state and law*. Kharkiv: Consum.
- [39] Slyvka, S.S. (2005). Natural and supernatural law (Vol. 1). Kyiv: Atika.
- [40] Vashchenko, L.O. (et al.). (2012). *Explanatory dictionary of the Ukrainian language: about 10,000 words*. Kyiv: Dovira.
- [41] Vyshnovetskaia, S.V. (2013). The problem as an object of methodological research in the context of the methodology of the science of labor law. *Law and Life*, 8/3, 32-36. Retrieved from https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Problema%20kak%20object%20metodologhiceskogo%20Oissledovania%20v%20contexte%20metodologhii%20nauki%20trudovogo%20prava.pdf.
- [42] Zaichuk, O.V., & Onishchenko, N.M. (2006). *Theory of the state and law. Academic course*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [43] Zatserkovnyi, V.I., Tishaiev, I.V., & Demydov, V.K. (2017). *Methodology of scientific research*. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia.
- [44] Toffler, A., & Toffler, H. (2007). *Revolutionary Wealth: How it will be created and how it will change our lives Paperback*. Currency.

Список використаних джерел

- [1] Словник української мови : в 11 т. / [уклад. : І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін.]. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с.
- [2] Братасюк В. М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2005. 194 с.
- [3] Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Методологія та організація наукових досліджень : посібник. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
- [4] Черноус Ю. М. Методологічні засади криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 63–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2017_1_8.

- [5] Corruption Perceptions Index – 2022. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>.
- [6] Довбань І. М. Методологічний інструментарій дослідження злочинності державних службовців. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 42. Т. 2. С. 100–103. (Серія «Юриспруденція»). doi: 10.32841/2307-1745.2019.42-2.25.
- [7] Дрьомін В. М. Діяльнісна методологія у вивченні злочинності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 295–302.
- [8] Дубов Г. О. Плюралізм правової методології: зміст, особливості інтерпретацій та умов формування юридичної науки на сучасному етапі розвитку. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 48–51.
- [9] Evett I. The logical foundations of forensic science: towards reliable knowledge. *Philosophical Transactions of the Royal Society*. 2015. Vol. 370. P. 1–10. doi: 10.1098/rstb.2014.0263.
- [10] Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 374 с.
- [11] Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. Київ : Знання, 2005. 375 с.
- [12] Індекс сприйняття корупції – 2022. *Transparency International Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattyakoruptsiyi-2022/>.
- [13] Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2011. 540 с.
- [14] Колесников О. В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. 2-ге вид., випр. та доповн. Київ : Центр навч. літ., 2011. 141 с.
- [15] Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. / [авт.-упоряд. : А. Є. Конверський, В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко та ін.]; за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учб. літ., 2010. 352 с.
- [16] Загальна теорія держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
- [17] Костицький М. В. Філософсько-правові питання методології юридичної науки. *Філософські і методологічні проблеми права*. 2011. № 2. С. 13–26.
- [18] Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
- [19] Костицький М. В. Деякі аспекти філософських і методологічних проблем наук процесуального права (за матеріалами доповіді на I Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми теорії та практики нотаріального, цивільного, виконавчого процесів: співвідношення і взаємодія»). *Науково-інформаційний вісник*. 2013. № 7. С. 12–18.
- [20] Костицький М. В. Потреба використання цілісної методології в сучасній юридичній науці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1 (23). С. 7–12. doi: 10.33270/01222302.7.
- [21] Котюк І. І. Судове впізнання : проблеми методології та практики : дис.. д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 427 с.
- [22] Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
- [23] Кучук А. М. Правовий поліцентризм як принцип наукового пізнання правових явищ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 22. Ч. 1. Т. 1. С. 43–46. (Серія «Право»).
- [24] Кучинська О. Механізм забезпечення прав особи в кримінальному процесі. *Закон и жизнь*. 2012. № 4. С. 28–30.
- [25] Кушакова-Костицька Н. В. Методологічні проблеми сучасних правових досліджень: об'єктивна необхідність чи суб'єктивна формальність. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2. С. 23–31.
- [26] Levičev V. Holistic approach to legal research. *Teisé*. 2015. Vol. 95. P. 111–122. doi: 10.15388/Teise.2015.95.7476.
- [27] Лукашевич В. Г., Солов'євич І. В. Методологія правових досліджень: багаторівневість поняття. *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ*. 1996. № 2. С. 24–33.
- [28] Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 38–41.
- [29] Теоретичні засади науково-дослідницької діяльності суб'єктів освітнього процесу університетів : практ. посіб. / авт. кол. : В. Майборода, О. Ярошенко, Я. Скиба ; за ред. О. Ярошенко. Київ : Ін-т вищої освіти НАПН України, 2015. 174 с.
- [30] Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 512 с.

- [31] Паршутін А. Б. Методологічні засади дослідження теорії та практики втручання у приватне спілкування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 50. Т. 2. С. 107–111. (Серія «Право»).
- [32] П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. Київ : ЦНЛ, 2003. 116 с.
- [33] Рабинович П. М. Проблеми трансформації методології вітчизняного правознавства: досягнення, втрати, перспективи. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4. С. 3–14.
- [34] Шепітько В. Ю., Журавель В. А. Розслідування злочинів корупційної спрямованості : наук.-практ. посіб. Харків : Харків юрид., 2013. 220 с.
- [35] Шевчишен А. В. Методологія проведення досліджень доказування корупційних злочинів у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Наше право*. 2017. № 3. С. 75–80.
- [36] Шевчишен А. В. Проблеми доказування стороною обвинувачення у досудовому розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 624 с.
- [37] Шишка Р. Б. Організація наукових досліджень та підготовки магістерських і дисертаційних робіт : навч. посіб. Харків : Еспада, 2007. 368 с.
- [38] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
- [39] Сливка С. С. Природне та надприродне право. Київ : Атіка, 2005. Ч. 1 : Природне право: історико-філософський погляд. 224 с.
- [40] Тлумачний словник української мови: близько 10 000 слів / [уклад. Л. О. Ващенко та ін.]. Київ : Довіра, 2012. 485 с.
- [41] Вишневецкая С. В. Проблема как объект методологического исследования в контексте методологии науки трудового права. *Закон и жизнь* 2013. № 8/3. С. 32–36. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Problema%20kak%20object%20metodologhiceskogo%20issledovania%20v%20contexte%20metodologhii%20nauki%20trudovogo%20prava.pdf.
- [42] Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
- [43] Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.
- [44] Toffler A., Toffler H. *Revolutionary Wealth: How it will be created and how it will change our lives* Paperback. Currency, 2007. 512 p.

Theoretical and Methodological Principles of Research Investigation of Corruption Criminal Offenses Related to the Receipt of Illegal Benefits

CHORNOUS Yuliia

Doctor of Law, Professor,

Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

SHMITKO Valentyn

Postgraduate Student of the Department of Criminology and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2876-7636>

Abstract. The relevance of the scientific article is related to the fact that the systematic scientific development of the theoretical and methodological foundations of the investigation of corruption criminal offenses can ensure not only the acquisition of comprehensive and objective data on the scale, structure and types of corruption crime in the state, but also contribute to the strengthening of law enforcement activities involving effective countermeasures against this socially dangerous phenomenon. Accordingly, the goal of the scientific article is the formation of the theoretical and methodological foundations of the

investigation of corruption criminal offenses, in particular, those related to the receipt of illegal benefits. Taking into account the specificity of the subject and the purpose of the research, the methodological toolkit is represented by a system of philosophical, general scientific and special methods to ensure a comprehensive study of the subject of research and the formation of author's conclusions on this basis. The main results of the study are based on the justification that when developing the methodology of corruption crime research, it is important to take into account the multi-level of the appropriate methodological toolkit, which should be based on a wide range of methods that are closely related and complement each other. It has been found that the dialectical method, as a fundamental method of knowing reality, is at the core of the research methodology of pretrial investigation of criminal offenses, including corruption. The study of the dialectical method of scientific knowledge proved that at the current stage, not only is there a radical change in the previously created paradigm of operational and investigative activity, criminal process and criminology regarding the implementation of pre-trial investigation of corruption criminal offenses, but also there is a need to form their updated variation through the systematic development of the latest theoretical provisions. Working out the theoretical, legal and organizational foundations of the investigation of such criminal offenses through the prism of the laws of dialectics proves that the modern development of the activities of authorized state bodies represents a transition from inertial self-organization to flexible and constant renewal and self-improvement. The practical value of the work lies in revealing the methodological significance of the praxeological approach to the investigation of corruption criminal offenses. Its meaning is that it orients, in particular, the theory of the criminal process, criminology, and investigative activities to solve their immediate tasks as applied sciences. No matter how significant the general regularities of the investigation of such criminal offenses are revealed through theoretical analysis, they will not find direct application in practice until they are adopted by a special methodology, legal norm, and practical recommendation.

Keywords: methodology; methods of scientific knowledge; pre-trial investigation; investigative (search) actions; covert investigative (research) actions; corruption criminal offences; corruption; illegal benefits; criminal proceedings; human rights.

DOI: 10.33270/02232602.73
УДК 343.01(477)

Аналіз злочинності: проблеми термінології

ШАКУН Василь

доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії
правових наук України,
професор кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1757-8453>

Анотація. У статті проведено огляд основних сучасних наукових підходів щодо розуміння злочинності. Проаналізовано системні та феноменологічні засади дослідження злочинності. Підтверджено думку щодо фрагментарності загальнотеоретичних кримінологічних знань про злочинність і необхідність синтезу їх окремих елементів на компліментарних методологічних засадах. Запропоновано поняття злочинності як невід'ємної складової взаємовідносин людей, що супроводжує суспільство на всіх етапах його розвитку та відображає поведінку окремих індивідів, яку інші члени суспільства сприймають як кримінальні правопорушення. Розглянуто специфіку правового підходу до злочинності як збірного поняття – сукупності чи навіть системи кримінальних правопорушень. Відповідно до зазначеного маємо поняття злочинності як сукупності кримінальних правопорушень одного або кількох видів масового характеру, що закономірно повторюються в країні або в окремому регіоні протягом певного періоду. Такий підхід є результатом кримінологічного аналізу злочинності. Власне кримінологічний аналіз є підходом, складовою ширшого поняття – «аналіз злочинності». Доведено, що аналіз може бути й криміналістичним, який ґрунтується на нормах кримінального процесуального законодавства і спрямований на вивчення закономірностей злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які є підґрунтям для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розслідування, судового розгляду та запобігання кримінальним правопорушенням.

Ключові слова: злочинність; метод; аналіз; кримінологічний аналіз; криміналістичний аналіз; кримінологія; криміналістика; попередження; запобігання.

Історія статті:

Отримано: 11.09.2023
Переглянуто: 16.10.2023
Прийнято: 17.11.2023

Рекомендоване посилання:

Шакун В. Аналіз злочинності: проблеми термінології. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 73–81. doi: 10.33270/02232602.73.

*Відповідальний автор

Вступ

Вчинення кримінальних правопорушень – динамічне соціальне явище, яке швидко змінюється в міру розвитку суспільних відносин. На початку 2014 року Україна постала перед низкою принципово нових викликів і загроз, наслідком яких стали анексія Автономної Республіки Крим і часткова окупація районів Донецької та Луганської областей. Сучасний кризовий період у розвитку України як незалежної держави обумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, що мають як внутрішній, так і зовнішній характер, а тому ефективність боротьби зі злочинністю залежить від ступеня наукового забезпечення й аналітичного супроводження на всіх рівнях, інтенсивності взаємодії вчених і практиків різних дотичних галузей науки щодо формування узгодженого інтегрованого цілісного наукового продукту. Негативні процеси й тенденції, які відбуваються в Україні, потребують постійного наукового відстеження, глибокого та детального дослідження криміногенної обстановки, внесення відповідних коректив до стратегії й тактики попередження злочинності.

Щодо питань боротьби зі злочинністю в державі на сучасному етапі її розвитку вагоме значення має сам процес організації такої діяльності. Наразі, коли існує комплекс внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці, організація попередження злочинності, а також ефективність такої діяльності залежать від аналізу злочинності (Тутаренко, 2019, р. 118). З метою успішного попередження кримінальних правопорушень слід постійно, у режимі моніторингу аналізувати поточні криміногенну та кримінальну ситуації в країні, своєчасно виявляти нові тенденції та розробляти адекватні заходи реагування на них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя статті становлять праці вітчизняних учених, які вивчали кримінологічні проблеми боротьби зі злочинністю, зокрема: О. М. Бандурки, Ю. В. Бауліна, В. Б. Бутенка, В. В. Василевича, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, В. М. Куца, Б. С. Левицького, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Н. Г. Маслової, С. О. Опішняк, Ю. В. Орлова, В. І. Тимошенко, В. Ю. Шепітька та інших (Butenko, 2022; Lazebnyi, & Levytskyi, 2019; Opishniak, 2022; Maslova, 2020). Здобутки цих й інших науковців містять низку системних положень і висновків, які прямо або опосередковано стосуються кримінологічного моніторингу злочинності та створюють передумови для ефективного його дослідження в сучасних умовах. Проте термінологічні проблеми аналізу злочинності набули особливого кримінологічного значення й потребують поглибленого дослідження.

Матеріали та методи

Методами кримінологічної науки, у зв'язку з її специфікою як окремої галузі знань, неможливо визначити проблеми термінології під час аналізу злочинності, оскільки межі переходу неправомірної поведінки в суспільно небезпечну постійно змінюються в різних суспільно-політичних системах.

Будь-які дефініції передбачають процес узагальнення, універсалізації, тобто виокремлення зі всієї сукупності суспільно небезпечних діянь таких характерних ознак, які притаманні аналізу злочинності. А тому в кримінологічній науці тривають дискусії щодо визначення проблем термінології під час аналізу злочинності. Учені не сформували єдиного підходу до сталої термінології в межах аналізу злочинності в широкому та вузькому значеннях.

Зазначене зумовлює необхідність розроблення філософсько-правової методології, яка була б світоглядною основою в аналізі злочинності. Для цього слід використати історичний метод, зокрема аналіз формування поняття злочинності протягом історичного розвитку науки кримінології. Метод переходу від абстрактного до конкретного надає можливість простежити зміну змісту різних кримінологічних понять. Поєднане, системне застосування статистичного й аналітичного методів, урахуваючи природні особливості об'єктів дослідження, окреслює термінологію як повноцінну науку. Ці методи включають і суто мовознавчі, і загальнонаукові. Так у процесі дослідження термінології аналізу злочинності фактично поєднано методологію та підходи точних і гуманітарних наук, що дає змогу значно глибше й об'єктивніше досліджувати мовний матеріал.

У зв'язку з тим, що в теорії права немає наукових напрацювань із цієї проблематики, мета статті – визначити проблеми термінології під час аналізу злочинності.

Результати й обговорення

Ситуація в Україні зараз доволі складна і досить суперечлива, у країні відсутня скоординована державна політика (Cherniei et al., 2022) При цьому основою функціонування держави залишається економічна безпека, за якої остання обумовлює її здатність підтримувати стійкість до зовнішніх і внутрішніх загроз, спрямована на реалізацію та захист національних інтересів України та розвитку економічної сфери (Cherniavskiy et al., 2022).

Скориставшись суттєвими прорахунками минулої влади щодо зміцнення обороноздатності держави та байдужим ставленням міжнародної спільноти, росія під виглядом проведення так званої «спеціальної військової операції» розпочала відверті воєнні дії на суверенній території України, які набули небаченого масштабу в післявоєнній Європі. Зокрема, нехтуючи загальноприйнятими правилами та звичаями війни,

держава-агресор знищує цивільну інфраструктуру, що спричиняє чисельні жертви серед мирного населення, експропріацію державної та приватної власності, порушення економічного й митного простору України, її військові ґвалтують, грабують і вбивають мирних жителів.

Пошук нових шляхів і відповідей на виклики й випередження гібридних загроз в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої нестабільності обумовлює створення механізму відбудови України у післявоєнний період. Він має передбачати протидію загрозам у всіх сферах, зокрема військово-політичній, економічній, правоохоронній, соціальній, інформаційній, етнокультурній, екологічній тощо.

Правовим підґрунтям механізму відновлення України від наслідків війни є зокрема Указ Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022¹, яким створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни, ключовими завданнями якої є:

– розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, яким передбачено відновлення та розбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої військової інфраструктури й житла, енергетики, зв'язку, військово-промислового комплексу, структурної модернізації та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах унаслідок війни, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини;

– визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди;

– підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття та реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди.

З метою реалізації зазначеного Указу Президента України, Національна рада розробила План Відновлення України та 4 липня 2022 року представила його на обговорення міжнародного співтовариства на конференції у м. Луганно. Позитивно оцінивши основні положення Плану відновлення, учасники конференції, висловивши низку зауважень і пропозицій, спрямованих на вдосконалення його змісту, термінів, виконання та економічного обґрунтування, висловили пропозиції щодо визначення шляхів реформи судової гілки влади, удосконалення структури та повноважень органів кримінальної юстиції тощо.

¹ Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21 квіт. 2022 р. № 266/2022. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5428.html>.

Однак, визначаючи основні напрями Плану Відновлення України (2022 р.), його автори обійшли увагою весь аспект проблем злочинності та її попередження, зосередившись лише на запобіганні корупції. Водночас кримінологічна наука застосовує для досліджень специфічний міждисциплінарний зріз даних, які дають можливість зрозуміти, описати, пояснити, спрогнозувати та попередити протиправну поведінку, що нерідко переростає в кримінальне правопорушення. Злочинність впливає практично на всі сторони життя суспільства та його сталий розвиток. Як самостійна юридична наука кримінологія узагальнює досягнення багатьох інших наук. На нашу думку, план має бути доповнений заходами щодо попередження злочинності та протидії її окремим видам, на підставі досягнень української та зарубіжної кримінологічної науки, з огляду на повоєнний синдром у суспільстві.

Звісно, такі пропозиції мають ґрунтуватися на всебічному аналізі злочинності в Україні, який, до речі, за часів незалежності жодного разу не проводився. Не будемо брати до уваги окремі фрагментарні дослідження вчених-кримінологів, які досліджували злочинність в Україні на власному ентузіазмі й обмежених можливостях. Тим часом саме на підставі аналізу мають прогнозуватися можливі правопорушення, надаватися рекомендації законодавцю щодо своєчасного встановлення кримінальної відповідальності за діяння, які найближчим часом або у віддаленому майбутньому слід визнати кримінальними правопорушеннями. За таких умов суспільство зможе якщо не запобігти негативним змінам, то хоча б пом'якшити їх.

Відповідно вчені мають дійти певної консолідації щодо визначення деяких термінів у сучасній українській кримінологічній науці. Передусім слід акцентувати на визначенні поняття «злочинність». На нашу думку, *злочинність* – це невід'ємна складова взаємовідносин людей, що супроводжує суспільство на всіх етапах його розвитку та відображає поведінку окремих індивідів, яку інші члени суспільства сприймають як кримінальні правопорушення (Shakun, 2019, p. 158).

У кримінологічній науці та практиці прийнято терміном «злочинність» позначати сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або в окремому регіоні протягом певного періоду часу (Bandurka, & Lytvynov, 2015; Orlov, 2017).

Злочинність невіддільна від людського суспільства. Неможливо уявити собі соціум, розвиток якого не супроводжувався б протиправними діяннями, адже безконфліктне співіснування особистостей і соціальних груп практично неможливе.

Термін «злочинність» як наукову, правову та статистичну категорію почали використовувати з другої половини XIX – початку XX ст. Першими його використали відомі соціологи та кримінологи Е. Феррі (1881), Г. Тард (1886), А. Лакассань (1886), Ф. Ліст (1889), П. Лафарг (1890), Д. Дріль

(1895), А. Принс (1896), Е. Дюркгейм (1900), Н. Колянні (1903), М. Гернет (1905–1906), Г. Ашафенбург (1906), В. Бонгер (1906), Я. Етінгер (1909), Х. Чаріхов (1910).

Злочинність вивчали як соціальне явище або соціальний феномен. Таке розуміння злочинності першим обґрунтував М. М. Гернет. Він брав до уваги те, що злочинність є рисою суспільства, яке закономірно породжує окремі злочини. Проте вказане поняття не містить ознак об'єкта, який характеризує. Йдеться не про злочинність, а про її причини, фактори (Kindiuk, 2017, р. 94). Отже, з цим поняттям погодитися не можна. До того ж явище у філософії – це вияв, вираження сутності, те, у чому сутність виявляється (Shynkaruk, 2002). Феномен (грец. φαίνόμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим, здаватися) – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуттів) (Busel, 2004). Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду та є предметом інтелектуального споглядання. Якщо термін «ноумен» означає приховану сутність предмета або явища, досягнути яку можна хіба що в процесі його глибокого вивчення, осмислення, умоглядного споглядання, то термін «феномен» – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній вияв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її сутність. Феноменом також називають незвичайне, рідкісне явище, винятковий факт (Danshyn et al., 2009).

Слід також розглядати злочинність як системне утворення, що формує структури, стійкі за своїм призначенням, метою, способами функціонування, специфікою організації. Характерними її ознаками є закритий, «тіньовий» характер взаємодії, поліваріантність можливостей і високий ступінь невизначеності саморозвитку криміногенних процесів і тенденцій, багатофакторність і багаторівневість механізмів соціальної детермінації росту показників, активний вплив кримінальних структур на некриміналізований соціальний простір, наявність криміногенних змін у суспільній та індивідуальній свідомості. Складові зазначеної системи перебувають у стійких динамічних взаємовідносинах. Такими складовими є конкретні види злочинів (Shakun, 2019, р. 158).

До початку 30-х років ХХ ст. в радянській кримінології сформувалося два підходи до визначення поняття злочинності: соціальний і біологічний. Проте поступово поняття набуло ідеологічного змісту та визначалося як тимчасове соціальне явище, приречене на зникнення, а кримінологічну науку було визнано буржуазною і практично вона припинила своє існування (Kuts, 2016, р. 37; Tymoshenko, & Shakun, 2021, р. 104).

На початку 60-х років ХХ ст., під впливом рішень конгресів ООН щодо попередження злочинності та поведження з правопорушниками, в Україні почала відроджуватися кримінологічна наука та було зроблено перші спроби вивчення

злочинності крізь призму міжнародно-правової практики. Злочинність визначалась як сукупність злочинів, вчинених на певній території за певний проміжок часу. Водночас деякі вчені висловлювали сумніви щодо повноти й об'єктивності статистичного підходу до поняття злочинності (Cherniei, & Dzhuzha, 2020, р. 52). Так, у першому радянському підручнику з кримінології А. А. Герцензон визначав злочинність як сукупність злочинів, вчинених у певний період часу в даному суспільстві. У наступних виданнях підручника поняття злочинності зазнало змін і подавалось як «збірне», «класово обумовлене, історично перехідне соціальне явище, що проявляється в сукупності діянь, визнаних суспільно небезпечними та кримінально караними в зазначеному суспільстві в окреслений період часу». Проте і це поняття здебільшого мало ідеологічне навантаження та, певним чином, суперечило усталеним поглядам на злочинність, які існували в міжнародно-правовій практиці. Особливою новизною не відзначалося й сформульоване Н. Ф. Кузнецовою (1969 р.) поняття злочинності як «відносно масове, історично мінливе соціальне, що має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, яке складається з усієї сукупності злочинів, вчинених у певній державі у певний період часу» (Shakun, 2019, р. 159).

Поняття злочинності визначали такі відомі українські кримінологи: В. В. Голіна, І. М. Даньшин, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. М. Костенко, В. М. Куц, І. П. Лановенко та інші. Передусім вони схилилися до думки, що злочинність є соціальним явищем.

На нашу думку, злочинність породжується соціальними явищами та процесами, проявляється в масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу злочинів. Головною, найсуттєвішою ознакою злочинності є сукупність злочинів, їх повторюваність. Якщо широкого поширення набув якийсь один злочин, наприклад, шахрайство, у такому разі не можна говорити про злочинність. Це буде лише широко поширене шахрайство. А от якщо мають місце масове шахрайство, розбої, грабежі, убивства тощо, усе це повторюється, – це вже злочинність (Тymoshenko, 2018, р. 35-39). Отже, не буде коректним твердження, що злочинність – соціальне явище. Зважаючи на досягнення філософської науки, слід усвідомити, що сума явищ не створює нове явище.

Злочинність існувала в усі часи. Завжди були люди, незадоволені своїм становищем, такі, що прагнули його змінити, зокрема й у способи, які засуджували їхні сучасники, незалежно від наявності писаних законів. Вічними злочинами можна назвати: вбивство, завдання шкоди здоров'ю, крадіжку, грабїж, розбїй, зґвалтування, порушення встановленого порядку управління. Її Рівень і характер злочинності в різних соціально-економічних умовах і країнах суттєво корелює з

конкретними обставинами життєдіяльності членів суспільства. Зі зміною суспільства змінюється і злочинність. Криміналізація та декриміналізація окремих видів посягань на інтереси та права тих або інших категорій осіб визначається виникненням нових суспільних відносин, а також потребою суспільства в їх захисті.

Злочинність є глобальною соціальною проблемою, розв'язати яку неможливо, принаймні з огляду на чинні на початок XXI ст. наукові знання щодо сутності людини та її місця у всесвіті. Ефективно попереджувати злочинність і розслідувати її окремі вияви можна лише використовуючи кримінологічний і криміналістичний аналіз.

Аналіз злочинності є функцією органів кримінальної юстиції, що опосередковує дослідження закономірностей та імовірностей злочинів. Це широке поняття, що має низку складових.

Перш за все, слід зважати на те, що процес пізнання так або інакше містить як наочно-чуттєві, емпіричні, так й абстрактні, теоретичні елементи. Кожен акт живого споглядання світу пронизаний думкою, послуговується певними поняттями та категоріями. Точне формулювання теоретичних понять є необхідним під час проведення кримінологічних досліджень, особливо на етапі теоретичної інтерпретації їх результатів.

Розробка низки положень кримінологічної теорії як упорядкованої системи знань, що досліджують і пояснюють ту складову соціальної реальності, яка пов'язана з виявленням проблем боротьби зі злочинністю, знаходженням ефективних засобів її стримування та виробленням наукових рекомендацій для підвищення ефективності практичної діяльності щодо попередження злочинності, визначається підходом дослідників до виконання цього завдання (Zakaliuk, 2007; Holina et al., 2014). Зокрема специфіка правового підходу полягає в розгляді злочинності як збірного поняття – сукупності чи навіть системи кримінальних правопорушень. Визначаючи таким чином злочинність, дослідники беруть до уваги окремі злочини. У результаті маємо поняття злочинності як сукупності кримінальних правопорушень одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються в країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу. Сформульоване поняття є результатом кримінологічного аналізу злочинності. Сам же кримінологічний аналіз є підходом, складовою ширшого поняття – «аналіз злочинності».

Іншою складовою аналізу злочинності є криміналістичний аналіз. Це метод, вперше застосований у США в 60-х роках XX ст. Метод криміналістичного аналізу дає можливість виявити взаємозв'язки між множиною даних, що стосуються злочинності (або окремого злочину) та іншими даними, потенційно значущими для попередження й розслідування кримінальних правопорушень, а також з'ясувати сутність цих взаємозв'язків. Вказаний метод дозволяє

дослідникам створювати зв'язки між елементами (людьми, подіями, відносинами), структурувати та визначати значущість елементів.

Отже, постає питання: чи можна передбачити кримінальне правопорушення? Відповідь на нього шукали представники різних наук. Яскравим прикладом кримінологічного прогнозу є аналітичні висновки німецького професора, соціолога, економіста та дослідника геноциду Гуннара Хайнзона. Ще 2003 року в праці «Сини і світове панування: роль терору у підйомі і падінні націй» він висловив передбачення, що однією з головних загроз для Заходу вже в першій чверті XIX століття буде так званий «демографічний пріоритет молоді» на Близькому Сході та в Африці на південь від Сахари, де понад 20 % населення складає молодь від 15 до 24 років. Це на противагу пріоритету осіб працездатного віку в Східній Азії та Латинській Америці, пріоритету осіб похилого віку в Японії та Європі. Протягом лише п'яти поколінь (1900–2000 рр.) кількість населення в мусульманському світі збільшилася зі 150 млн до 1200 млн осіб, тобто на понад ніж 800 %. Г. Хайнзон дає пояснення явищу, яке породжує (на перший погляд) непередбачувану та незрозумілу хвилю тероризму й насильства, що руйнує нині світ, назвавши це явище «злорякісним демографічним пріоритетом молоді». Насильство – передбачуваний і неминучий результат у тих випадках, коли молоді люди ситі, живуть у суспільстві, де їх занадто багато, висувають претензії до суспільства, оскільки розуміють, що не в змозі реалізувати свої потреби (Hainzon).

Країни Європи не дослухалися до аналітичних досліджень професора Г. Хайнзона. Проте дослідження відомого вченого ґрунтовно вивчили в росії й опосередковано запустили процес неконтрольованої міграції з арабо-африканського світу до Європи. Його праці було перекладено російською мовою, їх використовують відповідні служби росії з метою дестабілізації ситуації в Європі.

Тим часом повністю «молодіжний міхур» надметься в Африці та на Близькому Сході до 2025 року. Глобальна загроза, яку він буде створювати протягом декількох наступних десятиліть, може зробити XXI століття кривавішими за XX століття. Професор зауважує: «Надлишок молодих людей майже завжди призводить до кровопролиття та до створення або руйнування імперій. Тенденція насильства наростає в тих суспільствах, де молодь 15–29 років становить понад 30 % від загального населення. Причому не суттєво, заради чого чиниться насилля: релігія, націоналізм, марксизм, фашизм... Головне – надлишок молоді. Та сама порохова бочка, до якої досить піднести сірник». Це при тому, що молодь охоче сприймає ідеологію, яка прощає та звільняє її від будь-якої відповідальності. Також, на думку науковця, перспективи «Старого світу»

сумні. До середини століття Європу поховає хвиля біженців зі Сходу. Уже до 2040 року, за прогнозами демографів, половину населення Землі у віці до 25 років становитимуть африканці. Старий Світ без єдиного пострілу здається цій гігантської армії ...» (Hainzon).

Цілком слушною є теорія Г. Хайнзона, у якій йдеться про молодь арабського й африканського світу, яка залишається у своїх країнах, де їх дійсно багато. Але, якщо вони мігрують до Європи, то потрапляють до країн, де переважну частину населення становлять люди похилого віку. Чому ж вони проявляють агресію не лише на своїй батьківщині, а й у Європі, де, здавалося б, вони можуть реалізувати свої інтереси? Мабуть, річ у тім, що їх світогляд сформувався за умов, описаних Г. Хайнзоном. Отже, світогляд, який формується в дитячому та підлітковому віці, визначає поведінку людини в майбутньому, зміна ж умов її існування, соціальне оточення не може суттєво вплинути на нього (Hainzon).

Не випадково, як тепер стало зрозумілим, останніми роками потік мігрантів до Європи відбувався через Білорусь з метою відволікати увагу від підготовки збройної агресії росії проти України.

Або інший приклад, коли поширення COVID-19 залишилося без належної уваги аналітичних служб як в Україні, так й у світі, та стало наймогутнішим каталізатором загострення проблем, що накопичилися, а легкість, з якою він проник практично всюди, і неготовність знайти адекватну відповідь, показали їх глибину. Залишаються відкритими питання: пандемія є кримінальним правопорушенням чи наслідком кліматичних змін, расових мутацій чи якихось інших факторів, незалежних від людини, про які людство ще не знає? Якщо пандемія була викликана навмисно, то немає гарантії, що це не спрямовано на певні категорії населення, вікові групи, або, наприклад, людей, які хворіють на певні хвороби тощо. Також немає гарантії, що це не повториться, навіть є впевненість, що повториться, але, можливо, в інших формах.

Аналіз – це не лише метод дослідження, а й прийом мислення, який передбачає роз'єднання цілісного предмета на складові (сторони, ознаки, властивості або відносини) з метою їхнього всебічного вивчення. У кожній галузі знань зміст аналізу різний. Це залежить від об'єкта дослідження науки, поставлених при такому дослідженні цілей, специфіки предмета дослідження. Кожна наука має свій предмет дослідження: чітко визначене коло явищ, закономірностей, що перебувають у центрі її уваги. Особливості науки виражені також у її методи – сукупності прийомів, засобів, принципів і правил, за допомогою яких досліджують предмет, набувають нових знань.

Аналіз може бути й криміналістичним – ґрунтується на нормах кримінального процесуального законодавства й спрямований на

вивчення закономірностей злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують підґрунтям для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розслідування, судового розгляду та запобігання кримінальним правопорушенням. Слід зазначити, що сама ідея криміналістичного аналізу використовувалася в системі МВС України під умовною назвою «Скорпіон». Криміналістичному вивченню злочинності, наприклад, присвячена монографія Н. С. Карпова (Karпов, 2007).

У криміналістиці варто акцентувати на неоціненному значенні аналізу в теорії ідентифікації та загалом у всій науці. Ідентифікація як процес визначення тотожності складається з двох основних стадій: аналітичної та синтетичної, а встановлення тотожності починається зі всебічного вивчення, аналізу ознак об'єктів криміналістики (Shepitko, 2004, p. 31).

Криміналістичний аналіз кримінального правопорушення – це система пізнавальних процедур, спрямованих на найповніше пізнання кримінального протиправного діяння з метою його розслідування та виконання інших завдань кримінального судочинства. Це не лише теоретичні розробки можливостей пізнання кримінального правопорушення, а й практична діяльність слідчого. Такий аналіз спирається на розвідувальну (контррозвідувальну) та загальнодоступну інформацію. Вирізняють два його типи: а) стратегічний аналіз; б) оперативний (тактичний) аналіз. Відповідно метод криміналістичного аналізу покладається на теорію та класифікацію, стратегію, тактику й методику, аналітичні інструменти, класифікатори, прогнози тощо. За його допомогою здійснюється пізнання сукупності елементів, що становлять структуру злочину, вирішується питання щодо визнання наявної інформації такою, що стосується або не стосується конкретної кримінальної справи. Криміналістичний аналіз є необхідною передумовою встановлення зв'язків між об'єктами, фактами та явищами, з якими пов'язане кримінальне правопорушення. Він охоплює також глибоке вивчення суб'єкта й об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторони, визначення причинно-наслідкового зв'язку між елементами структури кримінального правопорушення.

Висновки

Отже, злочинність є глобальною соціальною проблемою, остаточно розв'язати яку неможливо, принаймні з огляду на наявні на початок XXI ст. наукові знання щодо сутності людини та її місця у Всесвіті. Попереджуючи злочинність, можна лише зменшувати її показники та вплив на розвиток суспільства.

Злочинність варто прогнозувати, передбачати. Масштабність проблем попередження злочинності, динамізм обстановки, різноманіття процесів

і явищ, пов'язаних з відтворенням злочинності та її виявами в соціальному житті, зумовлюють актуальність комплексного прогнозування розвитку ситуації. Без цього неможливо досягти точності та своєчасності у визначенні цілей і завдань у сфері протидії злочинам, їх співвідношення та пріоритетів; неможливо встановити необхідні обсяги й інтенсивність заходів попередження, кримінально-правового, пенітенціарного, а також кримінально-політичного впливу на злочинність.

Актуальність прогнозування у сфері попередження злочинності зумовлена ще й тим, що, по-перше, з'явилася яскраво виражена соціальна потреба удосконалення кримінально-правових, пенітенціарних і кримінально-процесуальних основ протидії злочинності; по-друге, стало очевидним, що сучасні масштаби злочинності детермінують створення державної системи комплексного спостереження, аналізу й прогнозу у сфері протидії злочинності.

References

- [1] Bandurka, O.M., & Lytvynov, O.M. (2015). Crime as an object of phenomenological analysis. *Law and Security*, 3, 6-10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2015_3_3.
- [2] Busel, V.T. (Ed.). (2004). *A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*. Kyiv; Irpin: Perun.
- [3] Butenko, V.B. (2022). Classification of crime prevention subjects: scientific and methodological analysis. *Our right*, 1, 111-117. doi: 10.32782/np.2022.1.16.
- [4] Cherniavskiy, S., Babanina, V., Vartyletska, I. & Mykytychuk, O. (2021). Peculiarities of The Economic Crimes Committed with the Use of Information Technologies. *European Journal of Sustainable Development*, 10(1), 420-431. doi: 10.14207/ejsd.2021.v10n1p420.
- [5] Cherniei, V., Cherniavskiy, S., Babanina, V., Tykhonova O., & Hudkova, H. (2023). Características de la responsabilidad por revelación del secreto bancario en Europa y Estados Unidos. *Jurídicas CUC*, 19(1), 311-338. doi: 10.17981/juridcuc.19.1.2023.11.
- [6] Cherniei, V.V., & Dzhuzha, O.M. (Eds.). (2020). *Criminology*. Kyiv: Maslakov.
- [7] Danshyn, I.M., Holina, V.V., & Valuiska, M.Yu. (et al.). (2009). *Criminology: General and Special parts* (2nd ed.). V.V. Holina (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [8] Hainzon, G. *Sons and world domination*. Retrieved from <http://www.ji-magazine.lviv.ua/cgi-sys/suspendedpage.cgi>.
- [9] Holina, V.V., Holovkin, B.M., & Valuska, M.Yu. (et al.) (2014). *Criminology*. V.V. Holina, B.M. Holovkin (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [10] Karpov, N.S. (2007). *Forensic principles of studying criminal activity*. Kyiv: KNUVS.
- [11] Kindiuk, K.B. (2017). *The legal heritage of M.M. Gernet as the development of the sociological approach in jurisprudence* (Doctoral dissertation, Odesa, Ukraine). Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Kindiuk_Kseniia/Pravova_spadschyna_MM_Herneta_iak_rozvytok_sotsio_lohichnoho_pidkhodu_u_iurysprudentsii.pdf.
- [12] Kuts, V. (2016). Concept of crime. *Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 2, 34-39. Retrieved from <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/10-2016/02/kuts.pdf>.
- [13] Lazebnyi, A.M., & Levytskyi, A.M. (2019). Forensic support for the investigation of organized crime. *International Legal Bulletin: Current Problems of Modernity (Theory and Practice)*, 14, 189-198. doi: 10.33244/2521-1196.14.2019.189-198.
- [14] Maslova, N.H. (2020). About the basic principles of combating crime. *Pravo.ua*, 1, 102-106. doi: 10.32782/LAW.2020.1.15.
- [15] Opishniak, S.O. (2022). The current state of combating crime in Ukraine. *Formation and development of the legal state: problems of theory and practice*, 419-431. doi: 10.36059/978-966-397-287-9-115.
- [16] Orlov, Yu.Yu. (2017). The essence and concept of crime: from fragmentation to integration of scientific knowledge. *Law forum*, 5, 271-278. doi: 10.5281/zenodo.1203785.
- [17] Shakun, V.I. (2019). Criminality. *Great Ukrainian legal encyclopedia* (Vol. 18). V.I. Shakun, V.I. Tymoshenko (et al.). (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [18] Shepitko, V.Yu. (Ed.). (2004). *Forensics* (3rd ed.). Kyiv: In Yure.
- [19] Shynkaruk, V.I. (Eds.). (2002). *Philosophical encyclopedic dictionary*. Kyiv: Abrys.
- [20] Tymoshenko, V.I. (2018). The social basis of crime. *Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 2, 35-39. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2018_2_11
- [21] Tymoshenko, V.I., & Shakun, V.I. (2021). *Theoretical foundations of criminology*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [22] Tytarenko, O.O. (2019). *State crime prevention programming in Ukraine*. Kharkiv: Promart.
- [23] Zakaliuk, A.P. (2007). *Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice* (3rd ed.). Kyiv: In Yure.

Список використаних джерел

- [1] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Злочинність як об'єкт феноменологічного аналізу. *Право і Безпека*. 2015. № 3. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2015_3_3.
 - [2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2004. 1440 с.
 - [3] Бутенко В. Б. Класифікація суб'єктів протидії злочинності: науково-методологічний аналіз. *Наше право*. 2022. № 1. С. 111–117. doi: 10.32782/np.2022.1.16.
 - [4] Cherniavskiy, S., Babanina, V., Vartyletska, I. & Mykytychuk, O. (2021). Peculiarities of The Economic Crimes Committed with the Use of Information Technologies. *European Journal of Sustainable Development*. No. 10 (1). P. 420–431. doi: 10.14207/ejsd.2021.v10n1p420.
 - [5] Cherniei, V., Cherniavskiy, S., Babanina, V., Tykhonova O., & Hudkova, H. (2023). Características de la responsabilidad por revelación del secreto bancario en Europa y Estados Unidos. *Jurídicas CUC*. No. 19 (1). P. 311–338. doi: 10.17981/juridcuc.19.1.2023.11.
 - [6] Кримінологія : підручник / за заг. ред. В. В. Чернея, О. М. Джужі. Київ : Маслаков, 2020. 612 с.
 - [7] Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / [І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.]; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. переробл. та доповн. Харків : Право, 2009. 288 с.
 - [8] Гайнзон Г. Сини і світове панування. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/cgi-sys/suspendedpage.cgi>.
 - [9] Кримінологія : підручник / [В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.]; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.
 - [10] Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : монографія. Київ : КНУВС, 2007. 522 с.
 - [11] Кіндюк К. Б. Правова спадщина М. М. Гернета як розвиток соціологічного підходу у юриспруденції : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 192 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kindiuk_Kseniia/Pravova_spadschyna_MM_Herneta_iak_rozvytok_sotsiolohichnoho_pidkhodu_u_iurysprudentsii.pdf.
 - [12] Куц В. М. Поняття злочинності. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 34–39. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/10-2016/02/kuts.pdf>.
 - [13] Лазебний А. М., Левицький Б. С. Криміналістичне забезпечення розслідування організованої злочинності. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. № 14. С. 189–198. doi: 10.33244/2521-1196.14.2019.189-198.
 - [14] Маслоva Н. Г. Про основні засади протидії злочинності. *Право.ua*. 2020. № 1. С. 102–106. doi: 10.32782/LAW.2020.1.15.
 - [15] Опішняк С. О. Сучасний стан протидії злочинності в Україні. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики*. 2022. С. 419–431. doi: 10.36059/978-966-397-287-9-115.
 - [16] Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності: від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права*. 2017. № 5. С. 271–278. doi: 10.5281/zenodo.1203785.
 - [17] Шакун В. І. Злочинність. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: В. І. Шакун, В. І. Тимошенко та ін.]*. Харків : Право, 2019. Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право. 544 с.
 - [18] Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ : Ін Юре, 2004. 464 с.
 - [19] Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
 - [20] Тимошенко В. І. Соціальна основа злочинності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 35–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmjju_2018_2_11.
 - [21] Тимошенко В. І., Шакун В. І. Теоретичні основи кримінології : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 240 с.
 - [22] Титаренко О. О. Державне програмування протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Промарт, 2019. 698 с.
 - [23] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
-

Analysis of Crime: Problems of Terminology

SHAKUN VasyI

Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine,
Professor of the Department of Criminal Law of the National Academy
of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1757-8453>

Abstract. The article provides a scientific review of the main modern scientific approaches to understanding crime. The systematic and phenomenological foundations of crime research are analyzed. The opinion about the fragmentation of general theoretical criminological knowledge about crime and the need to synthesize their separate elements on complementary methodological bases is supported. The concept of crime is proposed as an integral component of human relationships, which accompanies society at all stages of its development and reflects the behavior of individual individuals, which other members of society perceive as criminal offenses. The specifics of the legal approach to crime as a collective concept - a set or even a system of criminal offenses – are considered. As a result, we have the concept of crime as a set of criminal offenses of one or more types, which have a mass character and are regularly repeated in the country or a separate region during a certain period of time. this approach is the result of criminological analysis of crime. The criminological analysis itself is an approach, a component of a broader concept – "crime analysis". It has been proven that the analysis can be forensic, which is based on the norms of criminal procedural legislation and is aimed at studying the patterns of criminal activity and its reflection in information sources, which serve as the basis for the development of means, techniques and methods of collecting, researching, evaluating and using evidence for the purpose investigation, trial and prevention of criminal offences.

Keywords: crime; method; analysis; criminological analysis; forensic analysis; criminology; criminalistics; warning; prevention.

Модернізація інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах воєнного стану, післявоєнного розвитку України та Європи

ДЕМИДЕНКО Володимир*

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії
внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-0080>

Анотація. Нині, саме в умовах війни держави-терориста Росії проти України та цивілізованого світу, україноцента важливо розробити сучасну концепцію модернізації національного інституту територіальної громади як базового елемента системи місцевого самоврядування, без якого неможливим є стабільний розвиток демократичної держави. З огляду на євроатлантичні прагнення українського народу, ця концепція модернізації інституту територіальної громади має бути адекватною викликам сьогодення, прийнятною для національного правового поля, традицій, культури, попереднього бекграунду в Україні та європейських стандартів. У публікації проаналізовано особливості реалізації правосуб'єктності територіальної громади в Україні та державах – учасницях Європейського Союзу, виокремлено найкращі практики регламентації правосуб'єктності територіальної громади для здійснення комплексного дослідження цього інституту та подальшої імплементації в правове поле. Метою статті є визначення окремих напрямів модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах сьогодення та післявоєнного розвитку України з урахуванням досвіду європейських країн. Методологія дослідження становить систему теоретичних принципів (об'єктивності, історизму, плюралізму, системності тощо), логічних прийомів (аналіз і синтез, дедукція, індукція, абстрагування, аналогія, узагальнення, гіпотеза, ідеалізація, екстраполяція, моделювання тощо) і конкретних засобів дослідження, що надали можливість повноцінно висвітлити напрями модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах сьогодення та післявоєнного розвитку України. Кризь призму модернізації правосуб'єктності територіальної громади в Україні на основі досвіду європейських держав запропоновано напрями вдосконалення реалізації права на місцеве самоврядування. Загалом проаналізовано суб'єктний склад реалізації права на місцеве самоврядування в Україні. Досліджено положення права Євросоюзу щодо участі в муніципальних виборах у державах – членах Європейського Союзу іноземців. Сформульовано пропозиції з удосконалення активного виборчого права на місцевих виборах в Україні. Нова редакція положень Виборчого кодексу України сприятиме післявоєнному відродженню України, посиленню її економічних і геополітичних можливостей.

Ключові слова: територіальна громада; місцеве самоврядування; правосуб'єктність територіальної громади; місцеві вибори.

Історія статті:

Отримано: 06.09.2023
Переглянуто: 09.10.2023
Прийнято: 13.11.2023

Рекомендоване посилання:

Демиденко В. Модернізація інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах воєнного стану, післявоєнного розвитку України та Європи. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 82–89. doi: 10.33270/02232602.82.

* Відповідальний автор

© Демиденко В., 2023

Вступ

В умовах війни РФ проти України та цивілізованого світу вкрай важливо розробити сучасну концепцію модернізації національного інституту територіальної громади як базового елемента системи місцевого самоврядування, без якого неможливим є стабільний поступ демократичної держави.

Ця концепція модернізації інституту територіальної громади має бути адекватною викликам сьогодення та прийнятною не лише для національного правового поля, традицій, культури, попереднього бекграунду в Україні, а й для держав – учасниць ЄС. Необхідно проаналізувати особливості реалізації правосуб'єктності територіальної громади в Україні та державах – учасницях ЄС, виокремити найкращі практики регламентації правосуб'єктності територіальної громади з метою здійснення комплексного дослідження цього інституту та подальшої імплементації в правове поле.

Попередній аналіз окресленої проблематики засвідчує, що регулювання певних елементів правосуб'єктності територіальної громади в Україні є системно прогресивнішим підходом з позицій забезпечення сталого розвитку місцевого самоврядування, демократії та верховенства права, ніж в окремих державах ЄС.

Загальна мета розвитку територіальних громад полягає в покращенні соціально-економічних та екологічних умов урбанізованих територій, умов проживання та праці всіх їх мешканців (Derun, 2020, р. 39).

Головний напрям формування сучасної теорії модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади визначає, що війна в Україні є цивілізаційним зіткненням різних концептів здійснення публічної влади (ринкових демократій та ринкових диктатур). З огляду на це, збагачення інституту правосуб'єктності територіальної громади та його відповідної формалізації, як і загалом розвиток системи джерел муніципального права України, має ґрунтуватися на сучасних досягненнях людської цивілізації у сфері реалізації муніципальної влади з елементами адаптивного моделювання стратегії розвитку місцевого самоврядування в Україні (Demydenko, 2023, р. 64).

Ця війна є екзистенційною війною двох світів: простору демократії, свободи та простору імперіалізму, рабства (Kostytskyi, 2023, р. 102; Shaptala, & Kaminska, 2022, р. 57-66). На перший погляд, складається враження, що розв'язана війна держави-терориста Росії спрямована на знищення України та її народу. Однак це лише вершина айсберга, перший етап у розумінні апологетів цієї війни. Головною метою, ядром цієї агресії є демонстрація неідеальності міжнародного права, вагоме зниження ефективності системи забезпечення міжнародного миру та безпеки, занепад різних міжнародних об'єднань (ООН, НАТО, ЄС), фундаментом існування яких є саме

свобода, права людини, демократія, верховенство права, ліквідація загалом демократії як форми реалізації влади.

Для вищого військово-політичного керівництва РФ настановними є погляди Збігнева Бжезінського, що російська імперія неможлива без України, так само як без України неможлива сильна Європа, політичним, культурним й економічним хребтом якої мають бути такі держави, як Франція, Німеччина, Польща та Україна (Brzezinski, 2016).

Саме тому основний удар Росії на першому етапі спрямований проти України. Водночас головні воєнні злочинці цієї держави мають задум щодо другого й основного етапу цієї війни проти демократичного світу та сподівання на те, що їх політичні сили не просто радикально змінять політику цих країн щодо відстоювання демократичних цінностей, а саме зруйнують інституційні основи західної демократії (знищать НАТО, ЄС та інші інституції).

Тому, на наше переконання, головне вістря цієї війни спрямоване не проти України, а проти колективної західної демократії. З огляду на це, всі ресурси (політичні, економічні, воєнні тощо) цивілізованого світу без жодних вагань мають бути спрямовані на допомогу Україні, яка нині боронить цінності демократичного світу, наповнює їх реальним змістом, є фактично локомотивом україно-необхідних сучасних реформ в ООН, НАТО, ЄС.

До одного з елементів демократичного цивілізованого світу належить забезпечення дієвості й ефективності територіальної громади як основного суб'єкта місцевого самоврядування, що є основою підвалин демократії. Тому актуальність модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади в сучасних умовах правового режиму воєнного стану в Україні та на перспективу є доволі важливим завданням у межах як національної парадигми розвитку, так і європейської.

Матеріали та методи

Загалом проблематика правового статусу територіальної громади в Україні та країнах Європи, зокрема одного з головних елементів правового статусу територіальної громади – її правосуб'єктності, є одним з ключових питань сучасної юридичної науки.

Такий інтерес до правового статусу територіальної громади обумовлений тим, що через інститут територіальної громади здійснюється народовладдя. Суб'єктом реалізації народовладдя в Україні є український народ, що своєю чергою складається з територіальних громад. Це надає особливої значущості та перманентної актуальності правового статусу й правосуб'єктності територіальних громад.

На цьому питанні зосереджують увагу науковці як у межах теорії держава та права, так і галузевих юридичних наук (конституційного, муніципального, цивільного, господарського й інших галузей права).

Крім того, муніципалісти не оминули увагою дослідження муніципально-правового статусу територіальної громади. Зокрема, різним елементам муніципально-правового статусу територіальної громади присвячено роботи О. В. Батанова, М. О. Баймуратова, В. І. Борденюка, І. А. Галіахметова, Р. К. Давидова, В. М. Кампо, Н. В. Камінської, М. І. Корнієнка, М. В. Костицького, В. В. Кравченка, В. С. Куйбіди, П. М. Любченка, М. В. Пітцика, В. Ф. Погорілка, М. О. Пухтинського, В. П. Рубцова, О. М. Солоненка, А. О. Селіванова, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала та ін.

Попри посилену увагу до питань функціонування територіальної громади, нині ще не вдавалося сформувати цілісне, системне та комплексне уявлення про муніципально-правовий статус територіальної громади й один із ключових його елементів – правосуб'єктність територіальної громади. Тривають наукові дискусії щодо надання статусу юридичної особи територіальним громадам в Україні.

Методологія дослідження модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах воєнного стану, післявоєнного розвитку України та Європи ґрунтується насамперед на взаємопов'язаному комплексі принципів проведення дослідної роботи. Зокрема, він охоплює такі принципи: об'єктивності, історизму, плюралізму, системності, принцип сходження від абстрактного бачення ролі територіальних громад у європейському та вітчизняному конституціоналізмі до конкретного уявлення про модернізацію інституту правосуб'єктності територіальної громади з урахуванням поточної ситуації з інтеграцією України до ЄС та НАТО й проблем відновлення територіальних громад, що зазнали тимчасової окупації.

Водночас методологія дослідження модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах воєнного стану, післявоєнного розвитку України та Європи охоплює також низку логічних прийомів (аналіз і синтез, дедукція, індукція, абстрагування, аналогія, узагальнення, гіпотеза, ідеалізація, екстраполяція, моделювання тощо).

Базовим елементом методології дослідження модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади є конкретні засоби усвідомлення структури правосуб'єктності територіальної громади, своєрідні інструменти пізнання напрямів удосконалення правосуб'єктності територіальної громади в умовах поетапного відновлення територіальної цілісності України та забезпечення вирішення безпекового питання для цих територій. Серед таких доречно виокремити

передусім аксіологічний (ціннісний) метод, синергетичний, герменевтичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, статистичний та інші методи пізнання.

Результати й обговорення

Висвітлення правосуб'єктності територіальної громади в сучасних умовах правового режиму воєнного стану й передусім у контексті необхідності її перспективної модернізації, на наш погляд, неможливо здійснити без визначення поняття «територіальна громада» в реаліях правових систем України й окремих держав – учасниць ЄС.

Слід зауважити, що Основний Закон України закріплює право на здійснення місцевого самоврядування саме за територіальною громадою. Зокрема, ст. 140 Конституції України встановлює, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України¹.

Європейська хартія місцевого самоврядування, на відміну від Конституції України, визначає місцеве самоврядування як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління значною частиною публічних справ під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення².

На наш погляд, національне конституційне закріплення права на місцеве самоврядування саме за територіальною громадою, а не за органами місцевого самоврядування, є більш вдалим відображенням народовладдя на місцевому рівні. Адже саме територіальна громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, першоджерелом муніципальної влади.

Водночас є і протилежні позиції з цього питання. Зокрема, О. О. Майданник зауважує, що, з огляду на вимоги ч. 1 ст. 9 Конституції України, ст. 18 Закону України «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 року³, ратифікація Україною Європейської хартії зобов'язує нашу державу ретельніше підійти до імплементації концептуальних положень цього документа в національне законодавство з питань місцевого самоврядування (Maidannuk, 2016, p. 69).

¹ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Європейська хартія місцевого самоврядування : міжнар. док. від 15 жовт. 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.

³ Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.

З огляду на положення ст. 140 Конституції України, логічними й послідовними є норми Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР, що аналогічно до конституційних положень закріплюють право на місцеве самоврядування за територіальною громадою. Проте визначено, що, на відміну від Конституції України, це не лише гарантоване державою право, а й реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста¹.

Також постає питання щодо відповідності таких положень Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» об'єктивній реальності. Адже місцеве самоврядування здійснюють територіальні громади сіл, селищ, міст насамперед безпосередньо, а також через органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Безпосередніми формами реалізації права на місцеве самоврядування територіальними громадами є місцеві вибори, місцеві референдуми, місцеві ініціативи, громадські слухання тощо. Слід зауважити, що право голосу під час реалізації зазначених форм безпосереднього здійснення муніципальної влади мають лише громадяни України, а не всі жителі відповідних сіл, селищ, міст в Україні. Адже до жителів певних адміністративно-територіальних одиниць України, крім громадян України, можуть належати іноземці, особи без громадянства, біженці й інші категорії фізичних осіб, які не мають громадянства України та на законних підставах перебувають на території України. Вони мають право вільно обирати будь-яку адміністративно-територіальну одиницю, де вони хочуть проживати чи перебувати, за винятками, встановленими законодавством України².

Унаслідок цього в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» вже закладено суперечність. Позаяк місцеве самоврядування – це право жителів (ст. 2 Закону³). Водночас ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлює лише право громадян України здійснювати місцеве самоврядування за належністю до відповідної територіальної громади й уникає регламентації потенційного права інших

категорій жителів на здійснення місцевого самоврядування.

У цьому зв'язку слід зосередити увагу на положеннях Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні від 5 лютого 1992 року, прийнятої в межах Ради Європи та підписаної Україною 5 лютого 1992 року⁴. Стаття 6 цього документа встановлює зобов'язання договірних сторін надати кожному постійному мешканцю-іноземцю право голосувати та висувати свою кандидатуру на виборах до органів місцевого самоврядування, якщо він відповідає тим правовим вимогам, які пред'являють до громадян, і на законних підставах постійно мешкає у відповідній державі впродовж п'яти років, що передують виборам.

Крім того, з огляду на особливу актуальність гострої потреби інтеграції України до ЄС, як одного з елементів комплексу дій щодо подолання імперіалістично-шовіністичних прагнень держави-терориста Росії, слід зауважити про регламентацію можливостей іноземців й осіб без громадянства щодо участі в місцевих виборах відповідно до положень права ЄС.

У цьому зв'язку доцільно зазначити про Директиву Ради 94/80/ЄС від 19 грудня 1994 року «Про встановлення детальних умов для реалізації права голосу та висування кандидатів на муніципальних виборах громадянами Союзу, які проживають у державі-члені, громадянами якої вони не є» (зі змінами від 07 січня 2013 року у зв'язку з приєднанням Республіки Хорватія)⁵. Стаття 3 цього документа встановлює, що будь-яка особа має право голосувати та право бути кандидатом на муніципальних виборах у державі-члені проживання, якщо на дату виборів є громадянином Союзу і не є громадянином держави-члена проживання, але відповідає вимогам щодо права голосу та права бути обраним, які в цій державі встановлені законом на своїх громадян.

Також право голосу (активне та пасивне) на місцевих виборах регламентує і Договір про Європейський Союз, ще відомий як Маастрихтський договір (Treaty on European..., 1992). Стаття 86 Маастрихтського договору про ЄС встановлює, що кожен громадянин Союзу, який проживає в державі-члені, громадянином якої він не є, має право голосувати та бути

¹ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

² Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 груд. 2003 р. № 1382-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text>.

³ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁴ Convention on the participation of foreigners in public life at local level. Strasbourg, 5 February 1992. URL: <https://rm.coe.int/168007bd26>.

⁵ Laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and to stand as a candidate in municipal elections by citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals: Council Directive 94/80/EC of 19 December 1994. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A01994L0080-20130701>.

кандидатом на муніципальних виборах у державі-члені, у якій він проживає, на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави. Крім того, доречно зауважити про Міжнародну конвенцію про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей від 18 грудня 1990 року (резолюція Генеральної Асамблеї 45/158)¹. Однак Р. Лаппін у праці «Право голосу для нерезидентів у Європі» зазначив, що жоден договір прямо не вимагає прийняття конкретної модальності, і державам надається широка свобода розсуду у виборі форми реалізації виборчих прав іноземців (Lappin, 2016, p. 888).

Слід зазначити, що Ірландія є першою країною в ЄС, яка ще 1963 року надала право голосу на муніципальних виборах усім своїм жителям, зокрема іноземцям. З 1992 року це право не залежить від мінімальної тривалості перебування в країні. У низці держав – членів ЄС іноземець може голосувати на місцевих виборах, якщо він підтвердить своє перебування в країні протягом кількох років. У різних країнах вимоги різняться, проте загалом – від двох до п'яти років (два роки – у Фінляндії, три – у Швеції та Норвегії, чотири – у Данії, п'ять – у Нідерландах, Бельгії та Словенії) (The right...; Kaminska, 2022).

Райнер Баубек у дослідженні «Експансивне громадянство: голосування за межами території та членства» зауважує, що Європейський парламент і Європейська комісія загалом відстоюють надання виборчих прав громадянам третіх країн, водночас зауважують, що нав'язування цього права державам – членам ЄС виходить за межі компетенції Співтовариства, що визначено в Європейських угодах (Bauböck, 2005, p. 685).

З огляду на практику держав – членів ЄС з муніципального виборчого права, постає необхідність відповідної модернізації правосуб'єктності територіальної громади в частині надання права обирати на місцевих виборах не лише дієздатним, повнолітнім громадянам України. Адже рівень подальшої політичної, фінансової, економічної, військової та іншої підтримки України з боки держав-партнерів буде щороку знижуватися (що нині ми вже спостерігаємо). Відбудова та відновлення економіки України як у сучасних умовах воєнного стану, так і в післявоєнний період є та буде насамперед внутрішнім пріоритетним національним питанням. За нинішніх демографічних втрат (воєнних і міграційних), що, на жаль, будуть лише збільшуватися, забезпечити принаймні мінімальне економічне зростання без

нарощування трудового потенціалу буде неможливо. Тим паче буде надзвичайно складно відбудувати території (ідеться лише про потенційно економічно бізнес активні), що зазнали тимчасової окупації, без залучення трудових мігрантів. Забезпечення сталого розвитку цих адміністративно-територіальних одиниць передбачає формування та подальшу реалізацію державної політики, спрямовану на соціалізацію цих трудових мігрантів і заохочення до повернення та проживання на цих територіях громадян України, які залишили нашу державу через воєнні дії.

У цьому контексті привертають увагу сучасні погляди економістів, управлінців та інших учених щодо різних економічних, фінансових, управлінських, організаційних та інших аспектів розвитку правосуб'єктності територіальних громад (Nekrasova, 2019; Krainyk, 2020; Khokhuliak, 2022; Semeniuk, Ivanchenko, & Veslova, 2023; Kriпak, 2020; Pastukh, 2021; Kotov, 2023; Kavylin, 2023).

На нашу думку, зазначене вище обумовлює необхідність осучаснення активного виборчого права на місцевих виборах. Зокрема, пропонуємо ч. 1–3 ст. 7 Виборчого кодексу України² викласти в такій редакції: «1. Вибори в Україні є загальними. Право голосу мають громадяни України. Право обирати на місцевих виборах мають іноземці та особи без громадянства, які володіють зареєстрованою відповідно до закону на праві приватної власності нерухомістю в Україні та на день проведення місцевих виборів на законних підставах постійно проживають на території України не менше ніж три роки. Право голосу іноземці й особи без громадянства на місцевих виборах реалізують за місцем реєстрації їх нерухомого майна на одній зі звичайних виборчих дільниць. 2. Не має права голосу фізична особа, визнана судом недієздатною або якій на день голосування не виповнилося 18 років. 3. Громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які мають право обирати, є виборцями». Відповідні зміни необхідно внести в ст. 70 Конституції України та низку інших нормативно-правових актів України.

З огляду на сформульовані вище законодавчі пропозиції, постає потреба вивчення досвіду європейських держав, що впровадили у своє правове поле аналогічні норми щодо виборчих прав іноземців та осіб без громадянства, мають багаторічну практику щодо реалізації таких нормативних положень.

Зокрема, привертає увагу праця К. Вернбю «Інклюзія та державна політика: докази запровадження у Швеції виборчого права для негромадян». Автор у цій публікації доходить

¹ International convention on the protection of the rights of all migrant workers and members of their families. Adopted 18 December 1990 BY General Assembly resolution 45/158. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>.

² Виборчий кодекс України : Закон України від 19 груд. 2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.

висновку, що надання права голосу для негромадян у Швеції мало як позитивні, так і негативні аспекти. Зокрема, такі нормативні новели стимулюють імміграцію фізичних осіб з інших територій. Особливість іммігрантів полягає в тому, що пересічний представник «негромадянського» населення відрізняється від пересічного представника більшості населення за низкою демографічних і соціально-економічних показників, що своєю чергою тісно пов'язані з політичними поглядами. Пересічний мігрант переважно молодший, бідніший і працює здебільшого в секторі з низькою заробітною платою, на противагу типовому уродженцю країни чи натуралізованому іммігранту (Vernby, 2013, p. 17). Переважна більшість іммігрантів – це активна працездатна частина населення віком від 25-ти до 34 років (Vernby, 2013, p. 18). Також слід виокремити питання нерівномірного розселення іммігрантів. У зв'язку із цим фактором вплив на державну політику надання виборчих прав негромадянам можна вважати значним, що призводить до істотного збільшення видатків на освіту, соціальні та сімейні послуги в муніципалітетах, де негромадяни становлять незначну частку виборців (Vernby, 2013, p. 15). Попри ці витрати, загалом муніципалітет стає багатшим і спостерігається збільшення кількості населення, зокрема задіяного у виробництві, що позитивно пов'язано з витратами на освіту та негативно – із соціальними витратами (Vernby, 2013, p. 22).

Висновки

В умовах війни Українська держава має не лише протистояти державі-агресору, відвоювати

загарбані території, єднати весь цивілізований світ довкола демократичних цінностей, наповнювати новим змістом (а іноді – фактично відроджувати) міжнародні організації (ООН, НАТО, ЄС), бути ідейним лідером розбудови нової системи забезпечення міжнародної безпеки, а передусім – крізь призму короткострокової, середньострокової та довгострокової перспектив закладати фундамент післявоєнного відновлення України, розбудови її економіки, повернення громадян України додому, залучення інвестицій та трудових іммігрантів тощо.

Важливу роль у досягненні доволі амбітних завдань буде відігравати саме місцеве самоврядування, безпосередньо територіальні громади, їх органи та посадові особи. Власне правдивість цього твердження вже неодноразово підтвердив перебіг історії нашої держави. Зазначене зумовлює потребу модернізації інституту правосуб'єктності територіальної громади в умовах сьогодення та післявоєнного розвитку України з огляду на досвід європейських країн.

За нинішніх демографічних втрат (воєнних, міграційних), що, на жаль, будуть лише збільшуватися, забезпечити економічне зростання без нарощування трудового потенціалу неможливо. Надзвичайно складним буде завдання відбудувати території (принаймні потенційно економічно бізнес активні), що зазнали тимчасової окупації, без залучення трудових мігрантів. Ці фактори актуалізують необхідність осучаснення активного виборчого права на місцевих виборах, у зв'язку із чим у статті запропоновано частини 1–3 ст. 7 Виборчого кодексу України викласти в новій редакції.

References

- [1] Bauböck, R. (2005). Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership. *Political Science and Politics*, 38(4), 683-687. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/30044350>.
- [2] Brzezinski, Z. (2016). The grand chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. *Little Brown Book Group*. Retrieved from https://www.academia.edu/33324624/The_Grand_Chessboard_American_Primary_And_Its_Geostrategic_Imperatives_by_Zbigniew_Brzezinski.
- [3] Demydenko, V.O. (2023). Hierarchical system of national sources of municipal law of Ukraine. *Philosophical and methodological problems of law*, 1, 63-70. doi: 10.33270/01232502.63.
- [4] Derun, T.M. (2020). Prospects for the development of territorial communities in the process of building a service-oriented state. *Public administration: improvement and development*, 2. doi: 10.32702/2307-2156-2020.2.37.
- [5] Kaminska, N.V. (2022). Development of European electoral and referendum law. *ScienceRise: Juridical Science*, 3(21), 4-9. doi: 10.15587/2523-4153.2022.265570.
- [6] Kavylin, O.A. (2023). Development of territorial communities in conditions of decentralization: domestic practice and foreign experience. *Law and public administration*, 2, 152-160. doi: 10.32840/pdu.2023.2.22.
- [7] Khokhuliak, O. (2022). Functional and organizational model of managing the sustainable development of the territorial community. *Problems and prospects of economics and management*, 4(32), 233-244. doi: 10.25140/2411-5215-2022-4(32)-233-244.
- [8] Kostytskiy, M. (2023). Existential challenges of civil society. *Interaction of the legal state, civil society and the individual: legal aspects, practical realities, prognostic changes* (pp. 102-118). Odesa: Helvetyka.
- [9] Kotov, I.V. (2023). Theoretical foundations of management of sustainable development of territorial communities. *Law and public administration*, 3, 83-88. doi: 10.32782/pdu.2023.3.12.

- [10] Krainyk, O.P. (2020). Financial stimulation of territorial community development. *Efficiency of public administration*, 62, 203-212. doi: 10.33990/2070-4011.62.2020.205832.
- [11] Kripak, A.P. (2020). Formation of the organizational and economic mechanism for the development of capable territorial communities. *Scholarly notes of V.I. Vernadsky Tavri National University*, 2, 115-120. doi: 10.32838/2663-6468/2020.2/19.
- [12] Lappin, R. (2016). The right to vote for non-resident citizens in Europe. *The International and Comparative Law Quarterly*, 65(4), 859-94. doi: 10.1017/S002058931600.
- [13] Maidannyyk, O.O. (2016). Local self-government: conceptual foundations of constitutional and legal regulation in Ukraine. *Bulletin of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism*, 3-4, 69-70. Retrieved from https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_3_4-2016-55-75_RT.pdf.
- [14] Nekrasova, L. (2019). The institutional role of subregional development agencies in regulating development strategies of enterprises and united territorial communities. *Entrepreneurship and innovation*, 10, 62-68. doi: 10.37320/2415-3583/10.9.
- [15] Pastukh, K. (2021). Strategic planning of the development of territorial communities. *Scientific Bulletin: State Administration*, 1(7), 195-215. doi: 10.32689/2618-0065-2021-1(7)-195-215.
- [16] Semeniuk, I., Ivanchenko, H., & Veslova, Ya. (2023). Strategic development of communities in the conditions of overcoming military challenges: a project approach. *Economy and society*, 55. doi: 10.32782/2524-0072/2023-55-5.
- [17] Shaptala, N., & Kaminska, N. (2022). State policy of Ukraine on issues of temporarily occupied territories: problems of conceptualization in modern scientific discourse. *Philosophical and methodological problems of law*, 1, 57-69. doi: 10.33270/01222302.57.
- [18] The right to vote for foreigners in Europe: who can vote and where? (n.d.). Retrieved from <https://rfi.my/8pZC>.
- [19] Treaty on European Union. (1992). *Official Journal C 191, P. 0001 - 0110*. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/teu/sign>.
- [20] Vernby, K. (2013). Inclusion and Public Policy: Evidence from Sweden's Introduction of Noncitizen Suffrage. *American Journal of Political Science*, 57(1), 15-29. doi: 10.1111/J1540-5907.2012.00612.x.

Список використаних джерел

- [1] Bauböck R. Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership. *Political Science and Politics*. 2005. Vol. 38. No. 4. P. 683–687. URL: <https://www.jstor.org/stable/30044350>.
- [2] Brzezinski Z. The grand chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. *Little Brown Book Group*. 2016. 256 p. URL: https://www.academia.edu/33324624/The_Grand_Chessboard_American_Primary_And_Its_Geostrategic_Imperatives_by_Zbigniew_Brzezinski.
- [3] Демиденко В.О. Ієрархічна система загальнодержавних джерел муніципального права України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1. С. 63–70. doi: 10.33270/01232502.63.
- [4] Дерун Т.М. Перспективи розвитку територіальних громад у процесі розбудови сервісно-орієнтованої держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 2. doi: 10.32702/2307-2156-2020.2.37.
- [5] Камінська Н. В. Розвиток європейського виборчого і референдного права. *ScienceRise: Juridical Science*. 2022. № 3 (21). С. 4–9. doi: 10.15587/2523-4153.2022.265570.
- [6] Кавилін О. А. Розвиток територіальних громад в умовах децентралізації: вітчизняна практика та зарубіжний досвід. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 152–160. doi: 10.32840/pdu.2023.2.22.
- [7] Хохуляк О. Функціонально-організаційна модель управління сталим розвитком територіальної громади. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2022. № 4 (32). С. 233–244. doi: 10.25140/2411-5215-2022-4(32)-233-244.
- [8] Костицький М. Екзистенційні виклики громадянського суспільства. *Взаємодія правової держави, громадянського суспільства та особи: правові аспекти, практичні реалії, прогностичні зміни* : колективна монографія. Одеса: Гельветика, 2023. С. 102–118.
- [9] Котов І. В. Теоретичні основи управління сталим розвитком територіальних громад. *Право та державне управління*. 2023. № 3. С. 83–88. doi: 10.32782/pdu.2023.3.12.
- [10] Крайник О.П. Фінансове стимулювання розвитку територіальної громади. *Ефективність державного управління*. 2020. № 62. С. 203–212. doi: 10.33990/2070-4011.62.2020.205832.
- [11] Кріпак А. П. Формування організаційно-економічного механізму розвитку спроможних територіальних громад. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2020. № 2. С. 115–120. doi: 10.32838/2663-6468/2020.2/19.
- [12] Lappin R. The right to vote for non-resident citizens in Europe. *The International and Comparative Law Quarterly*. 2016. Vol. 65. No. 4. P. 859–94. doi: 10.1017/S002058931600.
- [13] Майданник О. О. Місцеве самоврядування: концептуальні основи конституційно-правового регулювання в Україні. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2016. № 3–4. С. 69–70. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_3_4-2016-55-75_RT.pdf.

- [14] Некрасова Л. Інституційна роль агенцій субрегіонального розвитку в регулюванні стратегій розвитку підприємств та об'єднаних територіальних громад. *Підприємництво та інновації*. 2019. № 10. С. 62–68. doi: 10.37320/2415-3583/10.9.
- [15] Пастух К. Стратегічне планування розвитку територіальних громад. *Науковий вісник: Державне управління*. 2021. № 1 (7). С. 195–215. doi: 10.32689/2618-0065-2021-1(7)-195-215.
- [16] Семенюк І., Іванченко Г., Веслова Я. Стратегічний розвиток громад в умовах подолання воєнних викликів: проектний підхід. *Економіка та суспільство*. 2023. № 55. doi: 10.32782/2524-0072/2023-55-5.
- [17] Шаптала Н., Камінська Н. Державна політика України з питань тимчасово окупованих територій: проблеми концептуалізації у сучасному науковому дискурсі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1. С. 57–69. doi: 10.33270/01222302.57.
- [18] Право голосу для іноземців у Європі: хто і де може брати участь у виборах? URL: <https://rfi.my/8pZC>.
- [19] Treaty on European Union. *Official Journal C 191*, 29/07/1992 P. 0001 - 0110. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/treaty/teu/sign>.
- [20] Vernby K. Inclusion and Public Policy: Evidence from Sweden's Introduction of Noncitizen Suffrage. *American Journal of Political Science*. 2013. Vol. 57. No. 1. P. 15–29. doi: 10.1111/J1540-5907.2012.00612.x.

Modernization of the Institution of Legal Personality of the Territorial Community in the Conditions of Martial Law, Post-War Development of Ukraine and Europe

DEMYDENKO Volodymyr

Ph.D in Law, Associate Professor,

Professor of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6771-0080>

Abstract. Currently, precisely in the conditions of the ongoing war of the terrorist state of Russia against Ukraine and the civilized world, it is extremely important to develop a modern concept of modernization of the national institution of the territorial community as a basic element of the local self-government system, without which it is impossible to imagine a steadily progressing democratic state. Given the Euro-Atlantic aspirations of the Ukrainian people, the specified concept of modernization of the institution of the territorial community should be adequate to the challenges of today, acceptable to the national legal field, traditions, culture, previous background in Ukraine and European standards. It is worth analyzing the peculiarities of the implementation of the legal personality of the territorial community in Ukraine and the EU member states, to single out the best practices of the regulation of the legal personality of the territorial community in order to develop a comprehensive study of this institution and its further implementation in the legal field. The purpose of the publication is to identify specific areas of modernization of the institution of legal personality of the territorial community in the conditions of the present and post-war development of Ukraine, taking into account the experience of European countries. The research methodology is a system of theoretical principles (objectivity, historicism, pluralism, systematicity, etc.), logical methods (analysis and synthesis, deduction, induction, abstraction, analogy, generalization, hypothesis, idealization, extrapolation, modeling, etc.) and specific means of research, which provided an opportunity to fully reveal individual areas of modernization of the institution of legal personality of the territorial community in the conditions of the present and post-war development of Ukraine. In the publication, through the prism of modernization of the legal personality of territorial communities in Ukraine, based on the experience of European states, directions for improving the implementation of the right to local self-government are proposed. The subject composition of the implementation of the right to local self-government in Ukraine is analyzed. The provisions of EU law regarding the participation of foreigners in municipal elections in EU member states have been studied. Legislative proposals on improving the active right to vote in local elections in Ukraine have been formulated. The new version of the provisions of the Election Code of Ukraine will contribute to the post-war revival of Ukraine, the growth of its economic and geopolitical power.

Keywords: territorial community; local self-government; legal personality of the territorial community; local elections.

Реабілітація жертв радянського тоталітаризму: український та міжнародний досвід

ДЕМ'ЯНЧУК Тетяна*

кандидат історичних наук, доцент,

докторант кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-4356>

Анотація. Актуальність статті зумовлена необхідністю порівняння та зіставлення українського, казахського, грузинського, естонського й польського законодавства у сфері реабілітації жертв тоталітаризму. Важливо, що для всіх пострадянських країн, а також держав, які після Другої світової війни потрапили в «радянську сферу впливу», проблема реабілітації осіб, які постраждали від комуністичного режиму, реалізовувалася в різних часових межах, але зі схожими підходами. Метою статті є аналіз і порівняння національного й іноземного законодавства, яке регулює процедуру реабілітації жертв тоталітаризму. У статті використано комплекс наукових методів, а саме: діалектики, герменевтики, системний, системно-структурний, соціологічний, культурологічний, а також принципи науковості, усебічності й історизму. За результатами здійсненого дослідження констатовано, що зміст нормативних актів, які врегульовують процедуру реабілітації жертв тоталітаризму, визначено не тільки масштабністю репресій чи злочинів, а й ступенем включеності в радянську систему права. Закони Польщі, Албанії, Чехії, Словаччини й навіть Молдавії спрямовані на вирішення конкретних епізодів. У випадку Польщі – це винятково «катынська трагедія», масові арешти в Чехословаччині 1940–1950-х років. Натомість для пострадянських країн, зокрема України, притаманним є акцентування на постійному терорі та репресіях. Прийнятий 1991 року Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» хронологічними межами охоплював весь період існування радянської влади, а отже, визначив перспективи викриття злочинів тоталітаризму і реабілітації жертв. Сформульовано висновок, за яким спільною рисою реабілітаційних законів є існування норми про реабілітацію осіб, яких позбавили волі за так званими політичними статтями кримінальних кодексів. Ідеться про процедуру повної реабілітації, а не амністії, зокрема й посмертної. Відмінними рисами українського законодавства від аналогічних нормативних актів пострадянських країн є акцентування на факті геноциду українського народу в умовах Голодомору 1932–1933 років. Сформульовані в статті положення сприятимуть реформуванню національного законодавства, узгодженню його з нормами міжнародного права й можливому притягненню до відповідальності винуватців репресій або країни, яка вважає себе правонаступницею СРСР, чи принаймні недопущення таких злочинів у майбутньому.

Ключові слова: кримінально-виконавча система; тоталітаризм; репресовані; реабілітація; законодавство; Україна; Казахстан; Грузія; Польща.

Історія статті:

Отримано: 05.09.2023

Переглянуто: 09.10.2023

Прийнято: 03.11.2023

Рекомендоване посилання:

Дем'янчук Т. Реабілітація жертв радянського тоталітаризму: український та міжнародний досвід. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (26). С. 90–100. doi: 10.33270/02232602.90.

* Відповідальний автор

Вступ

Людське життя ніколи не було цінністю в радянській правовій системі. Попри те, чи це була епоха терору й тоталітаризму, чи період лібералізації, ні норми права, ні система права не спрямовувалися на захист людини, її честі та гідності.

За весь період існування радянської влади її жертвами стали сотні тисяч мирних людей, абсолютну більшість яких звинувачено в «політичних злочинах». Якщо врахувати масові жертви голоду 1921–1923 років, Голодомору 1932–1933 років, голоду 1946 року, то кількість непоправних жертв українців вимірюється мільйонами. Після здобуття Україною незалежності 1991 року об'єктивною стала потреба реабілітації жертв сталінізму, відновлення їхнього чесного імені, можливої компенсації втрат.

У всіх пострадянських країнах є власні практика й система законодавства, у межах якої здійснюють реабілітацію жертв тоталітаризму. Власна система реабілітації діє в центрально-європейських державах, які після Другої світової війни опинилися в радянській «зоні впливу». Як наслідок актуальним видається питання зіставлення та порівняння українського, казахського, грузинського, естонського й польського законодавства у сфері реабілітації жертв тоталітаризму.

Абсолютна більшість дослідників питання реабілітації жертв радянського тоталітаризму сходяться на думці про доцільність виокремлення трьох етапів. Перший етап тривав упродовж 1953–1987 років, і в ньому доцільно виокремити два підетапи: 1953–1961 роки – «хрущовська реабілітація»; 1961–1987 роки – сповільнення. Другий етап тривав упродовж 1987–1991 років й отримав умовну назву «горбачовська» реабілітація. Важливо, що кількість реабілітованих упродовж 1987–1991 років була в рази більшою за попередній етап. Власне після розпаду СРСР і створення суверенних держав розпочався третій етап, який доцільно назвати «національним», адже всі пострадянські республіки вживають заходів з реабілітації власних громадян, зокрема й помертло. Власне реабілітація в умовах сьогодення є одним з елементів вшанування пам'яті осіб, яких звинувачували в злочинах, які вони не вчиняли, репресували, депортували, засуджували до смертної кари.

Досліджувана проблематика актуальна і з соціальної позиції, адже для більшості осіб, які стали жертвами тоталітаризму, важливо отримати компенсацію, або покращити власне матеріальне становище, з огляду на відсутність джерел фінансування через відбування покарання.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що в ній здійснено порівняльну характеристику українського та іноземного законодавства, що регулює процедуру реабілітації жертв радянського тоталітаризму, здійснено аналіз історико-правових

умов реабілітації осіб, які відбували покарання за «політичні злочини». У дослідженні виокремлено основні недоліки національного законодавства та сформовано пропозиції щодо його вдосконалення.

Метою публікації є аналіз і порівняння національного й іноземного законодавства, що регулює процедуру реабілітації жертв тоталітаризму.

Матеріали та методи

Міждисциплінарний характер досліджуваної проблеми обумовив застосування сукупності підходів, принципів і методів наукового пізнання. Зокрема, використано принципи науковості, усебічності, історизму. Послідовність і логічність застосування методів наукового пізнання в нашому дослідженні обумовлені одним із правил діалектики, що передбачає перехід кількісних змін (показників) у якісні, а тому спершу за допомогою методів *діалектики* та *герменевтики*. Ці методи використано для вивчення принципів, які впливали на формування правової системи досліджуваного періоду, її трансформації під впливом ідей лібералізації суспільних відносин. За допомогою *системного* й *системно-структурного* методів прослідковано, як зміни в законодавстві можуть вплинути на правоохоронну практику, яка своєю чергою може вплинути на роботу виправних закладів й успішність програм реабілітації. *Соціологічний* метод став ключовим під час аналізу статистичних даних, зокрема відомостей про кількість арештованих чи репресованих осіб, відсоток людей, які реабілітовані чи потребують реабілітації, дав змогу сформулювати загальне бачення радянської системи права як тоталітарної. За допомогою *культурологічного* методу, який послуговується ідеями цілісності, онтологічності, екзистенційності та моралі, прослідковано способи впливу громадськості на процес реабілітації та одночасно розвиток правосвідомості населення УРСР другої половини ХХ століття.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці українських й іноземних учених, зокрема російськомовних. Використання останніх відбувається відповідно до рекомендацій Комітету з питань етики Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 30 листопада 2023 року. Проаналізовано законодавчі акти досліджуваної епохи, а також праці радянських дисидентів, які навели детальні відомості про масштаби сталінських репресій, передумови та процедуру процесу реабілітації.

Джерельною базою дослідження стали профільні закони та постанови України, а також Грузії, Казахстану, Республіки Молдови й інших країн, у яких урегульовано процедуру реабілітації жертв тоталітаризму.

Результати й обговорення

Поняття «реабілітація» походить від латинського *rehabilitate* – відновлення. Передусім «реабілітація» – це відновлення втраченого доброго імені та репутації, скасування необґрунтованого звинувачення особи у зв'язку з її невинуватістю чи хибністю пред'явленого обвинувачення. У радянському кримінальному праві термін тлумачили як відновлення в колишньому стані невинної особи, яка була необґрунтовано залучена до кримінальної відповідальності.

Аналізуючи історичні передумови процесу реабілітації та правові підстави виправдання осіб, які відбували покарання, доцільно акцентувати на декількох проблемних аспектах. По-перше, навіть на початку ХХІ ст. не може йтися про точну кількість жертв радянських репресій. По-друге, у науковців обмежений доступ до архівних матеріалів. Навіть за умови, коли українські архівні установи відкрили свої фонди, відомості про жертв й особливо осіб, які виносили жертву (працювали в кримінально-виконавчій системі, органах внутрішніх справ, інших силових відомствах) заборонено оприлюднювати, оскільки їх нащадки є нашими сучасниками, така інформація може мати негативний етичний вплив і спричинити відповідні правові наслідки. По-третє, важливо відмовитися від радянських ідеологем і в контексті дослідження жертв репресій та процесу реабілітації, недоречно акцентувати увагу на особах, засуджених за політичними статтями. Частими були випадки, коли опонентів радянської влади відправляли за ґрати, зокрема за сфабриковані кримінальні злочини. Також у 1980-х роках, коли було юридично знято заборону на дослідження, які стосувалися сталінських репресій, дослідники не отримали доступ до джерельної бази, а тому сформуливали спотворене уявлення про історичні умови репресій, масштаби жертв і правові підстави реабілітації осіб, які відбували покарання.

Стосовно кількості жертв тоталітаризму перші офіційні статистичні дані чіткого обліку осіб, які відбували покарання, було представлено 5 січня 1954 року М. Хрущову. Довідку підготувало МВС і підписали генеральний прокурор СРСР Р. Руденко, міністр внутрішніх справ С. Круглов і міністр юстиції К. Горшенін. До довідки було включено осіб, яких арештували й засудили до відбування покарання за контрреволюційні злочини в період з 1921-го до 1954 року. Було встановлено, що Колегія ОГПУ, трійки НКВС, Військова колегія, цивільні та військові суди винесли вироки 3 777 380 осіб,

зокрема до вищої міри покарання – 642 980 (Misinkevych, 2010).

В іншому звіті, який підготовлено наприкінці 1953 року МВС СРСР, ішлося, що кількість

засуджених осіб за контрреволюційні й інші особливо небезпечні державні злочини за період з 1 січня 1921 року до 1 липня 1953 року становить 4 060 306 осіб. Власне 3 777 380 було засуджено за контрреволюційні злочини, 282 926 – за інші особливо небезпечні державні злочини (у цьому випадку не було конкретизовано, які саме)¹.

Попри те, що перші офіційні статистичні дані про кількість осіб, які відбували покарання, було складено 1954 року, їх офіційно оприлюднено тільки у вересні 1989 року, коли в газеті «Комсомольська правда» В. Некрасов оприлюднив дані про 3 777 380 засуджених осіб у період з 1921-го до 1953 року. Цікаво, що ця публікація зумовила неоднозначну реакцію. Українські дослідники та публіцисти зазначали, що навіть дані про 3,7 млн ув'язнених є сфабрикованими, адже особи, які її формували, – прокурор і два міністри, були зацікавленими, і навіть у період хрущовської відлиги вони були людьми системи й не могли констатувати її цілковиту неефективність. Першим, хто зосередив увагу на можливій фабрикації, був публіцист А. Антонов-Овсієнко, який стверджував, що цифра про менше як 4 млн засуджених за 32 роки є явно заменшеною (Antonov-Ovseenko, 1991). Власне А. Антонов-Овсієнко 1981 року опублікував працю «Час Сталіна: портрет тирана» (The Time of Stalin: Portrait of a Tyrant), де навів цифру, що тільки впродовж 1935–1940-х років було арештовано понад 18,8 млн осіб (Antonov-Ovseenko, 1980).

Не вдаючись до статистичних даних, адже попри те, який орган їх представив, доводиться говорити про сотні тисяч і мільйони осіб, яких засудили, зокрема й до смертної кари за «політичні злочини». У цьому контексті зауважимо про період 1937–1938 років «Великого терору», коли було засуджено за звинуваченнями політичного характеру 1 млн 345 тис. осіб, або 35 % від загальної кількості за період 1918–1990 років (Rehabilitation of the repressed...). Ще більше вражають статистичні дані про засуджених до страти з-поміж них. Загалом за весь радянський період їх було 828 тис., з них 682 тис. (або понад 82 %) припадає саме на 1937–1938 роки. На решту 70 років радянського періоду припадає загалом 146 тис. смертних вироків з політичних мотивів, або менше ніж 18 % (Zhurzhenko, 2022).

Позиція стосовно того, що політичні злочинці становили третину ув'язнених, видається недосконалою. Облік таких в'язнів не вели, а от статистичні дані щодо осіб, які відбували покарання за кримінальні злочини, збирали.

¹ Кримінальний кодекс Української РСР від 28 груд. 1960 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?ed=1969_12_12.

Відповідно до довідки МВС СРСР 1953 року, ішлося, що впродовж 1921–1938 років засуджено 2 944 849 осіб, з них 30 % – кримінальники (Szczerbowski, & Piotrowska, 2010). Тобто впродовж 1921–1938 років засуджених за політичні злочини налічувалося понад 1,8 млн. Водночас слід зважати на те, що чимало осіб, яких арештовували за вчинення політичних злочинів, згодом отримували вирок за кримінальними статтями.

Загалом можна констатувати, що сталінські репресії – це один із доказів того, що радянська правова система була тоталітарною за своїм характером, а терор проти мирного населення був умовою існування зокрема й нацистської Німеччини та фашистської Італії. Для прикладу, якщо в нацистській Німеччині терору не піддавали етнічних німців, за винятком осіб із фізичними чи розумовими вадами, то було репресовано й фізично знищено близько 6 млн євреїв, окрім того, жертвами німецького тоталітаризму стали мільйони українців, білорусів, поляків та інших народів Європи. У фашистській Італії та франкістській Іспанії ситуація була майже ідентичною СРСР. Для прикладу, в Іспанії у 1930–1940-х роках було винесено смертні вироки понад 80 тис. разів, що загалом становило 0,5 % від усього населення країни (20 млн). Так само в СРСР з майже 200-мільйонної країни смертні вироки було винесено щодо понад 800 тис. осіб. Однак у всіх випадках ідеться про офіційну статистику, причому у франкістській Іспанії не було голодомору, депортацій тощо.

Процес реабілітації жертв тоталітаризму розпочався одразу після смерті Й. Сталіна, тож дослідники питання реабілітації жертв радянського тоталітаризму сходяться на думці про доцільність виокремлення трьох етапів. Перший етап тривав упродовж 1953–1987 років, і в ньому доцільно виокремити два підетапи: 1953–1961 роки – «хрущовська реабілітація», 1961–1987 роки – сповільнення. Другий етап тривав протягом 1987–1991 років й дістав умовну назву «горбачовська» реабілітація. Важливо, що кількість реабілітованих упродовж 1987–1991 років була істотно більшою за попередній етап. Власне після розпаду СРСР і створення суверенних держав розпочався третій етап, який доцільно назвати «національним», адже всі пострадянські республіки вживали заходів з реабілітації власних громадян, зокрема посмертно. Власне реабілітація в умовах сьогодення є одним з елементів вшанування пам'яті осіб, яких звинувачували в злочинах, які вони не вчиняли, репресували, депортували, засуджували до смертної кари.

Характеризуючи процес реабілітації, доцільно конкретизувати термінологічну складову, зокрема зміст поняття «реабілітація» та «безневинно засуджені». Поняття «безневинно засуджені»

застосовували не до всіх реабілітованих. Справді, сотні тисяч стали жертвами цілком надуманих і сфабрикованих звинувачень. Це переважно особи, які чинили опір радянській владі, – «куркулі», «вороги народу», «буржуазні націоналісти» та ін.

Поняття «реабілітація» поширилося в 1950-х роках, коли з 1953 року розпочалася вибіркова амністія окремих осіб, насамперед членів сімей партійних керівників, яких було арештовано або страчено в період «великого терору». З 1956 року йдеться про початок юридичної реабілітації, тобто процес перегляду слідчими справ, що завершувався видачею «реабілітаційної довідки» – офіційного документа, що засвідчував невинуватість особи, яка раніше зазнала репресії.

Зрештою до початку 1990 року було реабілітовано 838 630 осіб, ще 21 333 особам було відмовлено в реабілітації. В окремому судовому порядку також було реабілітовано близько 30 тис. осіб. Комісію А. Яковлева 1990 року було ліквідовано як таку, що виконала поставлені перед нею завдання. А. Яковлев заявляв, що на початок 1990 року в архівах КДБ залишалось нерозглянутими 752 тис. справ (Mihg, 2020).

Після здобуття незалежності й формування національного законодавства процес реабілітації жертв радянського тоталітаризму набув правового характеру, а його політичну складову зведено нанівець.

Кожна з пострадянських країн прямувала власним шляхом з розроблення національного законодавства у сфері реабілітації жертв тоталітаризму. Можна виявити як спільні, так і відмінні риси, а також ступінь залучення громадськості й політикуму до цього процесу. Важливо, що офіційні радянські дані щодо засуджених і реабілітованих осіб у різних країнах, крім України, зокрема Казахстані, Грузії, Естонії, вказують на різну кількість осіб, які були жертвами тоталітаризму, а отже, потребують процедури реабілітації. Для прикладу голова української Національної комісії з реабілітації Р. Подкур на момент призначення на посаду 2019 року заявив, що «достеменно сказати, скільки осіб буде реабілітовано поки що неможливо. Причина в тому, що ми не знаємо тієї кількості справ, які потрібно буде переглянути в архівах МВС та СБУ. Можемо припустити, що орієнтовна кількість осіб, які підпадають під реабілітацію за новим законом, коливається від 10 до 100 тисяч. Слід зважити ще на один момент: частина людей, яка буде звертатися, посилатимуться на справи, які знаходяться в країнах колишньої СРСР, це, зокрема, Російська Федерація, Казахстан, куди нам доведеться робити запити» (Meeting No. 1..., 2019).

Україна була чи не першою пострадянською країною, яка прийняла Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»¹. За роки незалежності було також прийнято постанову Верховної Ради України від 19 листопада 1992 року № 2805-XII «Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України»²; постанову Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 року № 535 «Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»»³; наказ Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 року № 926 «Про затвердження Положення про Національну комісію з реабілітації та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації»⁴.

На жаль, точних відомостей про кількість реабілітованих осіб після 1991 року, відповідності до чинного законодавства, немає. Відомо лише, що станом на 2001 рік переглянуто 307 450 справ, на підставі чого реабілітовано 248 710 осіб, відповідно, відмовлено в реабілітації – 117 243 особам (Rehabilitation of victims...). У Казахстані для прикладу влада розсекретила понад 2,4 млн архівних карток жертв політичних репресій 1929–1956 років і на початок 2023 року реабілітувала понад 311 тис. осіб (Ivanova, 2023). 2,4 млн – це кількість осіб, які перебували на засланні в Казахстані (окремі дослідники зазначають про 5 млн). Якщо аналізувати національну складову, то дослідники вважають, що репресовано було понад 100 тис. казахів, з яких понад 20 тис. розстріляли (Kaziev, & Aituarova).

Досвід Казахстану в процесі реабілітації жертв тоталітаризму важливий з огляду на те, що відповідні закони Азербайджану, Вірменії, Білорусії, Киргизстану, Туркменістану майже не

відрізняються один від одного й аналогічні Закону Республіки Казахстан «Про реабілітацію жертв масових політичних репресій» від 14 квітня 1993 року (Kaziev, & Aituarova).

Певні особливості в питанні реабілітації жертв політичних репресій містяться в законодавстві Грузії, зокрема Декреті Державної Ради Республіки Грузія «Про відновлення справедливості щодо осіб, які зазнали репресій у 1921–1924 роках за участь у національно-визвольних змаганнях Грузії»⁵, прийнятому 25 травня 1992 року. Особливість документа полягає в тому, що він стосується виключно періоду національно-визвольної боротьби 1921–1924 років і не охоплює періоду найважливіших реформ 1930-х років.

Специфіку має законодавство Латвії, Молдови й Естонії. Основною умовою, що вплинула на зміст реабілітаційного законодавства зазначених країн є оцінка процесу їх входження до складу СРСР у 1939–1941 роках і подальшого перебування в ньому (Measures to dismantle..., 1996). Зазначені країни, як і Україна, стали чи не найбільшими жертвами тоталітаризму.

Інший підхід прослідковується в польському законодавстві. Важливість дослідження останнього обумовлена тим, що Польща не була окремою радянською республікою, але формально належала до сфери інтересів СРСР. Польські законодавці не вдавалися до прийняття загального закону про реабілітацію, обмежившись локальними актами, які реабілітують жертв окремих репресивних заходів, таких як «Катинська трагедія».

Позитивним і зразковим для України можна вважати досвід реабілітаційної політики, яку здійснювали в Чехословаччині (сучасні Чехія та Словаччина). У республіці, яка входила до складу країн Варшавського договору, процес реабілітації жертв тоталітаризму розпочався в 1960-х роках. У вересні 1962 року було створено спеціальну комісію під керівництвом Д. Колдера, яка мала провести розслідування й аналіз рішень судових процесів 1948–1954 рр., коли було репресовано основну кількість мирних громадян (Mcdermott, & Pinerová, 2015). До кінця 1980-х років процес реабілітації жертв комуністичного режиму було завершено. Така ефективність пов'язана з цілковитою відмовою від політичної складової проблеми й акцентуванням уваги виключно на процесуальних аспектах.

Також активні процеси реабілітації жертв комуністичного режиму відбувалися в Албанії (Stasa, 2021). Цікаво, що процес реабілітації жертв тоталітаризму відбувається в Україні та

¹ Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17 квіт. 1991 р. № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>.

² Про порядок надання пільг реабілітованим особам, які були репресовані за межами республіки і проживають на території України: постанова Верховної Ради України від 19 листоп. 1992 р. № 2805-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2805-12#Text>.

³ Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»: постанова Кабінету Міністрів України від 19 трав. 2021 р. № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-%D0%BF#Text>.

⁴ Про затвердження Положення про Національну комісію з реабілітації та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації: наказ Міністерства освіти і науки України від 25 жовт. 2018 р. № 926. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1281-18#Text>.

⁵ On restoring justice to persons who suffered repressions in 1921–1924 for participating in the national liberation contests of Georgia: Law of Georgia. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/31408?publication=11>.

Албанії паралельно і є схожим, як за правовою складовою – виняткове апелювання до норм міжнародного права й недосконале національне законодавство, а також боротьба з політичними стереотипами, які пов'язані з історичним минулим.

Стосовно практики реалізації національного законодавства у сфері реабілітації, для прикладу, зауважимо, що українська влада перших років незалежності уникала чіткості в процесах реабілітації жертв тоталітаризму. Взявши на себе зобов'язання впроваджувати та захищати європейські цінності, українська влада відтермінувала визнання невинуватості жертв, репресованих комуністичним режимом. Усі країни Центрально-Східної Європи, які після Другої світової війни входили до сфери впливу СРСР, прийняли відповідні закони впродовж 1991–1992 років (Sliowski, & Koscielny, 2022). Тільки після того, як 1996 року необхідність реабілітації осіб, що були незаконно знищені або засуджені комуністичною тоталітарною системою, була зафіксована в резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем» № 1096, українські парламентарі прийняли низку правок до Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років».

З часу прийняття Закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» до 2018 року внесено десять поправок, які враховували окремі соціальні й економічні питання. У цьому нормативно-правовому акті міститься чимало неточностей, які й перешкоджають об'єктивній процедурі реабілітації жертв радянського тоталітаризму. Перевага Закону полягає в тому, що весь період радянської державності з 1917-го до 1991 року визнано тоталітарним. Останніми правками до Закону з нього вилучено норму, за якою реабілітації не підлягають особи, звинувачені в «зраді батьківщини».

В українському Законі «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» редакції 1991 року одразу було закладено неточності й суперечності, які не дали змогу ефективно здійснювати процедуру реабілітації. Для прикладу, в преамбулі зазначено, що Закон охоплює період з 1917 року до квітня 1991 року й поширюється на «осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами у будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або свободи, переселення в примусовому порядку, висилку та заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове розміщення в лікувальних закладах, позбавлення чи обмеження інших

цивільних прав або свобод за мотивами політичного, соціального, класового, національного та релігійного характеру»¹.

Тобто політичною репресією визначено всі дії з обмеження волі людей в період 1919–1991 років. Як наслідок таке трактування зумовило значну кількість заяв від людей, які вимагали визнати їх жертвами репресій на підставі преамбули та статті 1 Закону. Суди здебільшого відхиляли такі звернення, адже доволі часто просили визнати їх жертвою репресій особи, які відбували покарання за вчинення кримінальних злочинів.

Тільки в ст. 1 було конкретизовано категорії осіб, які автоматично підлягали реабілітації, зокрема: засуджені судами або репресовані «двійками», «трійками», особливим зібраннями (позасудовими органами) за вчинення на території України діянь, що кваліфікували як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» 25 грудня 1958 року. Також реабілітованими пропонувалося визнати осіб, засуджених за: «антирадянську агітацію та пропаганду за статтею 7 Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року, ст. 62 Кримінального кодексу Української РСР у редакціях до ухвалення Закону України від 28 жовтня 1989 року «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР» від 14 квітня 1989 року «Про внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР»; поширення свідомо хибних вигадок, які піддають критиці радянський державний та суспільний устрій, тобто за ст. 187-1 Кримінального кодексу УРСР; порушення законів про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, посягання на особистість і права громадян під приводом вчинення релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були пов'язані із заподіяння шкоди здоров'ю громадян чи статевою розбещеністю»².

Цю та інші неточності усунуто тільки 2 травня 2018 року, коли було прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»³, який

¹ Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17 квіт. 1991 р. № 962-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>.

² Там само.

³ Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»: постанова Кабінету Міністрів України від 19 трав. 2021 р. № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-%D0%BF#Text>.

об'єктивно можна вважати всеохопним щодо визначення часових меж, коли відбувалися ці злочини, категорій населення, які піддавалися репресіям, тощо. Власне цим Законом започатковано роботу Національної комісії з реабілітації, яка діє при Українському інституті національної пам'яті.

Наказом Міністерства культури України від 25 жовтня 2018 року № 926 «Про затвердження Положення та Типового положення про регіональну комісію з реабілітації» затверджено Положення комісії. Показово, що перше засідання комісії відбулося 18 липня 2019 року, на якому головою обрано відомого дослідника історії радянських спецслужб і політичної історії ХХ ст. Р. Подкура. Його заступником став директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України А. Когути, а секретарем – представника Центру досліджень визвольного руху В. Бірчака (Meeting No. 1..., 2019).

Першою реабілітованою Національною комісією з реабілітації особою став І. Мирон – 90-річний мешканець Закарпаття, який 25 років провів у таборах ГУЛАГу за співпрацю з УПА (Meeting No. 1..., 2019).

З липня 2019-го до липня 2023 року відбулося 27 засідань Національної комісії з реабілітації, яка за цей час розглянула 2655 справ про реабілітацію, з яких реабілітувала 1361 особу (51 %) і ще 688 (26 %) визнала потерпілими від репресій. Решті подань було відмовлено, оскільки особи, які направляли заяву на реабілітацію, вже мали статус реабілітованих, або матеріали відправляли на доопрацювання, додатковий збір документів й інформації. Також понад 20 особам відмовлено у вимозі реабілітації без конкретизації причини. Загальну кількість розглянутих справ за роками відображено в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість розглянутих справ і реабілітованих осіб Національною комісією з реабілітації в період з 2019-го до 2023 року

№ засідання	Дата засідання	Кількість розглянутих справ про реабілітацію	Кількість реабілітованих осіб	Визнано потерпілими від репресій
1	18 липня 2019 р.	51	1	8
2	1 серпня 2019 р.	8	5	–
3	27 серпня 2019 р.	31	9	–
4	30 вересня 2019 р.	35	7	13
5	22 жовтня 2019 р.	55	1	13
6	5 грудня 2019 р.	62	9	18
7	23 січня 2020 р.	47	19	16
8	20 лютого 2020 р.	48	3	16
9	25 червня 2020 р.	119	24	58
10	28 серпня 2020 р.	109	17	63
11	21 вересня 2020 р.	35	7	22
12	5 листопада 2020 р.	55	2	29
13	26 лютого 2021 р.	136	47	49
14	25 березня 2021 р.	111	48	26
15	29 квітня 2021 р.	105	8	59
16	25 травня 2021 р.	97	43	28
17	30 червня 2021 р.	122	114	6
18	22 вересня 2021 р.	213	115	65
19	26 жовтня 2021 р.	110	103	2
20	23 листопада 2021 р.	88	44	31
21	14 лютого 2022 р.	126	41	52
22	7 липня 2022 р.	103	88	5
23	28 вересня 2022 р.	259	252	–
24	26 січня 2023 р.	121	68	35
25	22 лютого 2023 р.	81	69	7
26	29 травня 2023 р.	144	92	7
27	27 липня 2023 р.	184	125	40
Разом		2655	1361	688

Можна стверджувати, що українські законодавці найґрунтовніше підійшли до проблеми реабілітації жертв тоталітаризму. Позитивним аспектом є також прийняття 9 квітня 2015 року Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»¹, яким конкретизовано категорії громадян, яким надається статус борця за незалежність України у XX столітті. Важливо, що закон передбачав визначення права таких осіб на здобуття державних і муніципальних соціальних гарантій. Відповідно до цього Закону, борцями за незалежність України у XX ст. визнають осіб, які брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України².

Важливо, що українське законодавство передбачає реабілітацію громадян України і не стосується іноземців. Натомість у Законі Республіки Молдова «Про реабілітацію жертв політичних репресій, скоєних окупаційним тоталітарним комуністичним режимом (7 листопада 1917 року – 23 червня 1990 року)»³ від 8 грудня 1992 року зазначено, що: «визнаються невинними та підлягають реабілітації незалежно від прав їх справжнього місця проживання всі особи, які в період з 7 листопада 1917 року до 23 червня 1990 року були піддані політичним репресіям на нинішній території Республіки Молдова»⁴.

Суттєвою перевагою українського законодавства, порівняно із законодавством решти пострадянських держав, є чітке визначення часових меж, упродовж яких особи піддавалися репресіям, і перелік категорій громадян і злочинів радянської влади. Для прикладу, у Законі Республіки Казахстан «Про реабілітацію жертв масових політичних репресій» 14 квітня 1993 року⁵, зазначає з цього приводу казахський дослідник С. Касимов (Kasymov), основною проблемою є односторонній підхід, оскільки не проаналізовано й

не виявлено, які категорії жертв репресій були притаманні Казахстану (Khassenova et al., 2021). Також обмежено період репресій – лише 1930-ті роки.

Недосконалістю вирізняється й польське законодавство. У Польщі немає закону, який передбачав би реабілітацію осіб, що постраждали від репресій. Реабілітаційну політику перекладено на законодавство країн, на території яких було здійснено факти терору чи репресії. Яскравим прикладом цього є розстріл польських офіцерів у Катині (Polscy prawniczy...). Російське законодавство не передбачає можливості реабілітації розстріляних осіб, яких звинуватили у воєнних і політичних злочинах проти держави. Польський уряд докладав зусиль, зокрема до реформування російського законодавства за посередництва товариства «Меморіал», але останнє було закрито в Росії (Rehabilitacja ofiar Katynia...).

Висновки

Проаналізувавши законодавчу практику у сфері реабілітації жертв тоталітарних репресій, наявну в Україні й інших пострадянських і центральноєвропейських державах, можна виокремити закономірності та специфічні риси:

– окремі нормативні акти, які врегульовують процедуру реабілітації жертв комуністичних репресій, прийнято в більше як двох десятках країн. Їх зміст визначається не тільки масштабною репресій чи злочинів тоталітарного режиму, а й ступенем включеності в радянську систему права. Для прикладу закони Польщі, Албанії, Чехії, Словаччини і навіть Молдови спрямовані на вирішення конкретних епізодів. У випадку Польщі – це «катинська трагедія», масові арешти в Чехословаччині 1940–1950-х років. Натомість для пострадянських країн, зокрема України, характерним є акцентування уваги на постійному терорі та репресіях. Прийнятий 1991 року Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» хронологічними межами охоплював весь період існування радянської влади, а отже, визначив перспективи викриття злочинів тоталітаризму й реабілітації жертв. До 2018 року було прийнято понад десять правок до цього Закону;

– спільною рисою реабілітаційних законів є існування норми про реабілітацію осіб, яких позбавили волі за так званими політичними статтями кримінальних кодексів. Ідеться про процедуру повної реабілітації, а не амністії, зокрема посмертної;

– відмінними рисами українського законодавства від аналогічних нормативних актів пострадянських країн є акцентування уваги на факті геноциду українського народу в умовах Голодомору 1932–1933 років, однак аналогічне законодавство загалом відповідає нормам міжна-

¹ Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 9 квіт. 2015 р. № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.

² Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті : Закон України від 9 квіт. 2015 р. № 314-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>.

³ О введении в действие Закона о реабилитации жертв политических репрессий, совершенных оккупационным тоталитарным коммунистическим режимом : постановление Парламента Республики Молдова (7 ноября 1917 года – 23 июня 1990 года). URL: <https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/rehabilitation/rehabilitation-law-mold/>.

⁴ Там само.

⁵ О реабилитации жертв массовых политических репрессий : Закон Республики Казахстан от 14 апр. 1993 г. № 2143-XII. URL: online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001939&show_di=1.

родного права й потребує вдосконалення в питанні саме кваліфікації жертв репресій та їх реабілітації; – особливість українського законодавства полягає також у регулюванні процедури компенсації втраченого майна або соціальних виплат постраждалим особам або членам їхніх сімей. Слід зауважити, що соціальна складова реабілітаційного процесу є об'єктом політичних спекуляцій, які унеможливають ефективне розв'язання цієї проблеми.

В умовах сьогодення актуальною залишається потреба реформування національного законодавства, узгодження його з нормами міжнародного права й можливого притягнення до відповідальності винуватців репресій або країни, яка вважає себе правонаступницею СРСР, чи принаймні недопущення таких злочинів у майбутньому.

References

- [1] Antonov-Ovsiienko, A. (1980). *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny*. New York.
- [2] Antonov-Ovsiienko, A.V. (1991). Opposition. *Literary newspaper*.
- [3] Ivanova, A. (2023). *Kazakhstan has declassified more than 2.4 million cards of victims of repression*. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/kazakhstan-rassekretil-bolee-24-mln-kartocek-zertv-politiceskih-repressij/a-66840108>.
- [4] Kasymov, S. In Kazakhstan, problems remain in the rehabilitation of victims of repression. *Newspapers "Liter"*. Retrieved from <https://liter.kz/>.
- [5] Kaziev, Z., & Aituarova, A. *On the regulation of rehabilitation of victims of repression in foreign legislation*. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33692539&pos=6;-108#pos=6;-108.
- [6] Khassenova, Z.O., Sadykov, T.S., Kabyldaeva, S.K., Daniyarova, A.E. & Shabambayeva, A.G. (2021). Rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: historical experience. *Caderno Suplementar. Brazilian academic journal*, 1-21. Retrieved from <https://geplat.com/rtep/index.php/tourism/article/view/900>.
- [7] McDermott, K., & Pinerová, K. (2015). The rehabilitation process in Czechoslovakia : Party and popular responses. *De-Stalinising Eastern Europe : the rehabilitation of Stalin's victims after 1953* (pp. 109-1031). Basingstoke, Palgrave Macmillan. Retrieved from https://shura.shu.ac.uk/10473/3/McDermott_Rehabilitation_Process_in_Czechoslovakia.pdf
- [8] Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. (1996). (n.d.). Retrieved from <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7506&lang=EN>.
- [9] Meeting No. 1 of July 18, 2019 of the National Rehabilitation Commission. (n.d.). Retrieved from <https://uin.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/oglyad-zasidann-nacionalnoyi-komisiyi-z-reabilitaciyi/zasidannya-18072019>.
- [10] Mihr, A. (2020). Transitional Justice Research in Post-Totalitarian Societies in the OSCE Region. *Transformation and Development*, 147-154. doi: 10.1007/978-3-030-42775-7_1.
- [11] Misinkevych, L.L. (2010). Rehabilitation of victims of political repression during the Khrushchev "thaw". *University scientific notes*, 2, 6-17.
- [12] Polscy prawnicy: rosyjska rehabilitacja ofiar Katynia - tylko prawna. (n.d.). Retrieved from <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/558926,polscy-prawnicy-rosyjska-rehabilitacja-ofiar-katynia-tylko-prawna.html>.
- [13] Rehabilitacja ofiar Katynia - prace nad zmianami w prawie. (n.d.). Retrieved from <https://dzieje.pl/aktualnosci/rehabilitacja-ofiar-katynia-prace-nad-zmianami-w-prawie>.
- [14] Rehabilitation of the repressed: how does it happen? (n.d.). Retrieved from <https://uin.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/reabilitaciya-represovanyh-yak-ce-vidbuvayetsya>.
- [15] Rehabilitation of victims of political repressions in the USSR. (n.d.). Retrieved from <http://surl.li/ebojn>.
- [16] Sliwowski, T., & Koscielny, P. (2022). Retrotopia in Central Europe. *Ulbandus Review*, 19, 3-30. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/27141982>.
- [17] Stasa, I. (2021). Transitional Justice in Post-communist Societies-The Case Study of Albania. *Between Peace and Conflict in the East and the West*, 247-258. doi: 10.1007/978-3-030-77489-9_12.
- [18] Szczerbowski, J.J., & Piotrowska, P. (2010). Measures to Dismantle the Heritage of Communism in Central and Eastern Europe. *Human Rights' Context. Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, 62/63, 233-248. Retrieved from <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r26758.pdf>.
- [19] Zhurzenko, T. (2022). Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine. *Memory Laws and Historical Justice*. Palgrave Macmillan, Cham. doi: 10.1007/978-3-030-94914-3_5.

Список використаних джерел

- [1] Antonov-Ovseenko A. *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny*. New York, 1980. 351 p.
 - [2] Антонов-Овсієнко А. В. Протистояння. *Літературна газета*. 3 квіт. 1991 р. С. 3.
 - [3] Иванова А. Казахстан рассекретил более 2,4 млн карточек жертв репрессий. URL: <https://www.dw.com/ru/kazakhstan-rassekretil-bolee-24-mln-kartoczek-zertv-politiceskih-repressij/a-66840108>.
 - [4] Касымов С. В Казахстане сохраняются проблемы с реабилитацией жертв репрессий. *Газета «Liter»*. URL: <https://liter.kz/>.
 - [5] Казиев З., Айтуарова А. О регламентации реабилитации жертв репрессий в зарубежном законодательстве. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33692539&pos=6;-108#pos=6;-108.
 - [6] Khassenova Z. O., Sadykov T. S., Kabyldaeva S. K., Daniyarova A. E., Shabambayeva A. G. Rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: historical experience. *Caderno Suplementar. Brazilian academic journal*. 2021. No. 1. P. 1–21. URL: <https://geplat.com/rtep/index.php/tourism/article/view/900>.
 - [7] McDermott K., Pinerová K. The rehabilitation process in Czechoslovakia: Party and popular responses. *De-Stalinising Eastern Europe: the rehabilitation of Stalin's victims after 1953*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015. P. 109–131. URL: https://shura.shu.ac.uk/10473/3/McDermott_Rehabilitation_Process_in_Czechoslovakia.pdf.
 - [8] Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems. 1996. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7506&lang=EN>.
 - [9] Засідання № 1 від 18 липня 2019 року Національної комісії з реабілітації. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/oglyad-zasidann-nacionalnoyi-komisiyi-z-reabilitaciyi/zasidannya-18072019>.
 - [10] Mihr A. Transitional Justice Research in Post-Totalitarian Societies in the OSCE Region. *Transformation and Development*. 2020. P. 147–154. doi: 10.1007/978-3-030-42775-7_10.
 - [11] Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій періоду хрущовської «відлиги». *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 6–17.
 - [12] Polscy prawnicy: rosyjska rehabilitacja ofiar Katynia – tylko prawna. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/558926,polscy-prawnicy-rosyjska-rehabilitacja-ofiar-katynia-tylko-prawna.html>.
 - [13] Rehabilitacja ofiar Katynia – prace nad zmianami w prawie. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/rehabilitacja-ofiar-katynia-prace-nad-zmianami-w-prawie>.
 - [14] Реабілітація репресованих: як це відбувається? URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/reabilitaciya/reabilitaciya-represovanyh-yak-ce-vidbuvayetsya>.
 - [15] Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР. URL: <http://surl.li/ebojn>.
 - [16] Sliwowski T., Koscielny P. Retrotopia in Central Europe. *Ubandus Review*. 2022. Vol. 19. P. 3–30. URL: <https://www.jstor.org/stable/27141982>.
 - [17] Stasa I. Transitional Justice in Post-communist Societies-The Case Study of Albania. *Between Peace and Conflict in the East and the West*. 2021. P. 247–258. doi: 10.1007/978-3-030-77489-9_12.
 - [18] Szczerbowski J. J., Piotrowska P. Measures to Dismantle the Heritage of Communism in Central and Eastern Europe. *Human Rights' Context. Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrigue Furió Ceriol*. 2010. No. 62/63. P. 233–248. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/r26758.pdf>.
 - [19] Zhurzhenko T. Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine. *Memory Laws and Historical Justice*. Palgrave Macmillan, Cham, 2022. doi: 10.1007/978-3-030-94914-3_5.
-

Rehabilitation of Victims of Soviet Totalitarianism: Ukrainian and International Experience

DEMIANCHUK Tetiana

PhD in Historical, Associate Professor,

Doctoral Student of the Department of Theory of State and Law of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-4356>

Abstract. The relevance of the article is determined by the need to compare and contrast Ukrainian, Kazakh, Georgian, Estonian and Polish legislation in the field of rehabilitation of victims of totalitarianism. It is important that for all post-Soviet countries, as well as states that fell into the so-called «Soviet sphere of influence» after the Second World War, the problem of rehabilitation of persons who suffered from the communist regime was implemented in different time frames, but with similar approaches. The purpose of the article is to analyze and compare national and foreign legislation that regulates the procedure for rehabilitation of victims of totalitarianism. The article uses a complex of scientific methods, namely: dialectics, hermeneutics, systemic, systemic-structural, sociological, cultural, as well as the principles of scientificity, comprehensiveness and historicism. Based on the results of the research, it was established that the content of the normative acts regulating the rehabilitation procedure for victims of totalitarianism is determined not only by the scale of repressions or crimes, but also by the degree of inclusion in the Soviet legal system. Thus, the laws of Poland, Albania, the Czech Republic, Slovakia and even Moldova are aimed at solving specific episodes. In the case of Poland, it is exclusively the «Katyna tragedy», mass arrests in Czechoslovakia in the 1940s and 1950s. On the other hand, post-Soviet countries, in particular Ukraine, are characterized by an emphasis on constant terror and repression. Adopted in 1991, the Law «On Rehabilitation of Victims of Repressions of the Communist Totalitarian Regime of 1917–1991» chronologically covered the entire period of existence of Soviet power, and therefore opened up prospects for the disclosure of crimes of totalitarianism and the rehabilitation of victims. It was concluded that a common feature of rehabilitation laws is the existence of a norm on the rehabilitation of persons deprived of liberty under the so-called political articles of criminal codes. This refers to the procedure of full rehabilitation, not amnesty, including posthumous amnesty. Distinctive features of Ukrainian legislation from similar normative acts of post-Soviet countries are the emphasis on the fact of the genocide of the Ukrainian people, which took place during the Holodomor of 1932–1933. The provisions formulated in the article will contribute to the reform of national legislation, its alignment with the norms of international law and possible prosecution perpetrators of repression or a country that considers itself the successor of the USSR or the prevention of similar crimes in the future.

Keywords: criminal executive system; totalitarianism; repressed; rehabilitation; legislation; Ukraine; Kazakhstan; Georgia; Poland.

DOI: 10.33270/02232602.101
UDC 341.231.14:355.01

Protection of the Rights of a Child in the Conditions of War

BODNAR-PETROVSKA OIha*

PhD in Law

Mykolas Romeris University

Vilnius, Republic of Lithuania

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3498-1410>

Abstract. This article explores the intricacies of protecting children's rights in times of war. It acknowledges that wars, conflicts, and military actions have a profound and exacerbating impact on the lives and well-being of children, subjecting them to complex situations that pose significant challenges to their physical, psychological, and social development. The article's objective is a comprehensive and thorough analysis of the protection of children's rights in wartime conditions. The following research methods were employed in its composition: literature review with an analysis of the gathered material, induction and deduction, causal relationships exploration, systematization, abstraction, and specification, as well as the examination of documentation and findings from researchers on the issue under investigation. The article meticulously examines the relevance of international legal norms and standards, particularly the United Nations Convention on the Rights of the Child, concerning the protection of children in times of war. It provides an in-depth analysis of the consequences of armed conflicts on the physical and mental health of children, educational opportunities, and access to medical services, identifying the primary threats and challenges that young citizens face. Furthermore, the article highlights key legislative changes in Ukraine in the wake of the full-scale invasion by the Russian Federation on February 24, 2022. The scientific novelty lies in the exploration of innovative aspects of safeguarding children's rights in wartime, including considerations of emerging threats, the utilization of modern technologies for data collection, and the development of new strategies. It underscores that ensuring fair protection of children's rights in times of war is essential for creating a future in which children can flourish and realize their potential. The responsibility of the international community and national governments in guaranteeing this protection necessitates scientifically grounded approaches, effective programs, and action plans. Only through collaborative efforts and the implementation of international norms and standards can we ensure a future where the rights of every child, regardless of their place of birth or status, are respected and safeguarded, thereby promoting peace, stability, and development worldwide.

Keywords: children's rights; war; international treaties; armed conflicts.

Історія статті:

Отримано: 08.09.2023

Переглянуто: 03.10.2023

Прийнято: 01.11.2023

Рекомендоване посилання:

Bodnar-Petrovska O. Protection of the Rights of a Child in the Conditions of War. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 101–109. doi: 10.33270/02232602.101.

*Відповідальний автор

Introduction

Modern society cannot ignore the problem of protecting children's rights, especially in the context of emergencies such as war. Preservation and protection of the rights of the youngest citizens is an integral part of humanitarian efforts and a task that requires deep analysis, scientific validity and high ethics.

War is undoubtedly one of the most destructive and negative phenomena of human civilization. Its impact on society as a whole and, in particular, on children is unpredictable and multifaceted. Children are the most vulnerable category of war conditions; they feel its consequences most deeply and tragically. There is a violation of their physical, psychological, social and emotional rights, which is accompanied by a negative impact on their further development.

In the context of war, children face numerous threats to their lives and health. They may become victims of direct military action, suffer from hunger, insufficient medical care and poor sanitation. Constant stress, lack of normal living conditions, and loss of loved ones – all this strongly affects the psychological state of children, leading to psychological injuries and long-term psychosocial maladjustment.

Thus, the problem of protecting children's rights in wartime is urgent and difficult. It requires an integrated approach based on scientific research, international standards and ethical principles. Understanding the impact of war on children's lives and developing effective mechanisms to protect them are key to ensuring a more humane and fair society.

Literature review. Theoretical and legal, as well as special legal studies of the problem of protection of children's rights were carried out in different years by such Ukrainian scientists as I. Bandurka, S. Kotaleichuk, N. Krestovska, S. Nesy-nova, N. Onishchenko, N. Opolska, N. Ortynska, and others.

The problems of the protection of children's rights were studied either through the prism of the protection of various categories of subjects during armed conflicts, or from the standpoint of identifying violations of children's rights in the conditions of armed conflicts and countering the use of children in military conflicts (I. Vasylykivska, K. Ignatenko, O. Zadniprovska, N. Filipaska, O. Kochemirovska, A. Lazorenko, G. Mazur, V. Mytsyk, I. Nychytaylo, N. Opolska, A. Poltorak, V. Repetsky, I. Sandoz, Ch. Swinarski, M. Stafanchuk, B. Tsimermann, M. Chekhovska). The problems of protecting the rights of child combatants were studied in the works of only some scientists (K. Barstad, V. Zakharia, L. Korbut, F. Krill, K. Nikonov, N. Petrova, D. Plattner, J. Stefan, E. Tsokur, I. Chaika).

Materials and methods

The following methods are used in the work: a search in the available methodological and scientific literature with an analysis of the material found, induction and deduction, clarification of cause and effect relationships, systematization, abstraction and concretization, analysis of documentation and the results of the researchers' activities on the problem of the conducted research.

Results and discussion

The history of humanity is inextricably linked with war, and war, in turn, knows no mercy. It is known that children should be counted among the most vulnerable groups of people. In the context of human rights, vulnerability does not characterize an internal self-perception, but an external assessment of the risks that certain groups of persons, categories of the population, and individuals are or may potentially be. If, for any reason, a person is more susceptible than others are to the influence of negative factors and is unable to resist negative life circumstances, he is vulnerable and may become a victim of various economic, social, natural, man-made crises and disasters. When thinking about a possible negative change in the circumstances of a person's life, the obvious is revealed: a vulnerable status can be acquired (Matvieieva, 2020).

At the same time, the vulnerability of individuals is natural and undeniable – the preamble of the 1959 Declaration on the Rights of the Child contains provisions on the vulnerability of children due to their physical and mental immaturity. According to the treaty, the child "requires special protection and care, including adequate legal protection both before and after birth"¹. State constitutions establish two modes of exercising state power – ordinary and extraordinary (special legal). An internal or external threat to the constitutional order of the state and its existence is the basis for the introduction of the emergency regime. The protection of children in conditions of war or armed conflicts is a set of normative legal acts, the main of which are: the UN Convention on the Rights of the Child of 1989; Optional Protocol to the 2000 Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict; Geneva Conventions for the Protection of War Victims of 1949, Additional Protocols to the Geneva Conventions (1977) (Cherneha, 2010).

¹ Resolution No. 1386 (XIV) of the UN General Assembly "Declaration of the Rights of the Child". (1959, November). Retrieved from https://zakononline.com.ua/documents/show/140610___140610.

Thus, the Convention on the Rights of the Child of November 20, 1989, ratified by Ukraine in 1991¹ defines that a child must grow up in a family environment, in an atmosphere of happiness and love, for the full and harmonious development of his personality and the understanding that the child must be fully prepared for independent life in society and brought up in the spirit of the ideals proclaimed in the UN Charter, and especially in the spirit of peace, dignity, tolerance, freedom, equality and solidarity. According to the convention, the child is recognized as a person endowed with all with the same rights and freedoms as an adult. Parents can exercise their rights and responsibilities regarding maintenance, upbringing, education, creating proper living conditions, preparing for independent life, protecting the rights and interests of their children in peacetime conditions, in wartime the question of survival comes to the fore.

The reaction of the international community to the problem of protecting children and guaranteeing their rights during armed conflicts was the adoption in 2000 of a separate Optional Protocol to the UN Convention on the Rights of the Child regarding the participation of minors in armed conflicts (Ukraine ratified it in 2004)².

The normative-legal definition of the term "child soldier" in international legal circles began to emerge in the mid-1970s. At the same time, norms were established that prohibit the involvement of children in combat operations and establish their criminal liability. Thus, in the 2007 Paris Principles on the Involvement of Children in Armed Forces or Groups, a child associated with a particular association is defined as a person under the age of 18 who is currently or has previously been recruited or serves in the armed forces or in any type of armed forces groups, including, but not limited to, children used as scouts, fighters, porters or for sexual purposes. In particular, in the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child regarding the participation of children in armed conflicts, the term "child soldier" is interpreted as:

- any person under the age of 18 who participates in hostilities as part of the armed forces;
- any person under the age of 18 who is forcibly conscripted into the armed forces of the government;
- any person
- under the age of 15 who is voluntarily conscripted into the army (Nikolaichuk, 2022).

¹ International convention "Convention on the Rights of the Child". (1989, November). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

² Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Participation of Children in Armed Conflicts (Ukrainian/Russian). (2000, January). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_795.

Additional Protocols to the Geneva Conventions (1977) Paragraph two of Article 77 of Additional Protocol I (1977) duplicates Paragraph three of Article 38 of the Convention. Paragraph 3 of Article 4 of Additional Protocol II (1977) regulates the issue of providing children with the necessary care and assistance during armed conflicts of a non-international nature, in particular, education, religious and moral education, reunification of separated families; separately, it is emphasized that children who have not reached the age of 15 are not subject to recruitment into armed forces or groups, and are not allowed to participate in hostilities³.

Each of them complements each other, for example, the 1989 Convention states that no child under the age of 15 may be called up for military service or take part in hostilities⁴, and the optional protocol, in turn, raises the minimum age for voluntary conscription of persons into the national armed forces⁵. The Geneva Conventions and their Additional Protocols of 1977 establish a number of specific norms that provide children with special protection. Children who take a direct part in hostilities do not lose this protection⁶.

The Geneva Convention also contains special provisions on the protection of children from the consequences of hostilities. According to Article 14 of the Convention, children under the age of 15 and mothers of children under the age of 7 fall under the category of civilian population, for which special sanitary or safe zones can be created. Likewise, children and women in labor are included in the category of civilians who must be evacuated from besieged or surrounded by armies areas (Article 17). In accordance with Article 23 of the Convention, free passage of parcels intended for children under 15 years of age should be allowed.

International legal acts of a universal nature are of great importance. They include the Universal Declaration of Human Rights of 1948, as well as the international human rights covenants of 1966 concerning the protection of civil and political, economic, social and cultural rights (Cherneha, 2010). But even despite the existence of numerous international legal norms that operate in conditions

³ Protocol No. 1 "Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts". (1977, June). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_199.

⁴ International convention "Convention on the Rights of the Child". (1989, November). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

⁵ Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Participation of Children in Armed Conflicts (Ukrainian/Russian). (2000, January). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_795

⁶ Protocol No. 1 "Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts". (1977, June). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_199.

of war or armed conflict, the rights of millions of children around the world are still violated: the United Nations emphasizes that over the past 16 years, 266,000 cases of gross violations of the rights of children, who live in conditions of armed conflict, have been identified (UNICEF..., 2021).

In our opinion, it is appropriate to single out the Rome Statute of the International Criminal Court, signed on January 20, 2000 on behalf of Ukraine, which provides for the qualification of certain actions against children as war crimes, especially for those under the age of 18. For example, these are actions such as recruitment and recruitment of children (minors); their use in military operations in international and non-international armed conflicts; deliberate attacks on hospitals and schools that remain unsanctioned. This means that the provisions on criminalization of illegal actions against children during the military conflict in Ukraine are not applied. International human rights law and the Rome Statute recognize impunity for perpetrators of crimes against children. The forcible transfer of children to groups undergoing targeted extermination is characterized as genocide. Ukraine was not a party to the Rome Statute, which strengthened the possibilities of protecting the rights of children in armed conflict and violated the principle of punishment of those guilty of war crimes against children¹.

International norms regarding the protection of children's rights are implemented in the legislation of Ukraine, which is positively evaluated by various international bodies, but despite the existence of a wide range of legislative acts, today there are very few legal norms that establish the specifics of the legal regulation of children's rights in the context of armed conflict.

Children's rights have always been given special attention in the legislation of Ukraine, because they are an important part of the legal system. In particular, their legal regulation is carried out by the Constitution of Ukraine², the Family Code of Ukraine³, other normative legal acts. Currently, the main law regulating this situation is the Law of Ukraine "On Childhood Protection". According to it, a child injured as a result of hostilities and armed conflicts is considered to be "a child who, as a result of hostilities or armed conflict, was injured, contused, mutilated, subjected to physical, sexual, psychological violence, was abducted or illegally taken outside Ukraine, involved to

¹ Rome Statute of the International Criminal Court. (1998, July). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

² Law of Ukraine No. 254k/96-VR "Constitution of Ukraine". (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

³ Law of Ukraine No. 2947-III "Family Code of Ukraine". (2002, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

participate in military formations or was illegally detained, including in captivity". The state is obliged to take all necessary measures to ensure the protection of these children, care for them and their reunification with family members (in particular, search, release from captivity, return to Ukraine of children illegally taken abroad)⁴.

The provisions of Article 30 prohibit the participation of children in hostilities and armed conflicts, the creation of children's paramilitary organizations and formations, and the promotion of war and violence among children. Article 31 "Protection of refugee children and children in need of additional or temporary protection" is of particular importance; and Article 32 "Protection of a child against illegal transfer". However, based on their content, these provisions cannot always be applied to our reality (Bida, Blaha, & Tarabanova, 2016).

The war of the Russian Federation against Ukraine, the occupation of part of Ukraine and active hostilities on its territory have catastrophic consequences for the civilian population, create crisis situations for families and violate almost all the rights of children – the most vulnerable category of persons in war conditions. Children who have suffered psychological, physical and moral injuries, displaced children, children whose parents are fighting, children whose parents were killed or injured during the war, etc. are new challenges for our state. According to official data of the Office of the Prosecutor General of Ukraine, as of August 31, 2023, the number of children injured as a result of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine is at least 1,620 people, of whom 503 died and 1,117 were injured (Crimes against..., 2023).

According to the United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF), at the end of 2022, the education of almost 5.7 million children was interrupted. The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees notes that as of February 23, 2023, as a result of shelling and bombing, 3,151 educational institutions were damaged, including 440 completely destroyed. UNICEF reports that nearly 1.5 million children experience mental health problems. 4.8 million of young Ukrainians were forced to leave their native homes, almost half of them went abroad, seeking safety and protection from Russian fire and occupation.

Crimes against humanity, violation of international humanitarian law, disregard of the provisions of various articles of the Geneva Convention (in particular, violation of Article 50, Paragraph 2) are systematic deportations of Ukrainian children by the occupying country to its territory. The OSCE in a special report (May 2023)

⁴ Law of Ukraine No. 2402-III "On childhood protection". (2001, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

regarding Russia's violations of children's rights states that the aggressor commits "numerous and repeated violations of children's rights: to identity, to family, to education, to access to information, to rest, to leisure and participation in cultural life and art, as well as the rights to thought, conscience and religion, to health, to freedom and security" (Children of War..., 2023).

The Russians abduct and forcibly remove children, which violates Art. 49 of the Geneva Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War. This threatens the illegal adoption of Ukrainian children by Russian citizens¹. This policy is aimed at forced Russification and destruction of the Ukrainian identity of the child. The deportees are sent to remote and depressed regions of Russia, Ukrainian documents, personal belongings and means of communication are confiscated, and in return, they are issued documents that prohibit them from leaving these regions for two years. During deportation, children are forced to pass through infiltration camps, often in unsanitary conditions. In addition to deportation to the Russian Federation and Belarus, there is a risk of trafficking and abduction of children whose future fate is unknown. This complicates the search and return of Ukrainian children.

The state portal Children of War states that as a result of the full-scale invasion, more than 19,546 children were illegally deported outside Ukraine (Children of War..., 2022–2023).

The Convention on Civil Legal Aspects of International Child Abduction was signed in The Hague on 11/25/1980, Ukraine joined it in 2006², its goals are to ensure immediate return of illegally displaced children, ensuring the rights of guardians, recognizes which actions are illegal in relation to the displacement of a child, establishes procedures for raising the issue of the return of children, carrying out such a return. Article 3 of this Convention recognizes that the transfer or retention of a child is illegal if:

- the rights of care for the child belonging to "any person, institution or other body, collectively or individually, in accordance with the legislation of the state in which the child permanently resided before the transfer or retention" are violated;
- "at the time of the transfer or detention, these rights were effectively exercised, collectively or individually, or would have been exercised".

¹ International convention "Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War". (1949, August). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.

² International convention "Convention on Civil Legal Aspects of International Child Abduction". (1980, October). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text.

Art. 8 of the Convention and Art. 32 of the Law of Ukraine on the protection of childhood provides for the protection of children from illegal displacement: "the state takes measures to prevent illegal displacement, removal and non-return of children from abroad, their abduction, child trafficking; all necessary and possible measures to search for and return to Ukraine children who were illegally taken abroad, including in connection with circumstances related to hostilities and armed conflicts"³.

The aggressor state also accelerated the process of adopting Ukrainian children (95 % of whom have biological parents i.e. are not orphans) and by the end of June 2022, about 127 children were transferred to Russian families for care. This is a gross violation of Art. 8 of the UN Convention on the Rights of the Child (the right of the child to preserve his individuality, including citizenship, name and family ties, as provided by law, without allowing unlawful interference), Art. 9 (participating states ensure that the child is not separated from the parents against their wishes) (Lehka, 2022).

On March 17, 2022, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved Resolution № 302 "On the Formation of the Coordination Headquarters for the Protection of Children's Rights in Martial Law". The main purpose of the establishment of the headquarters, as a temporary advisory body of the Cabinet of Ministers of Ukraine, is to facilitate the coordination of the activities of central and local bodies of executive power, other state bodies and local self-government bodies in cases related to the protection of children's rights under martial law⁴. It is also important to note that this resolution made changes to the Procedure for Proceedings by Guardianship Bodies and Activities Related to the Protection of Children's Rights dated September 24, 2008 № 866 regarding placement of children left without parental care, in particular children separated from their families children, orphans, as well as children who are deprived of parental care, in the event of the introduction of a state of emergency or martial law on the territory of Ukraine. In connection with the introduced changes, it is possible to temporarily place children in active foster families and family-type children's homes without parental care under the conditions of temporary placement within the stipulated maximum number of

³ Law of Ukraine No. 2402-III "On childhood protection". (2001, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

⁴ Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 302 "On the formation of the Coordination Headquarters for the Protection of Children's Rights in Martial Law". (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text>.

children in a family-type children's home and in a foster family, respectively¹

It is worth noting that during the short period of time that the Coordination Headquarters was functioning, thanks to the efforts of the representatives who were part of it, a significant amount of work was carried out, namely (Drobiazko, 2022):

- agreed decisions were made regarding the definition of the tasks of state bodies involved in the implementation of the policy on the protection of children's rights;

- evacuation of children from dangerous areas and coordination of their safe movement to places of temporary accommodation were carried out;

- the work of regional military administrations and local self-government bodies for the preparation and organization of safe places for temporary accommodation of evacuated children and meeting their needs was coordinated;

- registration of children who left for the safe territory of Ukraine or outside of Ukraine is ensured. In particular, the government made a decision to introduce information on children who are temporarily displaced (evacuated) on the territory of Ukraine, where hostilities are not taking place, or outside of Ukraine. Thus, the Unified Information and Analytical System "Children" was created to keep appropriate records in it, and the protection of the information contained therein was ensured;

- the inspection of the invitation of institutions, organizations of various types and forms of ownership, which are authorized by the state of final stay of the children to implement measures for receiving and accompanying children from other countries, was carried out, processed and still being processed;

- monitoring of compliance with the Rules for crossing the state border by citizens of Ukraine, children with legal representatives or organized groups of children in cooperation with central and local bodies of executive power, local self-government bodies is done;

- through authorized representatives, the monitoring of the conditions of children's stay in Ukraine and abroad, monitoring of compliance with social standards and children's rights in the country of their stay, and implementation and protection of the rights and interests of children who are abroad are carried out together with consular institutions and diplomatic missions of Ukraine;

- recommendations and proposals developed based on the results of the work, were submitted to the Cabinet of Ministers of Ukraine and which have

¹ Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 866 "Issues related to the protection of children's rights". (2008, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text>.

already begun to be implemented due to the adoption by the Cabinet of Ministers of Ukraine of a number of resolutions, such as Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 23.08.2022 № 940 "On Amendments to Certain Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding improvement of the evacuation mechanism" and others².

Taking into account all above mentioned, it could be concluded that the state, thanks to the authorized members of the Coordination Staff, provides decent support and protection of children's rights under martial law.

In the conditions of a full-scale invasion of Russia, after February 24, 2022, a number of changes to the current legislation were adopted, which in particular simplified the procedure for crossing the border by minors and orphans. Thus, in accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 166 dated 28.02.2022 "On Amendments to the Rules for Crossing the State Border by Citizens of Ukraine", during martial law, orphans and children deprived of parental care will be able to leave the country under a simplified procedure³.

In addition, under a simplified procedure, children who do not have the status of an orphan, a child deprived of parental care, but are in institutions of various types, forms of ownership and subordination, as well as children who are placed to families of foster parents, can go abroad. It is characteristic that regardless of the child's status, minors must cross the border only with an accompanying adult. The latter are obliged to place the children on consular registration at the consular institution of Ukraine in the host country within one working day. The consular institution is obliged to inform the National Social Service through the Ministry of Foreign Affairs within one working day about placing children on the consular register⁴.

Extremely important in the conditions of war is the support of European countries, which direct their actions to protect and provide support to children who came from Ukraine, as well as to those who are still there (Russia's war..., 2022). The civilized community calls for an urgent agreement on the child protection package between Ukraine and the EU, which should be created together with the

² Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 940 "On making changes to some resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the improvement of the evacuation mechanism". (2022, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-%D0%BF#Text>.

³ Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 166 "On amending the Rules for crossing the state border by citizens of Ukraine". (2022, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/166-2022-%D0%BF#Text>.

⁴ Ibidem, 2022.

Ukrainian Government, to protect and provide assistance to children in Ukraine and abroad

Ensuring the rights of children under martial law requires the consolidation of the efforts of a large number of organizations and institutions, especially since in recent months a significant number of new documents have appeared that regulate their actions, as well as the actions of parents, other relatives, caregivers, etc. within extrajudicial mechanisms protection of children's rights. Today, Ukraine closely cooperates with the UN Committee on the Rights of the Child – the UN Children's Fund (UNICEF) and the representative body of the UN Children's Fund – the World Health Organization (WHO), whose activities are aimed at solving health problems on a global scale. Ukraine is also a member of the WHO Charter since April 3, 1948 – the United Nations Scientific, Educational and Cultural Organization (UNESCO). Close cooperation is being carried out with the European Court of Human Rights (ECtHR) regarding the examination of the facts of Russia's crimes against Ukrainian children (Kostyshyn, & Shevtsiv, 2023).

The promotion of children's rights during war is a global challenge, and the projects of international organizations, including UNICEF, play an important role in ensuring that children's rights are respected during war. UNICEF's international projects focus on protecting the rights of children in times of war and restoring their well-being. These projects are aimed at ensuring the safety and protection of children, medical care and nutrition, as well as at restoring social infrastructures and supporting social development. Implementation of projects aimed at protecting the rights of children during war helps them survive, provide proper education and medical care, as well as build a future after the military conflict. UNICEF focuses its attention on the provision of humanitarian aid in the area not far from the front line. In 2022, UNICEF provided support to the Government of Ukraine to meet the needs of affected children and families in the cities of Kharkiv, Kherson and Donetsk. This included the provision of vital humanitarian goods and services aimed at children, as well as the implementation of significant water and sanitation repair projects (WASH projects) in Kherson and Kharkiv (Humanitarian situation..., 2022).

UNICEF also focuses on holding trainings, seminars and meetings as part of its educational activities. Currently, the joint project "PORUCH" was launched by the Ministry of Education and Science of Ukraine, the United Nations Children's Fund (UNICEF), the Ukrainian Institute of Cognitive Behavioral Therapy and the NGO "Volonter". This project is aimed at educators who need psychological support and want to learn psychological methods and techniques to help themselves and their students in the context of the military conflict in Ukraine (Drok, 2022). Thanks to the international projects of UNICEF and other organizations, ensuring the rights of the child during war becomes a major priority and contributes to the creation of a safer and more secure

world for all children, regardless of their status and the context of military conflicts.

On August 18, 2022, a new space – the Consultation Center of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights – was opened as part of the operation of the "Children of War" information and communication portal. In these centers you can get clarifications about:

- possible ways of returning the child or families with children to the territory under the control of the Government of Ukraine;
- obtaining a birth certificate of a child born within the administrative-territorial unit where, due to the war, state registration of acts of civil status is temporarily not carried out;
- procedures for the legalization of a birth certificate, if it is received on the temporarily occupied territory;
- establishing contact with a child who was taken abroad by one of the parents;
- receiving advice on filling out the child tracing form;
- filling out an application for assistance to children who have suffered injuries as a result of the war (Annual report..., 2022).

During the war, many new charitable foundations were created and chat bots were developed to help people if they want to shelter or adopt a child who has lost parents and relatives. One of such bots that is gaining popularity is "The child is not alone", introduced by the Office of the President of Ukraine in cooperation with the United Nations Children's Fund – UNICEF Ukraine with the support of the Ministry of Social Policy of Ukraine. This chat-bot contains answers to current questions about the protection of children's rights under martial law (Drobiazko, 2022). In view of the above, it can be concluded that the state, in the form of authorized bodies, has introduced numerous extrajudicial mechanisms for the protection of children's rights under martial law.

It should be noted the high level of coordination and interaction of the authorized bodies of public authorities regarding the urgent needs of children. To protect the rights of children who have been violated as a result of military operations, as well as to search for and restore the rights of children in Ukraine, the Institute of the Authorized Advisor to the President on Children's Rights and Children's Rehabilitation functions. In general, the activities of children's ombudsmen have the following basic functions:

- protection of the rights of a specific child and representation of his interests;
- investigation of cases based on individual complaints of children;
- monitoring of the implementation of legislation related to the protection of children's interests;
- introduction of recommendations to state bodies on changes in legislation in the sphere of protection of children's rights;

- promotion of raising awareness of children's rights, both for children themselves and for adults;
- activity as a mediator in cases of conflicts between children and parents;
- presentation of reports on the work performed and on the status of cases on issues of compliance with children's rights (Kostyshyn, & Shevtsiv, 2023).

It is important to note that Ukraine and the UN have signed a preventive plan for the protection of children's rights in the conditions of Russian aggression. It is noted that the signing of a joint preventive plan with the UN is an important step in the implementation of Bring Kids Back UA – a complex action plan developed at the initiative of Volodymyr Zelenskyi. The plan unites the efforts of the Ukrainian authorities, foreign governments and international organizations for the return to their homeland of Ukrainian children abducted by Russia (Ukraine and the UN..., 2023).

In general, the protection of the child and his rights from the influence of war, military operations and violence in the conditions of Ukraine requires the solution of a number of other issues that should become part of a comprehensive strategy:

1. Raise the level of awareness of the provisions of the Optional Protocol, the Paris commitments and guidelines, as well as other standards for the protection of children's rights in military conflicts, both among professionals (teachers, medical workers, representatives of the armed forces, civil servants, etc.) and among general public.
2. In order to ensure the inevitability of punishment and in accordance with the principles of humanitarian law, strengthen responsibility for war crimes against children.
3. Provide for a clear and unambiguous ban on the recruitment and involvement of children in military conflicts by amending the Criminal Code of Ukraine.
4. To develop and implement in the activities of social services, centers for medical and social rehabilitation of children, centers for social and psychological rehabilitation, shelters for children, educational institutions, residential institutions, criminal police for children at the place of actual residence, a program for finding family members, compensation for damages, social reintegration,

social and physical rehabilitation, demobilization, overcoming the consequences of mental trauma, as well as in ensuring justice (Chernenko, 2017).

Conclusions

Therefore, summarizing the analysis of the relationship between the protection of children's rights and the conditions of war, it can be argued that this topic plays a key role in the modern world, where conflicts and armed disputes can seriously affect the lives and fate of the most defenseless members of society – children. Children's rights, enshrined in international documents, become an integral part of the general system of values and norms that should protect the younger generation from the consequences of military conflicts. It was found that war has a powerful negative impact on all aspects of children's lives. Among the most threatening consequences, we can single out physical and psychological traumatization, child labor, loss of access to education and medical care, child recruitment into armed forces, etc.

It is important to note that international humanitarian law and treaties such as the Convention on the Rights of the Child attempt to ensure the protection of children in conflict, recognizing their special needs and vulnerabilities. However, in reality there are still many challenges in the implementation of these norms.

Effective protection of children's rights in war requires a combination of efforts of the international community, states, and public organizations. It is important to develop and implement comprehensive programs aimed at ensuring the safety, education, psychological support and reintegration of children affected by war. Thus, studying and understanding the relationship between the protection of children's rights and the conditions of war is an important prerequisite for ensuring the sustainable development of society and international peace. Fulfilling responsibilities for children's rights in times of conflict is not only a moral imperative, but also a strategic imperative to build a future in which children have the opportunity to realize their potential in a safe and stable environment.

References

- [1] Humanitarian situation (2022). Report No. 24. *Analytical report Ukraine*. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/media/29831/file/Ukraine-Humanitarian-SitRepDecember-2022+.pdf>.
- [2] Russia's war against Ukraine: the situation of Ukrainian children. *European Parliament*. Retrieved from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729332/EPRS_ATA\(2022\)7293_XL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/729332/EPRS_ATA(2022)7293_XL.pdf).
- [3] Bida, O.A., Blaha, A.B., & Tarabanova, S.V. (2016). *Childhood under the crosshairs: children's rights in the conditions of armed conflict in the east of Ukraine*. A.P. Bushchenko (Eds.). Kyiv: KYT.
- [4] Children of War (February 24, 2022-August 31, 2023). Retrieved from <https://childrenofwar.gov.ua/>.
- [5] Children of war. The right to life and identity. (2023). *National Institute of Strategic Studies*. Retrieved from <https://niss.gov.ua/news/statii/dity-viyny-pravo-na-zhyttya-ta-identychnist>.
- [6] Drobiazko, K. (2022). How to protect the rights of the child in the conditions of martial law. *Legal Newspaper*. Retrieved from <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/yak-zahistiti-prava-ditini-v-umovah-voennogo-stanu.html>.

- [7] Drok, I.S. (2022). Peculiarities of UNICEF activities in the conditions of martial law in Ukraine. In *Materials of All-Ukrainian science and practice seminar "Protection of the rights and interests of children and women under martial law"* (pp. 25-27). Dnipro: Dnipro State University of Internal Affairs.
- [8] Crimes against children (2023). *Official website of the Office of the Prosecutor General of Ukraine*. URL: <https://www.gp.gov.ua/>.
- [9] Kostyshyn, E.I., & Shevtsiv, Yu.O. (2023). Institutional and legal mechanism for the protection of children in Ukraine under martial law. *Public administration and social work*, 1, 29-36.
- [10] Lehka, O.V. (2022). International legal regulation of the protection of children's rights under martial law. *Legal position*, 2(35), 41-45.
- [11] Matvieieva, L.H. (2020). International and European standards for the protection of the rights of vulnerable population groups. *Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*, 3(13), 48-59.
- [12] Nikolaichuk, S. (2022). Protection of children's rights under martial law: problems of theory and practice. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 4, 94-105.
- [13] Ukraine and the UN signed a preventive plan for the protection of children's rights in the conditions of armed aggression by the Russian Federation (2023). *Bykvy*. Retrieved from <https://bukvy.org/ukrayina-ta-oon-pidpysaly-preventyvnyj-plan-shhodo-zahystu-prav-ditej-v-umovah-zbrojnoyi-agresiyi-rf/>.
- [14] Cherniha, K.I. (2010). *Protection of children during armed conflicts*. Odesa: Phoenix.
- [15] Chernenko, A.A. (2017). Regarding the protection of children's rights during armed conflicts. In *Materials of the participants of the scientific and educational round table "Ukraine of the Future"* (pp. 144-145). Sumy.
- [16] Annual report on the state of observance and protection of human and citizen rights and freedoms in Ukraine in 2022. Retrieved from <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/>.
- [17] UNICEF: warring parties around the world grossly violate children's rights (2021). *UN News*. Retrieved from <https://news.un.org>.

Захист прав дитини в умовах війни

БОДНАР-ПЕТРОВСЬКА Ольга

кандидат юридичних наук

Університет Миколаса Ромеріса

м. Вільнюс, Литовська Республіка

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3498-1410>

Анотація. Стаття є дослідженням особливостей захисту прав дитини в умовах війни. Зазначено, що війни, конфлікти та воєнні дії мають серйозний і загрозливий вплив на життя та добробут дітей, вводячи їх в складні ситуації, що створюють значні виклики для їхнього фізичного, психологічного та соціального розвитку. Метою дослідження є комплексний і всебічний аналіз захисту прав дитини в умовах війни. Для виконання поставлених завдань використано такі методи: пошуковий за наявною методичною та науковою літературою з аналізом знайденого матеріалу, індукція та дедукція, з'ясування причиново-наслідкових зв'язків, систематизація, абстрагування та конкретизація, аналіз документації та результатів діяльності дослідників з проблеми здійсненого дослідження. У статті детально проаналізовано актуальність міжнародних юридичних норм і стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини, в аспекті захисту дітей в умовах війни. Детально висвітлено наслідки воєнних конфліктів на фізичне та психічне здоров'я дітей, освітні можливості й доступ до медичних послуг, ідентифіковано основні загрози та виклики, що виникають для молодших громадян. Крім того, окреслено ключові зміни до законодавства України в умовах повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 року. Наукова новизна дослідження полягає у вивченні інноваційних аспектів захисту прав дитини в умовах війни, зокрема врахуванні нових загроз, використанні сучасних технологій для збору даних і розробленні нових стратегій. Визначено, що справедливий захист прав дитини в умовах війни є необхідністю для створення майбутнього, у якому діти зможуть розвиватися та реалізовувати свій потенціал. Відповідальність міжнародної спільноти та національних урядів у забезпеченні цього захисту потребує науково обґрунтованих підходів, ефективних програм і планів дій. Саме завдяки спільним зусиллям і роботі з імплементації міжнародних норм і стандартів ми можемо гарантувати майбутнє, у якому права кожної дитини, незалежно від її місця народження чи становища, будуть поважати та захищати, сприяючи миру, стабільності та розвитку всього світу.

Ключові слова: права дитини; війна; міжнародні договори; військові конфлікти.

Внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування: філософсько-правовий аналіз проблеми та давньогрецький спосіб її розв'язання

ВАНДЖУРАК Роман*

доктор філософії в галузі знань права,
докторант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії
внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8474-2276>

Анотація. Актуальність дослідження полягає в тому, що, відповідно до соціологічних досліджень, на початок 2023 року судовій системі довіряють 3 % громадян України з-поміж опитаних респондентів, а 49 % з них взагалі не довіряють органам правопорядку, що свідчить про критичну ситуацію та гостру потребу в пошукові причин такої недовіри й шляхів вирішення цієї ситуації на теоретичному і практичному рівнях. У статті автор уперше заявляє, що причиною такого низького рівня довіри громадян до правоохоронних і судових органів є легалізована наразі можливість прийняття ними процесуальних рішень на підставі внутрішнього переконання, що на практиці часто перетворюється на свавілля. Є очевидним, що можливість ухвалення в справі на підставі одних і тих самих доказів діаметрально протилежних рішень не сприяє довірі до суб'єктів правозастосування з боку громадян і не укріплює їх авторитет в очах громадськості. Автор вважає, що одним із можливих шляхів розв'язання зазначеної проблеми є дослідження спадщини давньогрецької філософії права, зокрема праць Арістотеля, який вперше розробив способи вирішення правових питань шляхом логічних процедур доведення, без застосування будь-яких внутрішніх переконань, інтуїції чи здогадки. Під час підготовки статті за допомогою методів аналізу, синтезу й узагальнення було опрацьовано низку першоджерел і новітніх публікацій за темою використання внутрішнього переконання суб'єктами правозастосування під час ухвалення процесуальних рішень. Для обґрунтування результатів і формулювання висновків проведеного дослідження було використано методи дедуктивно-логічного аналізу, а також індуктивного узагальнення й аналогії. З огляду на порушені в статті проблеми, автор переконаний, що назріла потреба в реформуванні чинного законодавства. Запропоновані зміни забезпечать кожному рішенню суб'єктів правозастосування можливість бути аргументованим, логічним і зрозумілим, а найголовніше – єдино можливим у конкретній ситуації; вони унеможливлять чи принаймні суттєво зменшать суб'єктивізм під час ухвалення процесуальних рішень, що зміцнить довіру до правоохоронних та судових органів і підвищить їх авторитет.

Ключові слова: філософія права; внутрішнє переконання; юридична аргументація; критерії доказовості; давньогрецька філософія права.

Історія статті:

Отримано: 04.09.2023
Переглянуто: 02.10.2023
Прийнято: 03.11.2023

Рекомендоване посилання:

Ванджурак Р. Внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування: філософсько-правовий аналіз проблеми та давньогрецький спосіб її розв'язання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 110–118. doi: 10.33270/02232602.110.

* Відповідальний автор

Вступ

Тектонічні плити суспільних процесів перебувають у постійному русі та, за незначних винятків, постійно розвивається й удосконалює свої знання та можливості людство. Ще не так давно наші предки долали відстань кіньми, а ми вже говоримо про космічні екскурсії. Те, що донедавна здавалося фантастикою, зараз вже реальність, і цьому немає краю, адже наука щодня приголомшує новими відкриттями, а технології – можливостями за межею логічного сприйняття.

В умовах сьогодення людство все більше тяжіє до прагматичного мислення й усе менше піддається емоціям і сліпій вірі. Якщо століття тому, щоб повірити в Бога, потрібне було диво, то наразі ці аргументи для навернення людей у віру вже не спрацьовують. Люди прагнуть пояснень, а ще краще – доказів.

За словами відомого американського та британського юриста, професора Р. Дворкіна, ми живемо в праві й правом (Dvorkin, 2021; Martianova, 2013), а відтак є очевидним, що право вимушене еволюціонувати спільно з суспільними процесами, які воно регулює.

Отже, не дивно, що сучасне суспільство може задовольнити тільки право, яке буде достатньо зрозумілим, аргументованим і логічним. Право «без загадок» і тим паче – без суб'єктивної складової осіб, які це право застосовують.

Попри постійні інновації права в угоду нинішнім глобалізаційним процесам (онлайн трансляції судових засідань, брифінги представників правоохоронних органів, публікації судових рішень в мережі Інтернет тощо), залишається в праві, зокрема процесуальному, елемент невідповідності сучасним реаліям. Ця невідповідність – узаконена можливість суб'єктами прийняття процесуальних рішень ухвалювати їх на підставі свого внутрішнього переконання.

Коло суб'єктів правозастосування в правовій системі України надзвичайно широке. Наприклад, чинний Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає право використовувати своє внутрішнє переконання під час прийняття процесуальних рішень слідчому, прокурору, слідчому судді, суду. Водночас суд наділений повноваженнями оцінювати на підставі свого внутрішнього переконання документи, речі, показання свідків тощо з огляду їх допустимості, достовірності та достатності, надаючи їм статус доказів, після чого, на основі тих же доказів, ухвалювати кінцеве рішення на підставі знову ж таки – свого внутрішнього переконання¹.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

Дискусії науковців навколо цієї теми тривають давно й погляди дослідників різняться. Одні переконані в необхідності застосування внутрішнього переконання (Мухієнко, 1999), другі стверджують про таку можливість лише в разі розгляду «важких справ» (Barak, 2022), треті – про непотрібність цього інструменту взагалі (Frank, 1930).

Серед іноземних й українських науковців, які так чи інакше акцентували на вивченні питання внутрішнього переконання суб'єктів правозастосування, слід зазначити А. Барака (2022), І. Бентама, Г. Гарта (1998), Ю. Грошевого (2008), Н. Гураленко (2012), Р. Дворкіна (2021), В. Ключковича (2019), А. Козінські, В. Костицького (2021), В. Коцкулич, М. Март'янову (2013), Дж. Френка (1930), М. Харченко (2022), С. Хопту (2017) та ін.

Наприклад, Р. Дворкін вважав, що кожна правова проблема має одне правильне рішення, не залишаючи місця для суддівського розсуду (Dvorkin, 2021). У своїй «Концепції права» Г. Гарт, критикуючи право наказів, підкріплених погрозами, обстоював можливість індивідуалізації правових норм (Hart, 1998). Наполягав на публічності будь-яких владних процесів І. Бентам, виступаючи навіть за створення «архіву владних дій», тим самим заперечуючи різноманітні скритості в процесі здійснення владних повноважень, очевидно, й судових теж. У своїх роботах Дж. Френк стверджував, що правильне рішення суд може винести лише на підставі своєї інтуїції, виправдовуючи необмеженість внутрішнього переконання (Frank, 1930). Жорстоко критикував право ухвалювати рішення на підставі внутрішнього переконання А. Козінські, вважаючи, що судові рішення не може ухвалюватися з огляду на настрої судді (Frank, 1930). Переконував на потребі наукового підґрунтя судових рішень, заперечуючи будь-які емоційні впливи на їх ухвалення, С. Бреєр (Breyer, 1998). Відповідно, В. Костицький зауважував на недопущенні витіснення ідеї правосуддя суддівським свавіллям (Kostytskyi, 2021), натомість Ю. Грошевий не вбачав у цьому проблеми, допускаючи існування оцінних понять у кримінально-процесуальному праві, надаючи тим самим суб'єктам застосування норм права певну свободу в тлумаченні норми (Hroshevyi, 2008). У своїх роботах С. Хопта акцентував у контексті розсуду на такій проблемі, як професійна деформація судді, і пропонував шляхи її розв'язання (Khopta, 2017), а на думку Н. Гураленко, суддівський розсуд – це творча, інтелектуальна вольова діяльність судді, у процесі якої остаточно формується його моральна позиція та здійснюється пошук оптимального рішення щодо конкретної юридичної справи; вирішальне значення в такому процесі мають індивідуальні характеристики судді (Huralenko, 2012).

Проте вважати, що це питання є достатньо опрацьованим, не є можливим, адже на рівні

монографічного дослідження цю проблематику із зарубіжних авторів фундаментально досліджував лише А. Барак у своїй праці «Суддівський розсуд» (Barak, 2022), а серед вітчизняних науковців на такому рівні її досліджувала тільки Т. Мартянова у своїй дисертаційній роботі «Розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності» (Martianova, 2013).

Однак ці напрацювання здебільшого полягали в розкритті поняття розсуду (переважно суддівського), тоді як досліджень на предмет філософсько-правового аналізу самого поняття внутрішнього переконання й тим паче обґрунтованої пропозиції його замінити на інші правові інструментарії, досі не було проведено ні зарубіжними науковцями, ні вітчизняними дослідниками.

Відтак, метою цієї статті є спроба довести, що право ухвалювати процесуальне рішення на підставі свого внутрішнього переконання суб'єктами правозастосування є несумісним із сучасними правовими реаліями, оскільки на таке переконання можуть мати вплив емоції, громадська думка, пропаганда тощо. Цей спосіб прийняття процесуальних рішень є несумісним з викликами сучасного суспільства, яке прагне відкритості, зрозумілості, аргументаційності та доказовості. Оскільки будь-яке рішення суб'єктів правозастосування повинно бути аргументованим і логічним, жодні внутрішні переконання не сумісні з викликами сучасного суспільства. Водночас пропонується замінити право ухвалювати рішення на підставі внутрішнього переконання логічними правилами доведення, що запропоновані ще давніми греками, зокрема Арістотелем. Це відчутно зменшить будь-яку корупційну складову під час розгляду справи й тим самим збільшить довіру суспільства до правоохоронних і судових органів. Ознайомившись із рішенням, що відповідатиме логічним правилам доведення, навіть сторонній спостерігач зрозуміє, що іншого рішення в тій чи іншій справі й бути не могло.

Водночас автор не відкидає право суб'єктів правозастосування використовувати розсуд під час ухвалення ними процесуальних рішень. Проте його застосування має відбуватися мотивовано й виключно в тому випадку, коли у справі буде необхідність робити вибір між двома протилежними, але водночас доведеними й аргументованими рішеннями. Такий вибір одного з них буде джерелом нового права як преюдиції для вирішення подальших подібних справ.

Матеріали та методи

Під час підготовки статті було використано методи аналізу, синтезу й узагальнення, за допомогою яких опрацьовано низку першоджерел і сучасних публікацій із заданої проблематики. У першому випадку вдалося виявити проблеми застосування внутрішнього переконання ще за античних часів і запропоновані еллінами шляхи їх

розв'язання, тоді як у другому вбачається відсутність єдиного в умовах сьогодення підходу до їх вирішення.

Таким чином, акцентовано на філософсько-правовому доробку Арістотеля, який власне й запропонував довершенішу формулу вирішення юридичних питань без ухвалення рішень, керуючись внутрішнім переконанням, натомість запропонувавши ухвалення таких рішень на підставі чітких і логічних критеріїв доведення.

Для обґрунтування результатів і формулювання висновків проведеного дослідження було використано методи дедуктивно-логічного аналізу, а також індуктивного узагальнення й аналогії.

Автор не претендує на визнання здобутих у цьому дослідженні результатів такими, що в незмінному вигляді повинні стати підґрунтям майбутніх змін до законодавства у сфері прийняття процесуальних рішень. Цією публікацією він намагається висвітлити питання й почати дискусію, пропонуючи зі свого боку давньо-грецький спосіб розв'язання зазначеної проблеми.

Результати й обговорення

Афінський суд Радою п'ятисот 399 року до н.е. засудив до смертної кари Сократа, якого звинувачували в тому, що він розбещував молодь (застерігав останніх від сліпої віри в суспільно визнаних богів і сприяв формуванню в них навичок самостійного розумного мислення, чим піддавав сумніву авторитет офіційних законів і державних правителів). Попри те, що Сократ доволі легко, щоправда, з елементами іронії та сарказму, спростував висунуті йому звинувачення, судом все ж таки з незначною перевагою голосів було прийнято первинне рішення про його винуватість. Утім, після того, як він зрештою заявив, що волю закону чи суду треба терпіти так само, як волю батьків, – вона може бути несправедливою, але підлягає безумовному виконанню (Demuydenko, 2017, р. 784), запропонувавши суддям до того ж замінити йому смертну кару на довічне утримання за рахунок полісу, число прибічників страти суттєво збільшилося під час остаточного голосування. Це було зумовлено сплеском заздрощів з боку суддів щодо розумово-аналітичних й аргументаційних здібностей Сократа та його поведінки як обвинуваченого. До того ж сторона обвинувачення застосувала тактику впливу на батьківські емоції членів суддівської колегії, апелюючи при цьому до аргумента, що Сократ, схилиючи молодь до самостійного мислення, прищеплював їй ідею непокори батьківській волі (що цілком суперечило його останнім словам) (Vandzhurak, 2023, р. 132).

Такий суб'єктивізм під час ухвалення рішення про страту Сократа спричинив широке обурення, що вийшло далеко за межі Афін, і досить тривалий час у колах інтелектуальної еліти побутовували настрої, спрямовані на пізнавальну

активність й розробку методологічних підвалин і критеріїв раціонального мислення (Vandzhurak, 2023, р. 132) замість емоцій, настроїв чи вподобань.

Однак у ті часи ще прослідковувався доволі контрастний дисонанс між філософською та правовою культурою. Якщо філософська культура вже набула рис об'єктивістської та раціоналістичної спрямованості, то правова й досі залишалася «у полоні» суб'єктивістських й емоційно-психологічних парадигм.

Наприклад, уже в VI–V ст. до н.е. Піфагор і Парменід використовували строгі логічні схеми доведення своїх положень, не покладаючись виключно на інтуїцію чи такі аргументи, як «думка більшості» або «авторитетна позиція». Наприклад, ми навряд чи й донині користувалися б славнозвісною теоремою Піфагора, якби остання була визнана за істинну на підставі результатів голосування Народних зборів (еклесії). Піфагор довів, що квадрат гіпотенузи будь-якого прямокутного трикутника дорівнює сумі квадратів його катетів, продемонструвавши, що, незалежно від вимірів такого трикутника, площа квадрата зі стороною, що дорівнює згаданій гіпотенузі, з необхідністю буде еквівалентною сумі площ двох квадратів, побудованих на основі цих катетів.

Що ж стосується давньогрецької правової культури, зокрема методів юридичної аргументації, то вони зазвичай зводилися до формальних процедур голосування, яким передувало не стільки компетентне обговорення, спрямоване на пошук раціонального вирішення справи, скільки на апеляцію до емоційно-психологічного схвалення учасників голосування на підтримання вироку, відповідного певним лобійованим суб'єктивним інтересам.

Вочевидь, ця парадигма виявилася доволі живучою, адже її застосування часто зустрічається й понині, оскільки прагнення об'єктивної істини, на жаль, далеко не завжди виявляється конкурентоспроможним стосовно суб'єктивної зацікавленості та налаштованості осіб, уповноважених ухвалювати такі рішення (Vandzhurak, 2023, р. 131).

Досліджуючи питання внутрішнього переконання в наш час, насамперед слід акцентувати на співвідношенні понять «доведення» (прийнятого в точних теоретичних науках) та «доказування» (що вживається стосовно аргументаційних процедур у юридичній практиці). Якщо під терміном «доведення» мається на увазі строга логічна операція, яка передбачає обґрунтування істинності певної тези (гіпотези, теорії, версії) шляхом демонстрації її необхідного впливання з наявних аргументів (підстав, істинність котрих є або фактично очевидною, або доведеною раніше), то зміст терміна «доказування» загалом передбачає переконання учасників дискурсу в доцільності прийняття того чи іншого рішення. В

останньому випадку йдеться не тільки про об'єктивні підстави для остаточного рішення, а й передусім про можливість суб'єктивного схвалення сторін до такого рішення (Hvozdk, & Koshchynets, 2016, р. 6). Відмінність між логічним доведенням і юридичним доказуванням полягає також у тому, що останнє не завжди має на меті встановлення істини. Наприклад, судовий процес, спрямований на вирішення спорів між опонентами; при цьому рішення суду передбачає не стільки відтворення подій спору чи злочину (об'єктивних умов, причин і механізмів його виникнення й розгортання), скільки прийняття рішення на користь однієї зі сторін. І хоча таке рішення повинно бути обґрунтованим, його аргументація зазвичай будується за принципом змагальності, згідно з яким справа може бути виграною не тільки шляхом надання достатніх і допустимих доказів, а й через порівняну слабкість позиції опонента (Hvozdk, & Koshchynets, 2016, р. 8-9).

Не менш дискусійним у сучасній юриспруденції є питання стосовно критеріїв достатності доказів, адже наразі суд може прийняти певне обґрунтоване рішення лише за умови достатності доказів, тоді як останні вважаються достатніми, якщо вони дозволяють суду прийняти те чи інше рішення у справі¹. При цьому сам суд і уповноважений кваліфікували докази як достатні чи недостатні на власний розсуд (за відсутністю чітко визначених критеріальних вимірів такої їхньої оцінки) (Hryshchuk, 2007, р. 63).

Звідси є очевидним, що запропонована наразі форма визначення умов достатності доказів припускає практично необмежений діапазон суб'єктивної свободи в разі прийняття процесуальних рішень й забезпечується це шляхом застосування суб'єктами правозастосування свого внутрішнього переконання під час ухвалення ними таких рішень.

Нерідко ми чуємо, коли незадоволена рішенням сторона апелює до логіки й вважає таке рішення несправедливим хоча б з логічної точки зору. У той час будь-яке рішення має бути зрозумілим, а відтак і логічним (Mishchenko) не тільки для сторони, яка виграла процес, а й для сторони, яка його програла. Воно має бути зрозумілим навіть для стороннього спостерігача, як того потребують стандарти, визначені практикою Європейського суду з прав людини².

Тож без розв'язання цієї проблеми сама ідея правосуддя може бути дуже легко витісненою ідеєю суддівського свавілля (Kostytskyi, 2021), тим більше, що судова практика дедалі частіше

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

² Справа «Бочан проти України» від 3 трав. 2007 р. (заява № 7577/02). *Європейського суду з прав людини*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_209#Text.

засвідчує випадки здійснення такої можливості (Hryshchuk, 2007, p. 63).

Звідси, на наше переконання, легалізоване наразі право під час ухвалення процесуального рішення використовувати внутрішнє переконання в практично необмеженому вигляді, і є тим «збудником», що з року в рік плекає неприязнь і страх громадян перед правоохоронними та судовими органами, що й ретранслюється відсотком довіри людей до останніх (Vandzhurak, 2023, p. 246).

Утім, позбавляючи суб'єктів правозастосування ухвалювати свої рішення на підставі внутрішнього переконання, вочевидь потрібно запропонувати альтернативний інструмент, адже формула, що законодавець творить право, а судді його лише проголошують, є теж неспроможною (Kopot, 2009, p. 174).

Отже, мало хто з дослідників заперечує, що сучасне доказове право (тобто право, що ґрунтується не стільки на результатах суб'єктивного волевиявлення шляхом голосування, а на логічному обґрунтуванні прийнятих правових рішень, виходячи з перевірених свідчень і фактичних матеріалів) має свої джерела ще в античній інтелектуальній традиції. Тому одним із варіантів пошуку відповіді на заявлену проблематику є звернення саме до філософсько-правової спадщини давніх греків (Vandzhurak, 2022). Однак не з метою виявлення відмінностей і генетичних зв'язків між минулим і сучасним правом (як заведено), а для відшукування «першооснов» виникнення проблем та суперечностей, з якими стикається сучасна юриспруденція, та забутих чи недооцінених способів їх ефективного вирішення, розроблених у далекому минулому (Vandzhurak, 2023).

На нашу думку, для розв'язання виниклої проблематики допоміжними можуть бути спроби узагальнення та систематизації логіко-методологічних основ доказового міркування, здійснені Арістотелем. Ці арістотелівські універсальні критерії раціональності як людського мислення, так і будь-якої системної організації його результатів (будь то система знань, юридичних законів, суспільних норм тощо) ґрунтувалися на двох аксіоматичних принципах: «заборони суперечності» та «виключеного третього».

Перший з них, у формулюванні Арістотеля, полягає в тому, що неможливо, щоб одне й те саме одночасно було та не було притаманне одному й тому ж в одному й тому самому відношенні (Aristotle, 2020). Іншими словами – раціональне мислення не може містити в собі суперечностей, оскільки реальність не передбачає можливості одночасної наявності та відсутності певного стану речей, а відтак – одночасне твердження та заперечення однієї й тієї ж думки завжди буде хибою. У той час, взяті з різного погляду суперечливі судження можуть бути одночасно істинними. Наприклад, відносно

рухомого потягу його пасажир не рухається, але відносно платформи він рухається разом з потягом. Однак відносно однієї й тієї ж системи координат «рухатися» та «не рухатися» одночасно неможливо (Vandzhurak, 2023, p. 135).

Другим є принцип «виключеного третього», що значить – не може бути нічого посередині між двома судженнями, які суперечать одне одному й про один [суб'єкт] усякий окремих предикат необхідно або стверджувати, або заперечувати (Aristotel, 2020). Інакше кажучи, два контрадикторні судження (теза й антитеза) не можуть бути одночасно хибними; тож спростування одного з них є підставою для визнання обґрунтованості іншого. Саме ця аксіома була покладена в основу формулювання принципу бівалентності, на якому ґрунтуються практично всі правові системи, починаючи з римського права. Згідно з цим принципом будь-який судовий вирок може бути або обвинувальним або виправдувальним, третього не дано (Vandzhurak, 2023, p. 135). Втім, згідно з таким критерієм, ми доходимо до дещо парадоксального висновку: оскільки рішення в справі неодмінно має бути прийнятим, то докази завжди є достатніми, навіть якщо вони недостатні.

Проте, згадаймо, що за часів Арістотеля вважалися «правильними» (довказовими, демонстративними) такі висновки, які передбачають не більш як один варіант прийнятного на підставі наявних аргументів. Якщо таких варіантів понад один, то «джерелом сумнівів» в істинності будь-якого з них буде не виключність можливості підтвердження альтернативних версій висновку. Відповідно до цього достатні для обґрунтування цільового висновку докази повинні бути настільки ж достатніми для спростування всіх інших його альтернатив (Hvozdk, 2019, p. 65).

Тобто для визнання достатності доказів для ухвалення певного рішення має бути несумісність зворотного рішення з наявними доказами (Vandzhurak, 2023, p. 7), і коли суд, наприклад, визнає доведеним певний факт, було б доречним поставити питання таким чином, чи можливо цими ж доказами довести протилежне, і якщо ні, визнавати цей факт встановленим (чи невстановленим відповідно).

Певна річ, сказане не слід розуміти так, що ми маємо спочатку передбачити всі можливі варіанти досліджуваних подій, а потім, по чергово перевіряючи їх на сумісність з наявними доказами, «відфільтрувати» той єдиний серед них, що не спростовується цими доказами. Це було б занадто громіздкою та нераціональною процедурою (Vandzhurak, 2023, p. 142). Втім вказувати, наприклад, у вирок, що вина обвинуваченого доводиться певними доказами (хоч насправді цими доказами можливо довести з такою успішністю й протилежне) і на підставі свого внутрішнього переконання визнавати людину винною, аж ніяк не укріплює авторитет правосуддя загалом і конкретного судді зокрема.

Здається, що суб'єкти ухвалення процесуальних рішень на підставі наявних у справі доказів скоріше виправдують своє внутрішнє переконання, ніж приходять до свого висновку на їх основі. Тому й трапляються рішення, коли суб'єкт правозастосування в мотивувальній частині свого рішення зазначає тільки ті докази чи показання свідків, які підтверджують його висновок, ігноруючи в той час ті докази, що його спростовують.

І таких прикладів можна навести безліч. Втім, на наше переконання, будь-яку дилему чи спір можна вирішити шляхом доведення (доказування) на підставі логічних законів, без застосування внутрішнього переконання дослідника чи суб'єкта прийняття процесуальних рішень. Наприклад, було б дивним, якби розв'язуючи ту чи іншу математичну задачу учений, там де неможливо її довести чи спростувати, зазначав, що він приходить до такого висновку на підставі свого внутрішнього переконання. Цінність такого розв'язання в математичній спільноті дорівнювала б нулю.

Якщо моделювати цю ситуацію на ухвалення процесуального рішення, то можна спостерігати й те, що практично в будь-якому випадку, особливо там, де маса наявних доказів не доводить однозначно той чи інший факт, суб'єкти прийняття процесуальних рішень навіть не порушують питання щодо можливості цими ж доказами спростувати заявлений, наприклад, органом досудового розслідування чи позивачем варіант подій, а тим паче спробувати довести цими ж доказами й інші можливі варіанти. Натомість ми бачимо безліч рішень, які були ухвалені на підставі доказів і на основі внутрішнього переконання, не зазначаючи при тому яких саме доказів.

Доволі в грубій формі до питання ухвалення суддею рішення на підставі внутрішнього переконання підходить А. Козінські, стверджуючи, що настрої судді є важливим для процесу прийняття рішення та здатний впливати на суддю, і якщо, наприклад, суддя матиме хороший сон і добре поснідає, він може почувати себе поблажливим і веселим, співчувати обвинуваченим, тоді як у протилежному випадку він може ставитися до всіх упереджено та виносити суворіші вироки. Відтак, підсумовує А. Козінські, рішення судді напряму залежить від того, що в нього буде на сніданок (Frank, 1930).

Саме тому постає закономірне питання, чому ж процедура правозастосування, на відміну від математики, логіки чи навіть музики, допускає можливість фальшу, й усі невідповідності чи неточності дозволяє компенсувати шляхом внутрішнього переконання.

Відповіддю на поставлене питання і є ті випадки, коли сторонам не зрозуміла логіка ухваленого рішення й вони в сум'ятті намагаються його зрозуміти, у той час, коли таке рішення, можливо, було ухвалене на підставі

емоцій, політичних поглядів, релігійних переконань, притаманному сьгоднішньому суспільству феномену «постправди» (Makintair, 2021) чи іншого фактору впливу, і не мати нічого спільного ні з логікою, ні з правом.

Суддя Верховного Суду США С. Бреєр вважає, що наукові проблеми пронизують право, і закон повинен шукати рішення, які підпадають під сферу застосування наукових знань і відображають його науковий статус. Він вважає, що в сучасну епоху науки ми повинні будувати правові основи надійно, науково та законодавчо обґрунтовано (Breuer, 1998, p. 537-538). Тобто мови про укріплення правових основ суб'єктивними баченнями осіб, які це право застосовують, не йдеться.

Тому є очевидним, що процедура ухвалення рішення має бути чітко регламентована універсальним для всіх випадків законом і допускати можливість застосування розсуду лише тоді, коли обидва варіанти з точки зору логічно-аргументаційної процедури вірні, але ситуація потребує ухвалення лише одного рішення, яке буде новим правом і матиме преюдиціальне значення для інших справ. До того ж воно повинно бути мотивованим з погляду наукових напрацювань і обґрунтованим з точки зору практичних викликів.

До такого висновку дійшов і суддя Верховного суду Ізраїля А. Барак, зазначаючи, що суддівський розсуд може бути застосовано винятково у важких справах, де обидва рішення будуть правильними, втім суд має застосувати своє правотворення й прийняти єдине рішення (Barak, 2022).

Слушною вважаємо й позицію А. Барака щодо того, що суспільство не може досягти панування права без певної міри розсуду, але головне питання, за словами судді, полягає в тому, що слід позначити належні межі цього розсуду (Barak, 2022, p. 310).

Прогнозовано, що адепти можливості застосування внутрішнього переконання будуть стверджувати про недопустимість свавілля, оскільки в ст. 19 Конституції України чітко визначено межі такого розсуду. Проте така позиція є явно неспроможною, адже навіть якщо, наприклад, суд ухвалить очевидно нелогічне й необґрунтоване рішення, він все одно буде діяти на підставі й у спосіб, визначений законом, мотивуючи таке рішення внутрішнім переконанням, право на яке цей же закон йому й надає.

Зважаючи на те, що кожна окрема справа – це фактично доля конкретної особи, допускати можливість її вирішення на основі суб'єктивного рішення (не виключно, що помилкового, нехай і рідко), прийнятого на підставі внутрішнього переконання суб'єкта правозастосування, усупереч логічним критеріям доведення та наявним у справі доказам, сучасне право допускати не може. Інакше довіра до судової та правоохоронної системи залишиться на тому ж рівні, що й зараз.

Висновки

Узаконене право суб'єктів прийняття процесуальних рішень ухвалювати їх на підставі свого внутрішнього переконання не відповідає сьгоднішньому запиту суспільства до відкритості процесу та логічності й зрозумілості ухвалених на підставі такого процесу рішень. Оскільки право зазвичай узагальнено регулює ті чи інші правовідносини, вирішення індивідуальних питань можливе лише шляхом особистого підходу суб'єкта правозастосування до кожної конкретної ситуації. Проте такий підхід можливо здійснювати без внутрішнього переконання, інтуїції чи гадки, використовуючи запропоновані давніми греками логічні правила доведення. Це зменшить рівень суб'єктивізму під час ухвалення процесуальних

рішень і тим самим підвищить довіру до судових і правоохоронних органів, оскільки ухвалені на підставі чітких логічних принципів рішення будуть зрозумілими навіть для стороннього спостерігача.

Однак не обов'язково цілком відмовлятися від можливості застосування розсуду, але пропонується надати процесуальне право його застосовувати виключно в тих випадках, коли в одній справі обидва протилежні по суті рішення будуть однаково логічними та доведеними.

Безумовно, запропоноване не є довершеним варіантом розв'язання проблеми, але подальші напрацювання в цьому напрямку можуть стати підґрунтям змін до законодавства, які зрештою підвищать якість ухвалених суб'єктами правозастосування рішень і змінять відсоток довіри до судових і правоохоронних органів.

References

- [1] Aristotel. (2020). *Metaphysics*. Kharkiv: Folio. Retrieved from <https://mir-knigi.net/uk/inshe/4734-metafizika-aristotel.html>.
- [2] Barak, A. (2022). *Judicial discretion*. Kyiv: Thentr uchb. lit.
- [3] Breyer, S. (1998). The Interdependence of Science and Law. *Science*, 280(5363), 537-538. doi: 10.1126/science.280.5363.537
- [4] Demydenko, H. (2017). Socrates. *Great Ukrainian legal encyclopedia* (Vol. 2). Kharkiv: Pravo.
- [5] Dvorkin, R. (2021). *The Empire of Law*. Kiev: KNT.
- [6] Frank, J. (1930). *Law and the modern mind*. New York: Brentano's.
- [7] Hart, H.L.A. (1998). The concept of law. Kyiv: Sphere.
- [8] Hroshevyi, Yu.M. (2008). Problems of increasing the effectiveness of the application of the norms of criminal-procedural law. *University scientific notes*, 3(27), 276-281.
- [9] Hryshchuk, O.V. (2007). *Human dignity in law: philosophical problems*. Kyiv: Atika.
- [10] Huralenko, N.A. (2012). Judicial discretion: some ontological and legal aspects of the problem. *Customs business*, 5(83), 2, 1, 32-37.
- [11] Hvozdik, O.I. (2019). Evidence sufficiency criteria. *Philosophical and methodological problems of law*, 2(18), 64-70. doi: 10.33270/02191802.63.
- [12] Hvozdik, O.I., & Koshchynets, V.V. (2016). *Logic of proof in the jurisdictional process*. Kyiv: Nats. akad. prokuratury Ukrainy.
- [13] Kharchenko, M.V. (2022). Problems of the exercise of the judge's discretion during the consideration of cases in administrative proceedings and ways of solving them. *Legal scientific electronic journal*, 11, 849-856. doi: 10.32782/2524-0374/2022-11/208.
- [14] Khopta, S.F. (2017). The inner conviction of a judge as a basis for making judicial decisions. *Law Almanac. People-centeredness in law: theoretical and legal foundations*, 8, 397-400.
- [15] Klyuchkovych, V.Yu. (2019). The concept of judicial discretion as an element of court enforcement: theoretical and legal aspect. *Pravo.ua*, 3, 24-31. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2019_3_6.
- [16] Kopot, V. (2009). Judicial discretion as a guarantee of respect for human rights. *Human rights in the conditions of modern state formation: theoretical and practical aspects: a collection of reports based on the materials of the IV international scientific and practical conference of students and young scientists* (pp. 174-177). Sumy: UABS NBU.
- [17] Kostytskiy, V. (2021). Limitation of power and expansion of discretionary powers as two trends in the development of the modern state. In *The issue of discretionary powers in the functioning of public authorities: proceedings of the science and practical conference* (pp. 10-14.). Kyiv: In-t prava Kyiv. nats. un-tu im. T. Shevchenka. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/37529/1/20%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202021%20%D0%90%D0%A3%D0%9F.pdf>.
- [18] Makintair, Li. (2021). *Postpravda*. Kyiv: ArtHuss.
- [19] Martianova, T.S. (2013). *Discretion of subjects of law enforcement activity: dissertation* (Doctoral dissertation, Lviv, Ukraine).
- [20] Mishchenko, I. *New standards of judicial decision*. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/New_standarts_judgment_Mishchenko_15062021.pdf.

- [21] Mykhienko, M.M. (1999). The principle of free assessment of evidence in the Soviet criminal process. *Problems of the development of the criminal process in Ukraine*. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [22] Vandzhurak, R. (2023). *The influence of ancient Greek philosophy of law on modern Ukrainian jurisprudence*. Kyiv: Vistka.
- [23] Vandzhurak, R.V. (2022). Ancient Origins of the Methodology of Modern Evidence Law. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 2(27), 99-107. doi: 10.56215/0122272.99.

Список використаних джерел

- [1] Арістотель. Метафізика. Харків : Фоліо, 2020. 295. URL: <https://mir-knigi.net/uk/inshe/4734-metafizika-aristotel.html>.
- [2] Барак А. Суддівський розсуд. Київ : Центр учб. літ., 2022. 320 с.
- [3] Breyer S. The Interdependence of Science and Law. *Science*. 1998. Vol. 280. Issue 5363. P. 537–538. doi: 10.1126/science.280.5363.537.
- [4] Демиденко Г. Сократ. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права. С. 782–784.
- [5] Дворкін Р. Імперія права. Київ : КНТ, 2021. 554 с.
- [6] Frank J. Law and the modern mind. New York : Brentano's, 1930. 320 p.
- [7] Гарт Х. Л. А. Концепція права. Київ : Сфера, 1998. 238 с.
- [8] Грошевий Ю. М. Проблеми підвищення ефективності застосування норм кримінально-процесуального права. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3 (27). С. 276–281.
- [9] Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2007. 432 с.
- [10] Гураленко Н. А. Суддівський розсуд: деякі онтологічно-правові аспекти проблематики. *Митна справа*. 2012. № 5 (83). Ч. 2. Кн. 1. С. 32–37.
- [11] Гвоздзік О. І. Критерії достатності доказів. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2 (18). С. 64–70. doi: 10.33270/02191802.63.
- [12] Гвоздзік О. І., Кошинець В. В. Логіка доказування у юрисдикційному процесі : навч. посіб. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2016. 140 с.
- [13] Харченко М. В. Проблеми реалізації розсуду судді під час розгляду справ в адміністративному судочинстві та шляхи їх вирішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 849–856. doi: 10.32782/2524-0374/2022-11/208.
- [14] Хопта С. Ф. Внутрішнє переконання судді як основа прийняття правосудних рішень. *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-правові засади*. 2017. Вип. 8. С. 397–400.
- [15] Ключкович В. Ю. Поняття судової дискреції як елемента правозастосування суду: теоретико-правовий аспект. *Право.ua*. 2019. № 3. С. 24–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2019_3_6.
- [16] Копоть В. Суддівський розсуд як запорука дотримання прав людини. *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти* : зб. тез доп. за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і молодих вчених (Суми, 11–12 груд. 2009 р.). Суми : УАБС НБУ, 2009. С. 174–177.
- [17] Костицький В. Обмеження влади та розширення дискреційних повноважень як дві тенденції у розвитку сучасної держави. *Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади* : наук.-практ. конф. (Київ, 20 трав. 2021 р.). Київ : Ін-т права Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 2021. С. 10–14. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/37529/1/20%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202021%20%D0%90%D0%A3%D0%9F.pdf>.
- [18] Макінтайр Лі. Постправда. Київ : ArtHuss, 2021. 208 с.
- [19] Мартянова Т. С. Розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2013. 217 с.
- [20] Міщенко І. Нові стандарти судового рішення. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/New_standarts_judgment_Mishchenko_15062021.pdf.
- [21] Михеєнко М. М. Принцип вільної оцінки доказів у радянському кримінальному процесі. *Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні* : вбрані твори. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 240 с.
- [22] Ванджурак Р. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію : монографія. Київ : Вістка, 2023. 248 с.
- [23] Ванджурак Р. В. Ancient Origins of the Methodology of Modern Evidence Law. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2022. № 2 (27). С. 99–107. doi: 10.56215/0122272.99.

Internal Conviction of Law Enforcement Subjects: Philosophical and Legal Analysis of the Problem and the Ancient Greek Method of Solution

VANDZHURAK Roman

Doctor of Philosophy in Law,

Doctoral Student of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8474-2276>

Abstract. According to sociological research, by the beginning of 2023, 3 % of Ukrainian citizens from among the surveyed respondents trust the judicial system, and 49 % of them do not trust law enforcement agencies at all, which indicates a critical situation and an urgent need to find the causes of such distrust and ways to solve this situation on a theoretical basis and practical levels. Scientific novelty. In this article, the author tries to convince for the first time that the reason for such a low level of trust of citizens in law enforcement and judicial bodies is the legalized possibility of them making procedural decisions based on their inner conviction, which in practice often turns into arbitrariness. It is obvious that the possibility of adopting diametrically opposite decisions in a case on the basis of the same evidence does not promote trust in law enforcement subjects on the part of citizens and does not strengthen their authority in the eyes of the public. The author believes that one of the possible ways to solve this problem is to turn to the heritage of ancient Greek philosophy of law, in particular the works of Aristotle, who first developed ways to solve legal issues through logical procedures of proof, without the use of any internal beliefs, intuition or guesswork. Methodology. During the preparation of the article, using the methods of analysis, synthesis and generalization, a number of primary sources and the latest publications on the issues of philosophical and legal analysis of internal conviction (discretion) in the adoption of procedural decisions by law enforcement subjects were processed. The methods of deductive-logical analysis, as well as inductive generalization, probabilistic-statistical estimates and analogy were used to substantiate the results and formulate the conclusions of the conducted research. Practical significance. On the basis of the points raised in this article, a discussion should be started with further elaboration and improvement of the conclusions made by the author with their inclusion in the current legislation. Such changes, in the opinion of the author, will provide every decision of law enforcement subjects with the opportunity to be reasoned and understandable, and most importantly – the only possible one in a specific situation, which will make it impossible or at least significantly reduce subjectivity in its adoption, and therefore strengthen trust in law enforcement and judicial bodies and will increase their authority.

Keywords: philosophy of law; inner conviction; discretion; legal argumentation; evidentiary criteria; ancient Greek philosophy of law.

DOI: 10.33270/02232602.119
УДК 342.9

Принципи адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері приватизації

БОРИСЮК Юлія*

аспірант кафедри публічного управління та адміністрування Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4555-6772>

Анотація. Перебування України в надскладних умовах сьогодення, спричинених запровадженням воєнного стану й активними бойовими діями на її території, створює додаткові можливості для здійснення протиправних діянь, зокрема й адміністративних правопорушень у сфері приватизації. Саме тому нагальною є потреба дослідження адміністративної відповідальності в зазначеній сфері. У теорії адміністративного права явище адміністративної відповідальності багатогранне, тож для пізнання його сутності слід дослідити його принципи. Метою цієї роботи є дослідження принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації в Україні. Для її досягнення було використано філософські, загальнонаукові й конкретні юридичні методи: діалектичний, метафізичний, індукції та дедукції, порівняння, аналізу, синтезу, формально-юридичний, правового аналізу тощо. Визначено словникове тлумачення поняття «принцип», а також окреслено особливості застосування цього поняття щодо такої категорії, як «принцип юридичної відповідальності». Виокремлено специфічні риси адміністративної відповідальності. Акцентовано на важливості якісної реалізації державної політики у сфері приватизації, адже від неї залежить наповненість бюджетів усіх рівнів. Розглянуто принципи приватизації в Україні й окремих країнах світу. Доведено, що в теорії адміністративного права немає визначення принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації. Тож на підставі синтезу опрацьованих джерел й узагальнень запропоновано їх визначення, а саме це основні засади й ідеї, що становлять підґрунтя адміністративної відповідальності з огляду на специфіку політики приватизаційних процесів і явищ. Такими принципами є: верховенство права, законність, доцільність, обґрунтованість, невідворотність, своєчасність, справедливість, гуманізм, індивідуалізації призначення стягнення, відповідності провини та стягнення, недотримання обов'язкових умов приватизації тощо. Сформульовано авторські узагальнення щодо доцільності, ефективності й необхідності виокремлення принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації. Доведено, що принципи є основою досліджуваного явища.

Ключові слова: сфера приватизації; основні принципи; економіка держави; дослідження приватизації.

Історія статті:

Отримано: 01.09.2023

Переглянуто: 06.10.2023

Прийнято: 08.11.2023

Рекомендоване посилання:

Борисюк Ю. Принципи адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері приватизації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 119–126. doi: 10.33270/02232602.119.

* Відповідальний автор

© Борисюк Ю., 2023

Вступ

Підґрунтям формування наукових узагальнень та ефективного застосування правових норм завжди є розуміння й дотримання базових постулатів права, юридичних догм, принципів. Не є винятком з такого твердження і процес приватизації. Важливим для наукових досліджень та практики застосування норм адміністративного права є виокремлення й дотримання принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації. Процеси приватизації державного й особистого майна набули дедалі більшого поширення у світі, що спричинило виникнення непорозумінь щодо деяких аспектів приватизації як у світі, так і в Україні, й потребує теоретичного осмислення зазначеного питання.

Так, відповідно до доктрини країн Сходу, проведення останніх реформ задля удосконалення процесів приватизації, підтвердило свою ефективність, про що у своїх дослідженнях зазначають науковці Китаю (He, Kebede, Martin, & Gross-Camp, 2020). Зокрема вдалою, на думку китайських дослідників, є реформа щодо приватизації житлового фонду (Wu, 2018). Водночас дослідники всього світу погоджуються зі специфікою принципів приватизації, проте її особливості в посткомуністичні часи окреслюють у своїх працях лише деякі вчені (Siegel, 2021). Їхні ідеї потребують подальшого вивчення.

Правова наука сповнена різними підходами до визначення й оцінки поняття «принцип». Передусім нагадаємо, що принципами в будь-якій галузі права є основні засади, які окреслюють непорушні кордони. Варті особливої уваги правові дослідження щодо принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації. Деякі представники світової наукової спільноти досліджували принципи як явища (Kolodii, 2012; Koziubra, 2015), дехто з дослідників здійснив аналіз принципів адміністративної відповідальності (Paryzkyi, Ivanchov, & Antonova, 2021), інші у своїх працях узагальнили наукові підходи до особливостей процесів приватизації (Siegel, 2021; Abdeldayem, & Al Dulaimi, 2022). Однак однозначного визначення принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації донині немає.

Узагальнюючи огляд напрацювань у сфері приватизації, слід зазначити, що всі вищезгадані науковці акцентували на важливості виокремлення принципів приватизації. Однак висновки досліджень науковців залежать від політичного устрою країни, де проведено дослідження, а також від економічного та культурного розвитку країни. Наприклад, специфічні дослідження представлено в Косово (Grasten, & Uberti, 2017).

Досліджував зазначену тематику А. Колодій (2012), який стверджував, що будь-які принципи, зокрема й принципи права – це продукт людської діяльності, результатом якої вони є та інтереси якої вони задовольняють. Принципи є соціальними явищами як за джерелом

виникнення, так і за змістом: їх виникнення зумовлено потребами суспільного розвитку і в них відображено закономірності суспільного життя.

Матеріали та методи

З метою всебічного дослідження принципів адміністративної відповідальності автор провів комплекс наукових заходів. Опрацьовано дослідження українських та іноземних науковців, визначено актуальність теми. Також було вивчено публіцистичні джерела інформації. Автор розглянув нормативну основу. Серед національних нормативних актів, які становлять науковий інтерес за визначеною тематикою, розглянуто Кодекс України про адміністративні правопорушення та Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна». На підставі проведеної роботи автор здійснив узагальнення та висновки, а також обґрунтував практичні пропозиції щодо необхідності удосконалення окремих теоретичних уявлень про принципи адміністративної відповідальності у сфері приватизації.

З метою об'єктивного дослідження зазначеної теми автор використав комплекс загальних і спеціальних методів наукового пізнання, зокрема, філософські та загальнонаукові методи (емпіричні й теоретичні). Так, за допомогою діалектичного методу здійснено пізнання сутності принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації крізь призму зміни та розвитку зазначеного явища, взаємозв'язку чинної норми й авторських пропозицій. Феноменологічний метод використано під час формування гіпотези, а також авторського визначення новизни. За допомогою методів аналізу і синтезу та їх галузевих різновидів з'ясовано теоретико-правові й практичні проблеми у досліджуваній сфері. Пізнаючи предмет дослідження загалом, стали в пригоді методи індукції та дедукції. Важливим виявився порівняльно-правовий метод, завдяки якому автор здійснив порівняння досліджуваного явища в Україні та інших країнах світу. Використання формально-юридичного методу застосовано під час аналізу нормативно-правових актів. Аналіз нормативних документів здійснено за допомогою методу правового аналізу. Метод узагальнення був застосований для формування й обґрунтування висновків. Також було використано метафізичний метод. Усі зазначені та інші методи використано комплексно.

Результати й обговорення

З огляду на тлумачення терміна «принцип» у науковій літературі варто визначити його зміст у контексті юридичної відповідальності, як окреслили українські вчені, зокрема такі: правова визначеність підстав, наслідків, юридичної відповідальності; права та обов'язки осіб, які притягаються до юридичної відповідальності, та осіб, які уповноважені здійснювати таку діяльність;

законність підстав юридичної відповідальності; невідворотність юридичної відповідальності; рівність усіх перед законом і судом; однаковий підхід до осіб, які вчинили однакове правопорушення; індивідуалізація юридичної відповідальності; неможливість притягнення до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення; недопустимість притягнення до юридичної відповідальності за діяння, яке на час вчинення не визнавалося законом як правопорушення (Koziubra, 2015).

Адміністративна відповідальність також має специфічні риси та низку загальних й особливих принципів. Їхні зміст і сутність відображено в Кодексі України про адміністративні правопорушення¹, а принципи приватизації – в Законі України «Про приватизацію державного і комунального майна»². Визначення принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації є необхідним на сучасному етапі розвитку науки адміністративного права, для подальшого удосконалення окремих процесів і явищ у сфері приватизації. Адже, як стверджують науковці, вихід із державної власності шляхом приватизації підприємств є викликом, який негативно впливає на інноваційну діяльність, оскільки пов'язаний переважно не зі створенням «ноу-хау» для забезпечення економічного розвитку, а з посяганням на матеріальні ресурси держави (Paryzkyi, Ivanchov, & Antonova, 2021).

Отже, розглянемо загальне значення терміна «принцип».

Згідно з Академічним тлумачним словником, *принцип* (з лат. «*principium*» – початок або основа) – важливе первинне положення певної наукової системи, теорії чи ідеологічного напрямку; унікальність, закладена в основу створення чи проведення будь-чого, шлях створення чи реалізації чогось; позиція, норма, правило, які визначають ключові орієнтири в житті та поведінці когось (Dictionary of the Ukrainian..., 1976). З огляду на розуміння терміна «принцип» слід визначити його зміст у контексті юридичної відповідальності, де до принципів належать ідеї, що уособлюють принципи верховенства права: чітка правова визначеність підґрунтя, наслідків, юридичної відповідальності; наявність прав та обов'язків у осіб, яких притягають до юридичної відповідальності та в осіб, які уповноважені здійснювати таку роботу; законність основ юридичної відповідальності; не уникнення юридичної відповідальності; забезпечення рівності всіх перед законом і судом;

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

² Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18 січ. 2018 р. № 2269-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text>.

ідентичне ставлення до осіб, які вчинили однакове протиправне діяння; персоналізація юридичної відповідальності; заборона притягнення до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення двічі; заборона притягнення до юридичної відповідальності за діяння, що на момент вчинення не було визначено законом як правопорушення (Koziubra, 2015). Так, А. Колодій зазначає, що всі принципи, і принципи права зокрема є продуктом діяльності людини, які покликані задовольняти її потреби та є результатами її роботи. Тож вони є явищами суспільними як за змістом виникнення, так і за основою, а також відображенням життя соціуму (Kolodii, 2012).

У теорії адміністративного права постійно точаться дискусії щодо визначення принципів адміністративної відповідальності, але немає єдиного підходу до їх розуміння. У правових теоретичних дослідженнях часто ототожнюють принципи та засади юридичних норм. Однак ми не поділяємо таку позицію.

Якщо конкретизувати адміністративну відповідальність, то слід зауважити, що вона є самостійним різновидом юридичної відповідальності. Серед основних принципів юридичної відповідальності виокремлюють: принцип справедливості, принцип гуманізму й законності, а також принципи невідворотності покарання та індивідуального підходу до правової відповідальності, неприпустимість подвоєння, обґрунтованість і загальні принципи правосуддя, зокрема, такі: принципи презумпції невинуватості, принцип надання особі права на захист, принцип змагальності процесу, принцип неприпустимості погіршення правового положення людини, яка здійснює оскарження рішення (Belevtseva, 2012). Отже, можна переконатися в об'ємності та багатогранності адміністративної відповідальності. Водночас Ю. В. Кононенко (2013) вважає, що з метою якісного урегулювання процесів адміністративної відповідальності правильним буде визначення й закріплення окремої норми, яка окреслить принципи адміністративної відповідальності. Учений стверджує, що принципами є фундаментальні ідеї, які втілено в норми адміністративного права та визначають сутність, призначення і зміст адміністративно-правової відповідальності, а також закономірності її розвитку й реалізації.

Що стосується національного законодавства, то варто акцентувати на законодавстві Польщі, у якому є відмінності в принципах адміністративної відповідальності різних сфер правовідносин. Наприклад, у сфері автомобільних перевезень адміністративна відповідальність не ґрунтується на принципі вини. Суб'єктом основної відповідальності є підприємець, який здійснює автомобільні перевезення людей чи вантажів, або (меншою мірою) інші суб'єкти, зазначені в Законі. Адміністративне стягнення, що накладається в цьому режимі, є не фіскальним, а превентивно-штрафним. Його основною метою є забезпечення

дотримання правил щодо здійснення автомобільного транспорту, а точніше – запобігання виникненню порушень. (Kurzera, 2019).

Тож варто зазначити, що розуміння терміна «принцип» стало підґрунтям визначення основних принципів юридичної науки чинних правовідносин, зокрема й принципів адміністративного права та адміністративної відповідальності. Однак серед низки суспільних відносин, які охороняються нормами адміністративного права, досі не визначено принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації. Хоча про це йдеться у ст. 166-14 Кодексу України про адміністративні правопорушення¹ зміст якої полягає у визначенні порушення особою обов'язкових умов процесу приватизації державного чи комунального майна або підприємств і їх використання.

З огляду на зазначене, вважаємо, що варто розглянути зміст норми. А саме те, що адміністративна відповідальність у сфері приватизації в Україні настає за умови надання недостовірної інформації в декларації стосовно походження коштів, за які здійснюється приватизація майна чи підприємства, а також надання неправдивих документів, необхідних для їх приватизації. Також змістом правопорушення є недотримання вимог щодо подальшого використання приватизованого об'єкта та інших обов'язкових умов щодо приватизації, встановлених законами. За таке правопорушення законодавець визначив адміністративне стягнення у вигляді штрафу, розмір якого передбачено від ста до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян². Така позиція законодавця, на наш погляд, є логічною з огляду на те, що відповідно до Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18 січня 2018 року – основною метою приватизації є пришвидшення високого економічного зростання, а також зацікавлення іноземних та внутрішніх інвестицій³.

Нагальним питанням є й визначення принципів адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері приватизації у контексті міжнародного досвіду приватизації державної власності. Вчені визначають низку теоретично не вирішених і практичних проблем адміністративно-правових засад у сфері приватизації (Potir, 2019).

Так, наприклад, уряд Китаю протягом останніх десятиліть провів комплекс реформ у сфері приватизації, зокрема вклав значні кошти в

покращення системи володіння лісами країни через реформу колективного володіння лісами. Ця реформа передусім була зосереджена на приватизації лісів у колективній власності, що сприймалося як покращення ефективного управління лісами шляхом надання стимулів для фермерів. Окрім того, вона дала можливість чіткого розуміння принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації (He, Kebede, Martin, & Gross-Camp, 2020). Важливою реформою уряду Китаю є приватизація у сфері житлового фонду. Зокрема, маєток, змішаний з житловим фондом для роботи та муніципальним громадським житлом, спричиняє низку ускладнень під час приватизації. Попри переваги проведених реформ, існує багато прогалин, які можуть створювати різні порушення у сфері приватизації (Wu, 2018).

У кожній країні світу існують свої порядки процесів приватизації, які на різних етапах державності мають характерні спільні та відмінні риси. Зокрема, усі посткомуністичні перехідні періоди мають тенденцію концептуалізувати приватизацію з наголосом на державі: приватна власність є безпечною, коли держава відмовляється від своїх претензій на власність. Цей підхід, хоча він виправданий і часто плідний, є обмеженим (Siegel, 2021). У країнах з перехідною економікою фіскальний вплив оцінки майна в процесі приватизації може бути низьким через відсутність практик управління, корупційні ризики та переслідування політичних цілей. Оцінка майна конкретно визначає рівень надходжень до бюджету й довгостроковий фіскальний ефект: заниження оцінки майна через політичні інтереси може спричинити відсутність зростання рентабельності й ефективності приватизованих об'єктів; завищення вартості об'єктів – низький рівень конкуренції (Tymoshchuk, 2021).

У Косово відсутність консенсусу щодо основної парадигми приватизації започаткувала тривалий період ідейної суперечки. Приватизація в післявоєнному Косові по суті була пов'язана з «політикою права», оскільки легалізація політики приватизації неминуче призвела до спірної політизації правових норм. (Grasten, & Uberti, 2017).

Цікавими є специфічні принципи приватизації в Ірані, що відображені в прозорості та розкритті чіткої інформації підприємствами, якими прямо/опосередковано володіють державні органи, Раді конкурентоспроможності Ірану та зобов'язання цих підприємств надавати свої фінансові звіти Іранській організації з цінних паперів і бірж. На наш погляд, такі принципи є запорукою вчинення правопорушень у сфері приватизації (Naseri, Gholipour, & Mashayekhi, 2018).

Не менш цікавими для нашого дослідження є визначення принципів приватизації в Єгипті – країні, економіка якої розвивається. Одним з ключових є принцип обов'язкової підзвітності. Хоча нині приватизація ускладнює захист

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

² Там само.

³ Про приватизацію державного і комунального майна : Закон України від 18 січня 2018 року № 2269-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text>.

інтересів слабших груп суспільства через його фінансову спроможність. (Abdeldayem, & Al Dulaimi, 2022).

Вартий уваги порядок відповідальності за порушення у сфері приватизації в Республіці Бангладеш. Зазначений напрям дослідження перебуває на початковому етапі, є одним з перших у державі (Uddin, & Ahmed, 2021).

На відміну від Республіки Бангладеш, у Сполучених Штатах Америки й Іспанії порядок приватизації, як і саме розуміння приватизації, є дуже розвиненим і має широкий попит. Деякі дослідники вивчали приватизаційні процеси в порівнянні (Lanteri, Barcos, & Serrano Jiménez, 2020). Цікавим виявилось те, що приватизація набуває поширення в усіх найрозвиненіших країнах світу. Прихильники поширення приватизації виокремлюють й обґрунтовують позитивні сторони приватної власності (Block, 2019).

В інтерпретації українських дослідників, приватизація – це не відтік активів з державного сектору економіки, а лише зміна структури економічних відносин з приводу управління такими активами. Приватизація – це метод відображення системи управління з урахуванням соціально значущого економічного результату від використання об'єктів приватизації. (Kopieva, 2019). Найчастіше, на думку вченого О. Г. Розгона, адміністративно-правові відносини у сфері приватизації в Україні є не достатньо урегульованими, а саме явище приватизації потребує додаткового вивчення (Rozhon, 2019).

У разі порушення порядку приватизації економіка держави зазнає збитків. Так, В. О. Хлівний стверджує, що практичний досвід свідчить – у процесі здійснення державної політики у сфері приватизації на кожному рівні державної влади ставиться головна мета, яка полягає в наповненні бюджетів усіх рівнів. Досягнення інших цілей реалізуються без залучення держави. На підставі проведеного аналізу вчений доводить, що в процесі приватизації представники органів держави не часто використовують науково обґрунтовані методи та механізми, які дають можливість упорядковувати становлення підприємництва в регіонах, а, переважно, сприяють приватизації найбільш дорогих і вигідних для продажу об'єктів. Здійсненню процесів малої приватизації в економічно відсталіх регіонах нині приділяється мало уваги (Khlivnyi, 2001).

У своїй праці І. В. Розпутенко констатує низьку якість реалізації державної політики у сфері приватизації в Україні. Учений зазначає, що приватизація державного майна є однією з найбільш не вирішених проблем. Зокрема, науковець зауважує, що вузькі завдання приватизації, які стосуються лише фіскальних цілей, а також непрозорість, непослідовність і значний політичний вплив на приватизаційні процеси є породженням основи для неоднозначної оцінки з боку експертів, політиків, представників громадянського суспільства.

Складність у сфері приватизації є перешкодою формування коректної стратегії в ній. Неefективність державної політики України в цій галузі, на думку І. В. Розпутенка, є наслідком існування тіньової економіки, організованої економічної злочинності та корупції. (Rozputenko, 2013). Не достатньо конкретизована й окреслена мета процесу приватизації в Україні часто може бути причиною негативних явищ у зазначеному середовищі. Поза тим, відсутність визначення принципів адміністративної відповідальності у цій сфері також є частиною недосконалості процесів приватизації в Україні.

Підґрунтям концептуальних засад державної політики у сфері приватизації, на думку Г. В. Подоляка, є визначення її принципів і пріоритетів, за допомогою яких можна встановити вектор правового, організаційного, економічного та інформаційно-аналітичного забезпечення, а також особливості завдань, які варто виконувати на кожному конкретному етапі в процесі приватизації (Podoliako, 2005). Водночас у чинному законодавстві немає сформованого визначення поняття «принципи приватизації» та поняття «принципи адміністративної відповідальності у сфері приватизації».

Сучасний етап формування концепції адміністративної відповідальності у сфері приватизації бере за основу систему чинних у теорії права цінностей. Поза тим, деякі дослідники визначають важливість громадянського суспільства у формуванні механізму протидії правопорушенням у сфері підприємницької діяльності (Vasyliiev, 2019).

Сучасний етап формування концепції системи принципів адміністративної відповідальності в досліджуваній сфері обумовлений виокремленням принципів приватизації. Так, відповідно до ч. 2 ст. 2 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» процес приватизації відбувається з урахуванням низки основних принципів, перелік яких визначив законодавець. Урахування визначених законом основ є запорукою проведення вдалих приватизаційних процесів.

Висновки

Узагальнюючи проведене дослідження щодо принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації, передусім варто зауважити, що в теорії адміністративного права немає такого визначення. Серед численної кількості інтерпретацій розуміння принципів адміністративної відповідальності жодного разу не було акцентовано на особливостях процесів приватизації. Тож на підставі проведеного спостереження й аналізу теоретичних прогалин і практичних ситуацій, можна сформулювати таке визначення: *«принципами адміністративної відповідальності у сфері приватизації варто розуміти основні засади та ідеї, що лягли в основу адміністративної відпові-*

дальності з урахуванням специфіки політики приватизаційних процесів і явищ».

До таких принципів, на нашу думку, варто віднести загальні принципи адміністративної відповідальності, доповнивши їх принципом не дотримання визначених законом обов'язкових умов проведення приватизації тощо.

Вивчення судової практики відповідно до ст. 166-14 Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо недотримання обов'яз-

кових умов приватизації, спонукало до необхідності проведення подальшого дослідження згаданої норми з метою систематизації та вдосконалення адміністративної відповідальності у сфері приватизації.

Отже, дослідження принципів адміністративної відповідальності у сфері приватизації потребує постійного переосмислення та нових аксіологічних підходів.

References

- [1] Abdeldayem, M.M., & Al Dulaimi, S.H. (2022). Public sector reform in emerging economies: Does privatization matter? *Human Systems Management*, 41(1), 73-85. doi: 10.3233/HSM-211204.
- [2] Belevtseva, V.V. (2012). On administrative responsibility for violation of the requirements and rules of the information legislation of Ukraine: concepts and types. *Legal informatics*, 3(35), 29-33.
- [3] Block, W.E. (2019). Property Rights: The Argument for Privatization. doi: 10.1007/978-3-030-28353-7.
- [4] Dictionary of the Ukrainian language (1976). (Vol. 7). Retrieved from <http://sum.in.ua/s/pryncyp>.
- [5] Grasten, M., & Uberti, L. (2017). The politics of law in a post-conflict UN protectorate: privatization and property rights in Kosovo (1999-2008). *Journal of International Relations and Development*, 20(1), 162-189. doi: 10.1057/jird.2015.4.
- [6] He, J., Kebede, B., Martin, A., & Gross-Camp, N. (2020). Privatization or communalization: A multi-level analysis of changes in forest property regimes in China. *Ecological Economics*, 174, 106629. doi: 10.1016/j.ecolecon.2020.106629.
- [7] Khlivnyi, V.O. (2001). *Mechanisms of activation of entrepreneurship development under the influence of small privatization (on the example of small enterprises of Crimea)* (Doctoral thesis, Kyiv, Ukraine).
- [8] Kolodii, A.M. (2012). Principles of law: genesis, concept, classification and implementation. *Law Almanac*, 3, 42-46. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63807/08-Kolodiy.pdf?sequence=1>.
- [9] Konieva, I.V. (2019). Privatization as a means of optimizing the state sector of the economy. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi*, 30(69), 5, 157-163. doi: 10.32838/2707-0581/2019.5/27.
- [10] Kononenko, Yu.V. (2013). Principles of administrative responsibility for violation of the right to a fair trial in Ukraine. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 82-83.
- [11] Koziubra, E. (Eds.). (2015). *General theory of law*. Kyiv: Vaite.
- [12] Kurzepa, B. (2019). Basic Principles of Administrative Responsibility for Violation of the Provisions on Road Transport. In *CLC 2018 - Carpathian Logistics Congress: Proceedings of the conference were published in Web of Science* (pp. 293-299). Wellness Hotel Step, Prague, Czech Republic.
- [13] Lanteri, S., Barcos, M.F., & Serrano Jiménez, L. (2020). Pluralismo de derechos de propiedad y privatización en tierras del común en las épocas moderna y contemporánea. América y España en perspectiva comparada. *Anuario IEHS*, 35(1), 123-134. Retrieved from https://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.15698/pr.15698.pdf.
- [14] Naseri, A., Gholipour, R., Mashayekhi, B. (2018). Iran's Privatization Policy Analysis Based on Good Corporate Governance Principles. In *Sustainability and Social Responsibility: Regulation and Reporting* (pp. 369-390). doi: 10.1007/978-981-10-4502-8_15.
- [15] Paryzkyi, I.V., Ivanchov, P.V., & Antonova, O.M. (2021). Privatization in Ukraine as a Deterrent to the Innovative Development of the National Economy. *Studies of Applied Economics*, 39(5). doi: 10.25115/eea.v39i5.4964.
- [16] Podoliako, H.V. (2005). *Mechanism of state regulation of privatization in Ukraine* (Doctoral thesis, Kyiv, Ukraine).
- [17] Potip, M.M. (2019). The state of scientific development of the problem of administrative and legal foundations of public administration in the sphere of privatization in Ukraine. *Academic notes of Tavri National University named after V.I. Vernadskyi*, 30(69), 5, 164-170. doi: 10.32838/2707-0581/2019.5/28.
- [18] Rozhon, O.H. (2019). Dispersal of O.H. General characteristics of administrative and legal relations in the field of small privatization. *Legal position*, 1(22), 51-58. doi: 10.32836/2521-6473-2019-1-51-58.
- [19] Rozputenko, I.V. (2013). Public administration deficit: ideals and privatization. *Statistics of Ukraine*, 3, 65-69. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/su_2013_3_14.
- [20] Siegel, D. (2021). Privatization without Capitalism: The Social Relations of Property in Post-Communist Transitions. *Polity*, 53(1), 6-40. doi: 10.1086/711646.
- [21] Tymoshchuk, L. (2021). Fiscal Impact of Property Valuation in the Privatization Process: the Case of Ukraine. *International Review*, 1-2, 89-97.

- [22] Uddin, M.S., & Ahmed, Z. (2021). Privatization policy, entrepreneurship, and economic development: the dynamics in Bangladesh economy. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 11(1), 329-336. doi: 10.1007/s40497-021-00288-9.
- [23] Vasyliiev, V.M. (2019). The place and role of the public in the mechanism of combating offenses in the field of business activity. *Private and public law*, 1, 62-67.
- [24] Wu, F. (2018). Housing privatization and the return of the state: changing governance in China. *Urban geography*, 39(8), 1177-1194. doi: 10.1080/02723638.2018.1440126.

Список використаних джерел

- [1] Abdeldayem M. M., Al Dulaimi S. H. Public sector reform in emerging economies: Does privatization matter? *Human Systems Management*. 2022. No. 41 (1). P. 73–85. doi: 10.3233/HSM-211204.
- [2] Белевцева В. В. Про адміністративну відповідальність за порушення вимог та правил інформаційного законодавства України: поняття та види. *Правова інформатика*. 2012. № 3 (35). С. 29–33.
- [3] Block W. E. Property Rights: The Argument for Privatization. 2019. doi: 10.1007/978-3-030-28353-7.
- [4] Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/pryncyp>.
- [5] Grasten M., Uberti L. The politics of law in a post-conflict UN protectorate: privatization and property rights in Kosovo (1999–2008). *Journal of International Relations and Development*. 2017. No. 20 (1). P. 162–189. doi: 10.1057/jird.2015.4.
- [6] He J., Kebede B., Martin A., Gross-Camp N. Privatization or communalization: A multi-level analysis of changes in forest property regimes in China. *Ecological Economics*. 2020. Vol. 174. doi: 10.1016/j.ecolecon.2020.106629.
- [7] Хлівний В. М. Механізми активізації розвитку підприємництва під впливом малої приватизації (на прикладі малих підприємств Криму) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.02. Київ, 2001. 19 с.
- [8] Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Law Almanac*. 2012. № 3. С. 42–46. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63807/08-Kolodiy.pdf?Sequence=1>.
- [9] Конєва І. В. Приватизація як засіб оптимізації державного сектору економіки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. № 30 (69). Т. 5. С. 157–163. (Серія «Юридичні науки»). doi: 10.32838/2707-0581/2019.5/27.
- [10] Кононенко Ю. В. Засади адміністративної відповідальності за порушення права на справедливий судовий розгляд в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 82–86.
- [11] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
- [12] Kurzera V. Basic Principles of Administrative Responsibility for Violation of the Provisions on Road Transport. In *CLC 2018 – Carpathian Logistics Congress : Proceedings of the conference were published in Web of Science*. Prague, Czech Republic : Wellness Hotel Step, 2019. P. 293–299.
- [13] Lanteri S., Barcos M. F., Serrano Jiménez L. Pluralismo de derechos de propiedad y privatización en tierras del común en las épocas moderna y contemporánea. América y España en perspectiva comparada. *Anuario IEHS*. 2020. No. 35 (1). P. 123–134. Retrieved from https://www.memoria.fahce.unlp.edu.ar/art_revistas/pr.15698/pr.15698.pdf.
- [14] Naseri A., Gholipour R., Mashayekhi B. Iran's Privatization Policy Analysis Based on Good Corporate Governance Principles. In *Sustainability and Social Responsibility: Regulation and Reporting*. 2018. P. 369–390. doi: 10.1007/978-981-10-4502-8_15.
- [15] Paryzkyi I. V., Ivanchov P. V., Antonova O. M. Privatization in Ukraine as a Deterrent to the Innovative Development of the National Economy. *Studies of Applied Economics*. 2021. No. 39 (5). doi: 10.25115/eea.v39i5.4964.
- [16] Подоляко Г. В. Механізм державного регулювання приватизації в Україні : дис. ... канд. екон. наук : 08.02.03. Київ, 2005. 193 с.
- [17] Потіп М. М. Стан наукової розробленості проблеми адміністративно-правових засад публічного управління у сфері приватизації в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69). № 5. С. 164–170. (Серія «Юридичні науки»). doi: 10.32838/2707-0581/2019.5/28.
- [18] Розгон О. Г. (2019). Загальна характеристика адміністративно-правових відносин у сфері малої приватизації. *Правова позиція*. 2019. № 1 (22). С. 51–58. doi: 10.32836/2521-6473-2019-1-51-58.
- [19] Розпутенко І. В. Дефіцит державного управління: ідеали і приватизація. *Статистика України*. 2013. № 3. С. 65–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/su_2013_3_14.
- [20] Siegel D. Privatization without Capitalism: The Social Relations of Property in Post-Communist Transitions. *Polity*. 2021. No. 53 (1). P. 6–40. doi: 10.1086/711646.
- [21] Tymoshchuk L. Fiscal Impact of Property Valuation in the Privatization Process: the Case of Ukraine. *International Review*. 2021. No. 1-2. P. 89–97.

- [22] Uddin M. S., Ahmed Z. Privatization policy, entrepreneurship, and economic development: the dynamics in Bangladesh economy. *Journal of Global Entrepreneurship Research*. 2021. No. 11 (1). P. 329–336. doi: 10.1007/s40497-021-00288-9.
- [23] Васильєв В. М. Місце та роль громадськості в механізмі протидії правопорушенням у сфері підприємницької діяльності. *Приватне та публічне право*. 2019. Вип. 1. С. 62–67.
- [24] Wu F. Housing privatization and the return of the state: changing governance in China. *Urban geography*. 2018. No. 39 (8). P. 1177–1194. doi: 10.1080/02723638.2018.1440126.
-

Principles of Administrative Liability for Offenses in the Field of Privatization

BORYSIUK Yuliia

Postgraduate Student of the Department of Public Management and Administration
of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4555-6772>

Abstract. The presence of our state in extremely difficult conditions today, which are caused by the introduction of martial law and active hostilities in part of its territories, creates opportunities for illegal actions, including administrative offenses in the field of privatization. Therefore, the necessity of researching administrative responsibility in the field of privatization has become ripe. In the theory of administrative law, the phenomenon of administrative responsibility is multifaceted, so in order to understand its essence, it is necessary to focus on the study of the principles of administrative responsibility. The purpose of this work is to study the principles of administrative responsibility in the field of privatization in Ukraine. Philosophical, general scientific and specific legal methods were used to achieve the goal. In particular, the following methods: dialectical, metaphysical, induction and deduction, comparison, analysis, synthesis, formal-legal, legal analysis and others. As a result of the study, the dictionary interpretation of the term "principle" was considered, as well as the peculiarities of the principles of legal responsibility and specific features of administrative responsibility were outlined. In addition, attention is focused on the importance of quality implementation of state policy in the sphere of privatization, because the fullness of budgets at all levels depends on it. The principles of privatization in Ukraine and individual countries of the world were considered and their author's analysis was made. The author proved that the principles of administrative responsibility in the field of privatization have not yet been defined in the theory of administrative law. Therefore, on the basis of the synthesis of the processed sources and generalizations, the author's definition of them is proposed, namely, as the main principles and ideas that formed the basis of administrative responsibility, taking into account the specifics of the policy of privatization processes and phenomena. These principles were reasonably attributed to: rule of law; legality; expediency; reasonableness; inevitability; timeliness; justice; humanism; individualization of enforcement; conformity of guilt and recovery, non-observance of obligatory conditions of privatization, etc. The author's generalizations are made regarding the expediency, effectiveness and necessity of distinguishing the principles of administrative responsibility in the sphere of privatization. It is proved that the principles are the basis of the phenomenon under study.

Keywords: principles of administrative responsibility; offenses in the field of privatization; basic principles; state economy; research on privatization.

DOI: 10.33270/02232602.127
УДК 340.12+342.4(477)

Новелізація Конституції України (аксіологічний аспект)

МИХЕЄНКО Юлія

аспірантка кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0466-9428>

Анотація. Актуальність статті полягає в необхідності акцентувати на потребі врахування аксіологічного аспекту як визначального в новелізації Конституції України. Питання новелізації об'єктивно належить до «топових» тем; спроби «покращення» Конституції України з різних мотивів, у різний спосіб, з різними наслідками як з об'єктивних, так і з суб'єктивних підстав відбуваються з моменту її ухвалення та є безперервним процесом. Видається логічним передбачити подальше збільшення з наближенням перемоги України у війні з РФ кількості пропозицій політиків, науковців щодо новелізації Конституції України, зокрема ухвалення її в новій редакції або як нового документа. Водночас посилюється і небезпека маніпулювання суспільною думкою, популізму, лобіювання інтересів певних груп, на противагу національним тощо. Отже, метою публікації є дослідження аксіологічного аспекту новелізації Конституції України незалежно від способу, суб'єкта її здійснення. У дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, зокрема формально-логічний, системно-функціональний. Науковою новизною статті є дослідження новелізації Конституції України з огляду на аксіологічний аспект, а саме потребу збереження вже закріплених конституційних цінностей, забезпечення їх дієвості, уконституювання тих цінностей, які споконвіку притаманні українцям, є необхідними для гідності людини, процвітання нації, розвитку демократичної соціальної правової держави. Практична значущість полягає в забезпеченні відповідних суб'єктів теоретичним підґрунтям для напрацювання пропозицій щодо новелізації Конституції України.

Ключові слова: зміни до Конституції; творення Конституції; конституційні цінності; конституційна реальність; правова культура.

Історія статті:

Отримано: 04.09.2023

Переглянуто: 09.10.2023

Прийнято: 08.11.2023

Рекомендоване посилання:

Михеєнко Ю. Новелізація Конституції України (аксіологічний аспект). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 127–135. doi: 10.33270/02232602.127.

*Відповідальний автор

© Михеєнко Ю., 2023

Вступ

Розвиток будь-якої країни, поступ у різних сферах суспільного життя (цифровізація, штучний інтелект, інші розробки й технології в різних галузях науки), виклики, які постають перед суспільством, людством загалом (екологічні проблеми Землі, війни, інші загрози в ділянці забезпечення безпеки) передбачають з необхідністю новелізацію правового, зокрема і конституційного, регулювання безвідносно до того, чи йдеться про писану, чи про неписану конституцію, маючи водночас на увазі, що оновлення може відбуватися в різний спосіб різними суб'єктами (Mukheienko, 2023).

Творення Конституції України як справжнього суспільного договору, Конституції розвитку на нинішньому історичному етапі (попри введення воєнного стану, окупацію частини української території), на нашу думку, не є чимось недосяжним та, як ніколи, видається реальним. В. Шаповал зауважував, що «творення всеохоплюючої демократичної Конституції можливе тільки на суспільному зламі» (Shapoval, 2016) (ідеться про революції, війни тощо). Українці мають вагоме підґрунтя для цього: свобода, справедливість, повага до життя, що для українського народу є споконвічними цінностями (Holovaty, 2023), їх виборюють нині на українській землі задля забезпечення миру й справедливості на всій планеті.

Водночас в українських реаліях головне питання, яке виникає щодо новелізації Конституції України, полягає в тому, чи будуть відповідні зміни корисними для засадничих людських цінностей, інтересів нації, держави. Відповідь на нього залежить від повоєнних потуг українського суспільства й волі еліт, від того, чи стане сил і наснаги вибороти перемогу й у боротьбі всередині країни за внутрішню свободу, честь, гідність кожного, справедливість у всіх сегментах життя – починаючи від права казати правду, вчиняти справедливо до вкорінення обов'язку кожного жити чесно. Адже, як зазначає Мирослав Маринович, висновок Несторівської групи буде незмінно актуальним: перехід до сталого розвитку й відкритого доступу стане можливим тоді, коли люди навчаться не лише боротися за такі цінності, а й жити відповідно до них (Marynovych, 2022).

Матеріали та методи

Питанням конституційних цінностей, важливості їх дотримання та забезпечення, зокрема в аспекті конституційних змін, проведення конституційної реформи присвячено чимало наукових праць таких авторів, як: Л. К. Байрачна, Ю. Г. Барабаш, Г. В. Берченко, В. М. Бесчастний, В. В. Берч, Ю. М. Бисага, О. Ю. Водянніков, С. П. Головатий, О. В. Грищук (2020), Н. В. Камінська (2019, 2022), В. П. Колісник, І. Б. Коліушко, М. В. Костицький

(2022), В. М. Кравчук, А. Р. Крусян, Н. В. Кушакова-Костицька, В. В. Лемак, М. А. Маркуш, О. В. Петришин, О. Р. Радишевська (2019), В. В. Речицький, С. В. Різник, М. В. Савчин, М. І. Салей, І. В. Семенихін, П. Б. Стецюк, В. М. Шаповал, Н. К. Шаптала (2022), С. В. Шевчук. У науці конституційного права навіть виокремлюють напрям – конституційну аксіологію (Vaigachna, 2018). Водночас, на наше переконання, питання новелізації Конституції України, з огляду на аксіологічний аспект, потребують глибшого комплексного дослідження. Їх багатоаспектність вочевидь не дає змоги охопити в одній публікації всі питання цієї теми. Тож спробуємо викласти окремі зауваги щодо новелізації конституційних приписів, потреби збереження вже закріплених конституційних цінностей, забезпечення їх дієвості та, за необхідності, уконституювання тих цінностей, які притаманні українцям, є необхідними для гідності людини, процвітання нації, розвитку демократичної соціальної правової держави.

З цією метою в статті застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів пізнання, зокрема формально-логічний та системно-функціональний. Аби акцентувати на потребі забезпечення аксіологічного аспекту новелізації Конституції України, у цьому дослідженні обрано методи синтезу й аналізу наукових пропозицій щодо оновлення конституційного регулювання, сформульовано окремі зауваги щодо проблем у цьому процесі, можливостей новелізації без внесення змін до Конституції України (викладення її в новій редакції), на прикладі творення Конституційним Судом України конституційної доктрини верховенства права (правовладдя) продемонстровано можливість формування, зміни конституційної доктрини без внесення змін до Конституції України.

Результати й обговорення

Ухвалена Верховною Радою України «від імені Українського народу», така, що ґрунтується на філософії «основоположного закону» (конституція є продуктом людей, а не держави) (Holovaty, 2011); «побудована на трьох догматах постмодерного конституціоналізму – (1) перетворення основних прав, декларованих конституцією, на юридичні права, що підлягають реальному судовому захисту; (2) обмеження, упорядкування і поділ влади, причому не тільки в межах принципу поділу влади, але й обмеження та впорядкування вторинної установчої влади щодо внесення змін до конституції; та (3) доктрина «озброєної демократії» (слідуючи повоєнному консенсусу і європейській інтелектуальній традиції)» (Vodiannikov, 2022), Конституція України 1996 року визнана однією з найкращих не лише серед країн пострадянського простору, а і Європи. Утім, ураховуючи політичний та соціальний контекст історичного періоду її творення, майже одразу після ухвалення порушували питання про

необхідність внесення до неї змін: від прав й основоположних свобод людини (скасування смертної кари, гарантії соціальних прав тощо) до питань здійснення державної влади (усунення дуалізму виконавчої влади, визначення місця прокуратури в системі державної влади тощо).

Зокрема, Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія), яка відіграє провідну роль у розвитку сучасного конституціоналізму на європейському континенті, яка з 1992 року опосередковано брала участь у роботі над проєктом нової Конституції України (Barskyi, & Dvornichenko, 2019, p. 4-5), вже у Висновку про Конституцію України, ухваленому на її 30-му пленарному засіданні у Венеції 7–8 березня 1997 року, висловлювала рекомендації щодо внесення змін до Конституції України¹.

Крім того, з моменту ухвалення Основного Закону України й донині правники, політики, представники громадянського суспільства неодноразово порушували питання про необхідність внесення змін, прийняття нової редакції Конституції України, розробляли законопроєкти (зокрема і про викладення Конституції України в новій редакції).

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну питання необхідності новелізації Конституції України (шляхом внесення змін, викладення в новій редакції) серед політиків, правників, представників громадянського суспільства знову на порядку денному. Можна спрогнозувати, що з наближенням перемоги, закінченням війни інтерес до цієї теми посилюватиметься. Зазначене унаочнює питання наявності об'єктивної потреби в докорінній новелізації Конституції (наприклад, викладення її в новій редакції). Тож у цій статті пропонується поміркувати, чи справді виклики, що постали перед Україною, людством загалом, зокрема і збройна агресія Московії, окупація нею частини української території, актуалізували необхідність у такій новелізації.

Ю. Барабаш і Г. Берченко акцентують на необхідності після перемоги у війні проти агресора комплексного реформування базових розділів Основного Закону. На їхню думку, зокрема, потрібно чітко сформулювати ставлення до тоталітарних ідеологій та їх пропаганди: комунізму, фашизму, нацизму і, з огляду на нинішні події, – «рашизму», який в умовах війни впевнено можна вважати новою ідеологією та її тоталітарною практикою, що втілює в життя агресор. Учені виносять на обговорення питання щодо необхідності конституціоналізації за допомогою уточнення статті 37 Конституції (як варіант) заборони

«рашизму» й акцентують на очевидності обґрунтування цього – нечуваній агресії та її руйнівному характері. Дослідники Ю. Барабаш та Г. Берченко констатують, що посягання на ключові цінності – демократію і територіальну цілісність, яке відкрито пропагували окремі політичні сили, залишалося протягом тривалого часу поза юридичною оцінкою; і лише коли були безпосередньо атаковані зовнішнім агресором за підтримки внутрішніх сил 2014 року, конституційний принцип територіальної цілісності (ч. 3 ст. 2, 37, 157) став центральним об'єктом захисту засобами войовничої демократії. Зауважуючи, що з 2005 до 2014 року жодних ініціатив з боку уповноважених органів щодо заборони таких партій не було, порушуючи питання, чи можливо було відвернути трагічні події анексії Криму та захоплення частини Донбасу, якби вчасно зреагували на сепаратистські настрої, вчені констатують: «незважаючи на те, що захист територіальної цілісності і незалежності, який на перший погляд був більш чітко артикульований в Основному Законі, інструментами войовничої демократії не забезпечувався. Причиною цього була відсутність розуміння значення як самих інструментів *per se*, так і відповідних цінностей, на захист яких вони були спрямовані. Посткомуністичні еліти, не пройшовши люстрацію, просто не могли створити принципово нову правову реальність і відповідний порядок» (Barabash, & Berchenko, 2023, p. 54, 55, 71, 72).

В. Речицький, зауважуючи про актуальність в умовах воєнного стану проблемних питань співвідношення між чинними нормами Конституції України та конституційною доктриною, наголошує на можливості модернізації українського конституційного нарративу лише паралельно з емансипацією менталітету конституційних суддів, не менш важливим вважає пошук відповідей на питання щодо типу демократії в Україні, права на свободу вираження поглядів, державної власності на землю, взаємодії суспільства та держави, тощо (Rechytskyi, 2022, p. 54, 55, 71, 72).

Власну візію Конституції України після перемоги в межах «Бачення України – 2030» виклала команда Центру політико-правових реформ у складі громадської коаліції «Україна після перемоги». На їхню думку, Україна продовжуватиме жити за Конституцією 1996 року, до якої будуть внесені численні зміни, зокрема й «точкові уточнювальні вдосконалення» в розділі I, III, XIII. Як варіант можлива нова редакція Конституції України. Також передбачають, що з Конституції України буде «вичищено пострадянські міфи щодо прав людини», її доповнять новими визнаними міжнародними актами у сфері прав людини щодо рівності, екології, цифрових технологій тощо; буде виправлено помилки та суперечності в регулюванні державної влади, посилено незалежність Уряду та його відповідальність за формування політики розвитку країни; змінено адміністративно-територіальний устрій, покращено регулювання

¹ Opinion on the Constitution of Ukraine, adopted by the Commission at its 30th plenary meeting in Venice, on 7–8 March 1997. CDL-INF(1997)002-e. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF\(1997\)002-e11](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(1997)002-e11).

місцевого самоврядування та Кримської автономії, запроваджено регіональне самоврядування (Koliushko, 2022).

Учені Т. Слінько та Є. Ткаченко, досліджуючи питання правового регулювання європейського вектора розвитку української освіти, зазначають про відсутність жодної згадки про автономію закладів вищої освіти в Конституції, що, на їхню думку, негативно позначається на реалізації цього принципу: попри прописану на папері фінансову, організаційну автономію, у реальному житті значна кількість підзаконних нормативно-правових актів (які, до речі, приймали за часів дії Закону України «Про вищу освіту» 2002 року) занадто зарегламентовує діяльність закладів вищої освіти (Slinko, & Tkachenko, 2023, p. 96-98).

Про потребу врегулювання на конституційному рівні нових відносин між державою та приватним сектором унаслідок таких соціально орієнтованих проєктів, як «держава в смартфоні» (а отже, існування «людини в цифрі»), ідеться в дослідженні М. В. Костицького, В. М. Бесчастного, Н. В. Кушакової-Костицької «Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні» (Kostytskyi, Beschastnyi, & Kushakova-Kostytska, 2023). Дослідники акцентують, що в умовах сьогодення одним з найактуальніших і найперспективніших напрямів розвитку конституціоналізму є цифровий конституціоналізм – насамперед через глобальну соціальну цифровізацію та її подальше поширення в стратегічному сенсі (Kostytskyi, Beschastnyi, & Kushakova-Kostytska, 2023, p. 10). Прогнозують, що невдовзі цифрова конституційна база буде не просто доповненням до ефективної системи захисту фундаментальних прав людини, а, ймовірно, стане передумовою для останньої. Ідеться також про розвиток інструментів (зокрема, правової бази), що сприятимуть суспільній адаптації до нових цифрових реалій та забезпеченню як уже задекларованих фундаментальних прав людини, так і нових цифрових прав: права на ідентичність у цифровому середовищі, права доступу до мережі Інтернет, недискримінації (Kostytskyi, Beschastnyi, & Kushakova-Kostytska, 2023, p. 16).

Постає питання щодо потреби закріплення на конституційному рівні відповідних цифрових прав. Зауважимо, що М. В. Костицький, В. М. Бесчастний та Н. В. Кушакова-Костицька не пропонують вносити зміни в Конституцію України, закріплюючи конкретні цифрові права, ідеться саме про концептуальне закріплення на конституційному рівні засад відповідних правовідносин. Адже зазначені й інші цифрові права безпосередньо пов'язані з уже визначеними фундаментальними конституційними цінностями, принципами, правами, що презюмує можливість їх закріплення на законодавчому рівні, захисті Конституційним Судом України шляхом формулювання

відповідних юридичних позицій, судами системи судоустрою України через здійснення правосуддя.

Зокрема, О. Совгіря та Ю. Ремінська, досліджуючи одне з таких прав – право на забуття, – зазначають, що це право (включаючи право на захист персональних даних) походить від загальновизнаного права на приватність, й остаточно мотивація його захисту полягає в тих самих основних цінностях. Учені акцентують на необхідності зважити під час встановлення порушення такого права на всі інтереси, що конфліктують між собою, гарантовані конституцією права, а саме право на приватне життя та право на свободу вираження думки, а також констатують, що саме на органи судової влади покладено завдання віднайдення справедливого балансу в реалізації цих двох конкуруючих прав (Sovhyria, & Reminska, 2021, p. 33).

Про потребу модернізації системи цінностей, зокрема конституційних, а саме визнання меритократії конституційною цінністю, однією із засад реформування публічної влади, йдеться в роботі Н. Камінської. Учена зауважує, що фактична діяльність владних органів, окремих їх представників демонструє необхідність удосконалення конкурсних процедур, упровадження кращих світових практик і засад реформування публічної влади (Kaminska, 2022).

Безперечно, викладені й інші пропозиції щодо новелізації Конституції України, передусім коли йдеться про конституційні цінності, мають бути ретельно вивчені. Очевидно, є комплекс причин (від питання легальності, легітимності до змістових (сутнісних)), кожна з яких окремо може бути покладена в основу обґрунтування необхідності змін конституційних приписів, викладення Конституції України в новій редакції. Водночас реальною лишається небезпека маніпулювання суспільною думкою, а саме виявів популізму, лобіювання інтересів певних груп, на протипагу національним, просування наративів, що суперечать цінностям, притаманним українцям, – свободи, честі, гідності, любові до своєї землі, до ближнього, доброти, прагнення щасливого й заможного життя, безпеки, традиційності¹ тощо.

¹ Соціологічна група «Рейтинг» у межах Сімнадцятого загальнонаціонального опитування в умовах війни провела комплексне дослідження різноманітних маркерів патріотизму українців. Зокрема, досліджено динаміку змін цінностей українського суспільства (за скороченою методикою Шварца (Schwartz Shalom H.)). Згідно з результатами дослідження, ціннісна шкала українців в умовах війни зазнала незначних змін. Загалом спостерігається динаміка в бік цінностей самовизначення та відкритості до змін. Традиційно домінують універсалізм і доброта. На високому рівні залишилися конформність і на протипагу їй самостійність. Також значущими є цінності безпеки і традиційності. Найменше, як і минулого року, українці цінують багатство. За рік дещо підвищилася

Зазначене актуалізує аксіологічний аспект новелізації Конституції України – необхідність під час напрацювання конституційних змін зважати не лише на вимоги ст. 157 Конституції України, за якими, зокрема, Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини й громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію не залежності чи порушення територіальної цілісності України, а й на інші конституційні цінності, що з ними пов'язані (принцип верховенства права (правовладдя), поділу влади тощо). Необхідно виходити з цінності самої Конституції, значущості її для людини, нації, держави.

Протягом періоду дії Конституція України зазнала значних змін. Не всі їх суспільство сприймало позитивно. Причому здебільшого це стосувалося внесення змін щодо перерозподілу повноважень між органами публічної влади. Натомість щодо людських прав, гідності, їх захисту новелізація відповідних конституційних приписів відбувалася переважно в інший спосіб – через формування офіційної конституційної доктрини Конституційним Судом України, ухвалення законів, формулювання правових позицій Верховним Судом і знаходила підтримку суспільства.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне звернутися до роботи М. Козюбри, де він наводить відоме ще з часів перших тлумачень американської Конституції Верховним судом США положення, яке нині стало аксіомою: норми конституції існують (діють) у тому вигляді, у якому їх витлумачив суд. Учений акцентує на значенні креативності інтерпретатора, тобто «здатності відхилитися від стереотипів мислення, бачити проблеми під нетрадиційним кутом зору і вирішувати їх нестандартним способом», адже «саме завдяки креативності інтерпретатора закон набуває змістової мудрості»; і доходить висновку, що інтерпретатори – адвокати, прокурори й передусім судді – це не пасивні споживачі закону, а по суті його співавтори, оскільки саме від них залежить змістове наповнення еластичної (з огляду на абстрактність) форми закону (Kozubra, 2023, p. 9)¹.

Показовим у цьому аспекті є розвиток Конституційним Судом України принципу

цінність традиційності, гедонізму, стимуляції та самостійності. *Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності* (17–18 серпня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnua_2022.html?fbclid=IwAR1pxr9kDKO2sDRtC5h54U7vDBBEI4-4fRhd0tbsP-qXwocfYHqyRa_LDY.

¹ Не маючи наміру за жодних обставин ототожнювати Конституцію України із законом, вважаємо, що в цьому випадку слова науковця стосуються передусім конституційних приписів.

верховенства права (правовладдя). З ухваленням Конституції України розуміння його змісту та значення було обмежене. Навіть Конституційний Суд України цей принцип застосовував украї обережно. Сформульоване ж уперше в Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 його визначення (від якого Суд уже відійшов) ще протягом тривалого часу цитували як Суд, так й інші органи публічної влади та правники.

Однак в умовах сьогодення, коли йдеться про захист конституційних цінностей, цей принцип є визначальним під час вирішення справ як Конституційним Судом України, так і судами системи судоустрою України. Сформульована ж нині Конституційним Судом України доктрина верховенства права (правовладдя) ґрунтується на тих самих конституційних цінностях, переосмислених з огляду, зокрема, на сучасну релевантну практику Європейського Суду з прав людини, надбання спільноти (*acquis communautaire*).

Зіставність конституційних цінностей із загальнолюдськими, загальноєвропейськими, цілість² і достатність³ конституційного регулювання, уконституйована можливість новелізації Конституції України, наприклад, через тлумачення (зокрема офіційне) конституційних принципів і приписів, ухвалення законів тощо, надає можливість стверджувати, що оновлення Конституції України шляхом внесення до неї змін (викладення в новій редакції) є виключним, крайнім способом (що підкріплено й складністю цього процесу, необхідністю збалансованості дій Президента України, народних депутатів України, Верховної Ради України, на чому акцентував Конституційний Суд України в рішеннях від 27 березня 2000 року № 3-рп/2000, від 13 червня 2019 року № 5-р/2019). Тож будь-які зміни до Конституції України мають бути обґрунтовані не лише потребою уконститу-

² Про цілість і неподільність Конституції України, обумовлені системним зв'язком між приписами її преамбули, принципами й нормами інших приписів Конституції України (наприклад, у пункті 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»).

³ Наявність конституційної прогалини в правовому регулюванні порядку припинення діяльності коаліції депутатських фракцій було констатовано Конституційним Судом України в Рішенні від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2000 у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України). Водночас Конституційний Суд України зазначив, що ці питання мають бути врегульовані в Конституції України та/чи в законі про Регламент Верховної Ради України.

ювання певного питання, а й неможливістю вирішення його в інший спосіб.

Слід зауважити, що сприйняття українським суспільством конституційних цінностей після повномасштабного вторгнення РФ змінилося. Свободу, право на життя, гідність, незалежність, суверенітет, територіальну цілісність України тощо сприймають уже не як щось абстрактне, задеклароване в Конституції України, а як те, заради утвердження чого варто жити, боротися, віддати життя. Тож повинно прийти і розуміння того, що повага до конституційних цінностей має утверджуватися в усіх сферах нашого життя, бути мірилом будь-яких конституційних змін. Учені В. Берч і Ю. Бисага під час акцентують: «адаптації конституції до нових реалій необхідно враховувати, що основні принципи та цінності повинні залишатися недоторканими, зміни повинні бути спрямовані на розвиток і модернізацію, але при цьому не повинні порушувати основи демократії, прав та свобод людини, принцип розподілу державної влади та інші фундаментальні засади конституціоналізму» (Berch, & Vyshaha, 2023, p. 100). Необхідність усвідомлення, що повага до цих цінностей, їх утвердження полягає також і у виконанні (додержанні) чинного правового регулювання на разі лишається актуальною.

Розмірковуючи про природу конституції, можливість прийняття нової Конституції України (її нової редакції), В. Шаповал ще 2016 року визначив дві ключові проблеми суспільства, які, на наше переконання, лишаються актуальними й нині: 1) відсутність чіткого розуміння, що таке Конституція; 2) її ігнорування. Учений зауважив: «Можна прийняти ідеальну Конституцію... яку б ми не написали Конституцію, але знову матимемо стару біду: наскільки її правильно застосовуватимуть» (Sharoval, 2016). Тож питання культури, зокрема правової, повсякчас є вирішальним, чи то йдеться про впровадження змін, чи про розвиток, застосування вже наявного правового, зокрема і конституційного, регулювання.

Урешті-решт, вирішуючи питання щодо необхідності внесення змін до Конституції України (викладення її в новій редакції), важливо

враховувати й таке: відсутність у Конституції України певних приписів (як-то право на повстання, володіння зброєю тощо) ніколи не ставало нашої нації на заваді виборювати, захищати природні для нас цінності – свободу, гідність, життя, справедливість; попри численні проблемні етапи новелізації, які в певні історичні періоди фактично підважували конституційне регулювання, наразі Конституцію України українське суспільство сприймає як легітимну, і як така для українського народу вона є цінністю.

Висновки

Конституція України є цінністю.

Новелізація Конституції України шляхом внесення до неї змін (викладення в новій редакції) є виключним, крайнім способом. Будь-які зміни до Конституції України мають бути обґрунтовані не лише потребою уконституювання певного питання, а й неможливістю вирішення його в інший спосіб.

Внесення змін до Конституції України (викладення її в новій редакції) – не єдиний спосіб новелізації Конституції України. Формування офіційної конституційної доктрини Конституційним Судом України, ухвалення законів, формулювання правових позицій Верховним Судом тощо не менш важливі та дієві в цьому. Незалежно від способу новелізації Конституції України важливо не втратити (посилаючись на тимчасові проблеми, пов'язані з війною, економічною нестабільністю, іншими викликами, загрозами тощо) вже наявні напрацювання, той фундамент, який було закладено ухваленою 1996 року Конституцією, сформульованою офіційною конституційною доктриною, є суголосним загально визнаним людським цінностям. Йдеться передусім про збереження вже закріплених конституційних цінностей, забезпечення їх дієвості та, за потреби, уконституювання тих цінностей, які притаманні українцям і є необхідними для гідності людини, процвітання нації, розвитку демократичної соціальної правової держави.

Аксіологічний підхід має бути визначальним у новелізації Конституції України незалежно від способу її здійснення.

References

- [1] Bairachna, L.K. (2018). Constitutional axiology as a sociocultural phenomenon. *Constitutional and legal academic studies*, 2, 97-105. Retrieved from <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/30774/1/%d0%9a%d0%9e%d0%9d%d0%a1%d0%a2%d0%98%d0%a2%d0%a3%d0%a6%d0%86%d0%99%d0%9d%d0%90%20%d0%90%d0%9a%d0%a1%d0%86%d0%9e%d0%9b%d0%9e%d0%93%d0%86%d0%af.pdf>.
- [2] Barabash, Yu.H., & Berchenko, H.V. (2023). Is democracy able to protect itself in the conditions of war? (On the experience of state building during the Russian aggression). *Law of Ukraine*, 1, 54-75. doi: 10.33498/louu-2023-01-054.
- [3] Barskyi, V.R., & Dvornichenko, D.Yu. (2019). The influence of the European Commission "For democracy through law" on constitutional transformations and democratic transformations in Ukraine. *Law and society*, 5, 3-11. doi: 10.32842/2078-3736-2019-5-1-1.

- [4] Berch, V.V., & Bysaha, Yu.M. (2023). Peculiarities of implementation of constitutional control over amendments to the Constitution. *Analytical and comparative jurisprudence*, 6, 98-101. doi: 10.24144/2788-6018.2023.06.15.
- [5] Holovaty, S. (2023). Slaying the Rabid Leviathan: Ukraine's quest for the Rule of Law, Muscovite recidivism and the impact on European values. *Speech at the Opening Ceremony of the XXX FIDE Congress*. Sofia, Bulgaria. Retrieved from https://ccu.gov.ua/sites/default/files/2023_sofia_draft_v2_0.pdf.
- [6] Holovaty, S.P. (2011). The Constitution of 1996 is a Ukrainian value. But... *Den newspaper*, 42. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/article/nota-bene/serhiy-holovaty-konstytutsiya-1996-roku-tse-ukrayinska-tsinnist-ale>.
- [7] Hryshchuk, O.V. (2020). *Constitutional values: philosophical and judicial aspects* (2nd, rev.). Kyiv: Vaite.
- [8] Kaminska, N.V. (2022). Meritocracy as a constitutional value and a key basis for reforming public power. *Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 4, 51-61. doi: 10.32886/instzak.2022.04.06.
- [9] Kaminska, N.V. (2022). Modern paradigm of constitutional values and their significance in the conditions of martial law. *Philosophical and methodological problems of law*, 2, 86-95. doi: 10.33270/02222402.86.
- [10] Kaminska, N.V., & Demydenko, V.O. (2019). Theoretical and legal determinants of constitutional values. *Constitutional values: legal nature and implementation practice: materials of the International science and practice conference* (pp. 207-210). Khmelnytskyi.
- [11] Koliushko, I.B. (2022). "Vision of Ukraine - 2030" of the public coalition "Ukraine after Victory". Retrieved from <https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyi-ukrayinapislya-peremogy/>.
- [12] Kostytskiy, M.V., Beschastnyi, V.M., & Kushakova-Kostytska, N.V. (2022). Digital constitutionalism: a new paradigm and prospects for development in Ukraine. *Philosophical and methodological problems of law*, 2(24), 9-26. doi: 10.33270/02222402.9.
- [13] Koziubra, M.I. (2023). Hermeneutic triangle and peculiarities of using its methodology in legal interpretation. *Scientific notes of NaUKMA*, 11, 4-11. doi: 10.18523/2617-2607.2023.11.4-11.
- [14] Marynovych, M.F. (2022). *Civilization mission of Ukraine and its value dimension*. Retrieved from <https://ucu.edu.ua/news/tsyvilizatsijna-misiya-ukrayiny-ta-yiyi-tsinnisnyj-vymir/>.
- [15] Mykheienko, Yu.M. (2023). Novelization of the Constitution of Ukraine (epistemological aspect). *Philosophical and methodological problems of law*, 1(25), 153-161. doi: 10.33270/01232502.153.
- [16] Radyshevska, O.R. (2019). Constitutional values as an axiological factor in the formation of the general administrative law of Ukraine. *Public law*, 3(35), 30-38. doi: 10.37374/2019-35-04.
- [17] Rechytskyi, V.V. (2022). Constitution, constitutional doctrine, constitutional process and war. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 2, 53-58. doi: 10.30970/jcl.2.2022.5.
- [18] Shapoval, V.M. (2016). About the constitutional process, the Ukrainian political "aquarium" and the right to revolt. *GRINCHENKO-inform*. Retrieved from <https://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/volodymyr-shapoval-pro-konstytutsijnij-protses-ukrayinskyj-politychnyj-akvarium-i-pravo-na-povstannya/>.
- [19] Shaptala, N., & Kaminska, N. (2022). State policy of Ukraine on issues of temporarily occupied territories: problems of conceptualization in modern scientific discourse. *Philosophical and methodological problems of law*, 1, 57-69. doi: 10.33270/01222302.57.
- [20] Slinko, T.M., & Tkachenko, Ye.V. (2023). Some aspects of legal regulation of Europeanization of Ukrainian education: constitutional dimension. *Legal scientific electronic journal*, 2, 96-98. doi: 10.32782/2524-0374/2023-2/19.
- [21] Sovhyria, O.V., & Reminska, Yu.Yu. (2021). The right to be forgotten: considerations from the point of view of constitutional and legal "matter". *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 3, 23-35. doi: 10.30970/jcl.3.2021.2.
- [22] Vodiannikov, O.Yu. (2022). The direct effect of the Constitution and the separation of jurisdiction between the courts of the judicial system and the Constitutional Court of Ukraine. Retrieved from <https://constitutionalist.com.ua/vodiannikov-o-priama-diiia-konstytutsii-i-rozmezhuвання-i-urysdyktsii-mizh-sudamy-systemy-sudoustroiu-i-konstytutsijnym-sudom-ukrainy/>.

Список використаних джерел

- [1] Байрачна Л. К. Конституційна аксіологія як соціокультурний феномен. *Конституційно-правові академічні студії*. 2018. № 2. С. 97–105. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/30774/1/%d0%9a%d0%9e%d0%9d%d0%a1%d0%a2%d0%98%d0%a2%d0%a3%d0%a6%d0%86>

- %d0%99%d0%9d%d0%90%20%d0%90%d0%9a%d0%a1%d0%86%d0%9e%d0%9b%d0%9e%d0%93%d0%86%d0%af.pdf.
- [2] Барабаш Ю. Г., Берченко Г. В. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (На досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 1. С. 54–75. doi: 10.33498/ouuu-2023-01-054.
- [3] Барський В. Р., Дворніченко Д. Ю. Вплив Європейської Комісії «За демократію через право» на конституційні трансформації та демократичні перетворення в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 3–11. doi: 10.32842/2078-3736-2019-5-1-1.
- [4] Берч В. В., Бисага Ю. М. Особливості здійснення конституційного контролю за внесенням змін до Конституції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 98–101. doi: 10.24144/2788-6018.2023.06.15.
- [5] Holovaty S. Slaying the Rabid Leviathan: Ukraine's quest for the Rule of Law, Muscovite recidivism and the impact on European values. *Speech at Opening Ceremony of the XXX FIDE Congress (1 June 2023, Sofia, Bulgaria)*. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/2023_sofia_draft_v2_0.pdf.
- [6] Головатий С. П. Конституція 1996 року – це українська цінність. Але... *Газета День*. 2011. № 42. URL: <https://day.kyiv.ua/article/nota-bene/serhiy-holovatyu-konstytutsiya-1996-roku-tse-ukrayinska-tsinnist-ale>.
- [7] Грищук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти : монографія. Вид. 2-ге, доопр. і доповн. Київ : Ваїте, 2020. 530 с.
- [8] Камінська Н. В. Меритократія як конституційна цінність і ключова засада реформування публічної влади. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 4. С. 51–61. doi: 10.32886/instzak.2022.04.06.
- [9] Камінська Н. В. Сучасна парадигма конституційних цінностей та їх значення в умовах воєнного стану. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 86–95. doi: 10.33270/02222402.86.
- [10] Камінська Н. В., Демиденко В. О. Теоретико-правові детермінанти конституційних цінностей. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17 трав. 2019 р.). Хмельницький, 2019. С. 207–210.
- [11] Коліушко І. Б. «Бачення України – 2030» громадської коаліції «Україна після перемоги». 2022. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyi-ukrayina-pislya-peremogy/>.
- [12] Костицький М. В., Бесчастний В. М., Кушакова-Костицька Н. В. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 9–26. doi: 10.33270/02222402.9.
- [13] Козюбра М. І. Герменевтичний трикутник та особливості використання його методології в юридичному тлумаченні. *Наукові записки НаУКМА*. 2023. Т. 11. С. 4–11. doi: 10.18523/2617-2607.2023.11.4-11.
- [14] Маринович М. Ф. Цивілізаційна місія України та її ціннісний вимір. 2022. URL: <https://ucu.edu.ua/news/tsyvilizatsijna-misiya-ukrayiny-ta-yiyi-tsinnisnyj-vymir/>.
- [15] Михеєнко Ю. М. Новелізація Конституції України (гносеологічний аспект). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 153–161. doi: 10.33270/01232502.153.
- [16] Радішевська О. Р. Конституційні цінності як аксіологічний чинник формування загального адміністративного права України. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 30–38. doi: 10.37374/2019-35-04.
- [17] Речицький В. В. Конституція, конституційна доктрина, конституційний процес і війна. *Український часопис конституційного права*. 2022. № 2. С. 53–58. doi: 10.30970/jcl.2.2022.5.
- [18] Шаповал В. М. Про конституційний процес, український політичний «акваріум» і право на повстання. *ГРИНЧЕНКО-інформ*. 2016. URL: <https://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/volodymyr-shapoval-pro-konstytutsijnij-protses-ukrayinskyj-politychnyj-akvarium-i-pravo-na-povstannya/>.
- [19] Шаптала Н., Камінська Н. Державна політика України з питань тимчасово окупованих територій: проблеми концептуалізації у сучасному науковому дискурсі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1. С. 57–69. doi: 10.33270/01222302.57.
- [20] Слінько Т. М., Ткаченко Є. В. Деякі аспекти правового регулювання європеїзації української освіти: конституційний вимір. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 96–98. doi: 10.32782/2524-0374/2023-2/19.
- [21] Совгіря О. В., Ремінська Ю. Ю. Право на забуття: міркування з точки зору конституційно-правової «матерії». *Український часопис конституційного права*. 2021. № 3. С. 23–35. doi: 10.30970/jcl.3.2021.2.
- [22] Водяніков О. Ю. Пряма дія Конституції і розмежування юрисдикції між судами системи судоустрою і Конституційним Судом України. 2022. URL: <https://constitutionalist.com.ua/vodiannikov-o-priama-diiia-konstytutsii-i-rozmezhuвання-iurysdyksii-mizh-sudamy-systemy-sudoustroiu-i-konstytutsijnym-sudom-ukrainy/>.
-

Novelization of the Constitution of Ukraine (Axiological Aspect)

MYKHEIENKO Iuliia

Postgraduate Student of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic
of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0466-9428>

Abstract. The topicality of the article lies in the need to emphasize the need to take into account the defining and necessary axiological aspect of the amendment of the Constitution of Ukraine. The issue of amending the Constitution of Ukraine objectively belongs to the "top" topics; attempts to "improve" the Constitution of Ukraine for various reasons, in various ways, with various consequences, both on objective and subjective grounds, have been taking place since its adoption and are a continuous process. Currently, it is logical to predict a further increase with the approach of Ukraine's victory in the war with Muscovy in the number of proposals by politicians and scientists regarding the amendment of the Constitution of Ukraine, in particular, its adoption in a new edition or as a new document. At the same time, the danger of manipulating public opinion increases, in particular, the use of populism, lobbying for the interests of certain groups as opposed to national ones, etc. Therefore, the purpose of the publication is to study the axiological aspect of the amendment of the Constitution of Ukraine, regardless of the method, the subject of its implementation. The research uses a complex of general scientific and special methods of cognition, in particular formal-logical, system-functional. The scientific novelty of the article is the study of the amendment of the Constitution of Ukraine with regard to the axiological aspect, namely the need to preserve the already enshrined constitutional values, ensure their effectiveness, and, if necessary, the constitutionalization of those values that have been inherent to Ukrainians since time immemorial, are necessary for the dignity of a person, the prosperity of the nation, development of a democratic social legal state. The practical significance lies in providing relevant subjects with a theoretical basis for developing proposals for amending the Constitution of Ukraine.

Keywords: amendments to the Constitution; creation of the Constitution; constitutional values; constitutional reality; legal culture.

DOI: 10.33270/02232602.136
УДК 340.12

Методологічні підходи в дослідженні обмежень прав людини

ШЕРШЕЛЬ Ольга*

аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії
внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0874-3138>

Анотація. Визначення методологічного підходу є важливим етапом наукового дослідження, який обумовлює його зміст і висновки. Метою цієї статті є теоретичний аналіз (рефлексія) позитивного та природного праворозуміння, а отже, вибір оптимальних пізнавальних засобів визначення правомірності обмеження прав людини. Методологічною основою стали антропологічний та системний методи. Об'єкт дослідження зумовлює застосування герменевтичного й аксіологічного підходів. З огляду на багатоаспектність теми обмеження прав людини, наявність суперечливих позицій з цього питання, було використано методи діалектики. Науковою новизною публікації є твердження про необхідність у процесі дослідження питання обмеження прав людини застосовувати методи, притаманні як природному, так і позитивному праворозумінню за оптимального їх поєднання та акцентом на природності, пріоритетності й універсальності прав людини. Практична значущість дослідження полягає в тому, що запропонований у статті методологічний підхід щодо пошуку правової гармонії між позитивним і природним правом може бути використано під час розгляду правозастосовними органами питань щодо правомірності чи неправомірності обмежень прав людини, встановлених у законах.

Ключові слова: методологія; права людини; антропологія; герменевтика; цінності; позитивне праворозуміння; універсальність; лібералізм; комунітаризм.

Історія статті:

Отримано: 06.09.2023

Переглянуто: 11.10.2023

Прийнято: 03.11.2023

Рекомендоване посилання:

Шершель О. Методологічні підходи в дослідженні обмежень прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 136–143. doi: 10.33270/02232602.136.

*Відповідальний автор

© Шершель О., 2023

Вступ

Питання методології є вихідним для будь-якого наукового пошуку, адже визначає, на підставі яких вихідних засад і за допомогою яких прийомів та засобів відбуватиметься таке дослідження. Поняття методології у філософії права не зводиться лише до методів пізнання, а охоплює, як зауважують вчені, систематизовану сукупність пізнавальних засобів, що дають змогу досліджувати багатогранну правову реальність в її різноманітних зв'язках з іншими сферами суспільного життя, а також теоретичний аналіз (рефлексію) цих засобів, узагальненим утіленням такої системи є різні типи праворозуміння чи способи осмислення права, методологічні парадигми, що вирізняються цілісністю світоглядно-смыслового змісту права та його обґрунтування (Danylian, 2009, p. 25). Вибір праворозуміння обумовлює застосування певних методів дослідження.

Матеріали та методи

Методологічною основою дослідження стали антропологічний, системний методи, метод порівняльного аналізу. Вибір об'єкта дослідження зумовлює необхідність застосовувати як герменевтичний метод, так і аксіологічний підхід, адже цінності та їх ієрархію слід враховувати під час вирішення питання обмеження прав особи. Крім цього, під час розгляду порушеного питання неможливо оминати увагою тему тілесності людини, того, що людина є біосоціальною істотою, а отже, необхідно також використовувати методи інших соціальних і природничих наук. З огляду на багатоаспектність теми обмеження прав людини, наявність суперечливих підходів до визначення його сутності, у праці використано діалектичний метод.

Теоретичним підґрунтям здійсненого дослідження стали праці Р. Алексі, О. О. Бандури, О. В. Гришук, М. І. Козюбри, М. В. Костицького, Н. В. Кушакової-Костицької, С. І. Максимова, П. М. Рабіновича та ін.

Результати й обговорення

Права людини є природними, а встановлені державою норми повинні ґрунтуватися на об'єктивних законах, не залежних від волі держави, суспільства, без визнання цього неможливо дослідити питання правомірного обмеження прав людини. Якщо ж права людини розглядати виключно з позицій встановлених державою або соціумом норм, то питання обмеження прав зводилось би виключно до характеристики історичного етапу розвитку суспільства, перевірки дотримання законності нормативно-правових актів і дій державних органів, адже юридичний позитивізм обмежений дослідженням встановленого права, а його метод –

емпіричний, дескриптивний, аналітичний. Це не відповідає ідеї правової держави, у якій панує принцип верховенства права.

Тож дослідження обраної теми відбуватиметься в контексті передусім природного праворозуміння. У межах природно-правової доктрини право має завжди власний зміст, який не залежить ні від моральних коливань у суспільстві, ні від засобів юридичної логіки, які можуть використовувати в конкретній правовій системі, ні від політичної раціональності; право несе в собі незмінні константи, завжди апелюючи до певного набору цінностей, від яких неможливо відмовитися і які неможливо змінити (Tsurkan-Saifulina, 2017, p. 20).

Ідея про те, що права людини є природними, визнаними державою, а не встановленими, закладена як основа конституцій різних держав, міжнародних документів.

Інтеграція української юриспруденції в європейську та світову систему права та юридичної практики неминує порушити питання: «А де людина?». Також змусить вітчизняних теоретиків і практиків повернутися до неї (людини) обличчям, тому, з огляду на всезагальну інтеграцію наукового знання, юриспруденція із суто соціальної науки трансформується в комплексну науку з гуманітарними та природничими аспектами (Kostytskyi, & Kushakova-Kostytska, 2023, p. 11).

Конституція України, слушно зауважує С. Головатий, завдяки низці конкретних формул обумовлює сутність людських прав як природних (за походженням), а не тих, якими людину «наділяє» держава (Holovaty, 2016, p. 623).

Є різні типи концепцій природного права, зокрема, з огляду на те, на якому з основних понять акцентовано («природа», «розум», «природа людини»), виокремлюють космологічні (натуралістичні й теологічні), раціоналістичні та антропологічні концепції природного права (Maksymov, 2010, p. 79).

З антропологічного праворозуміння випливає, що поза людиною, поза межами її існування, її діяльності немає феномену права. Тож право може існувати тільки або як певна властивість, «приналежність» людини, або ж як процес чи результат її життєдіяльності (Rabinovych, & Honcharov, 2021, p. 14).

Застосування в пізнанні права методу філософської антропології доповнює його філософсько-раціоналістичне усвідомлення; якщо у філософському раціоналізмі розкута воля людини лише постулювалася, то філософсько-антропологічні дослідження обґрунтовують її буттєву передумову; в основі права як форми суспільної свідомості знаходиться свобода волі, вибору (Bandura et al., 2000, p. 56).

Вибір теми дослідження обумовлює необхідність застосування саме антропологічного підходу й конституювання цінності людини, з

огляду на її природу, а не виключно як громадянина певної країни або члена певної спільноти з відповідною соціальною роллю.

Серед основних концепцій філософської антропології виокремлюють суб'єктивістські (екзистенціалізм, персоналізм, прагматизм), об'єктивістські (фізикалізм, неопозитивізм, біхевіоризм), інтегральні (феноменологія, психоаналіз, німецька філософсько-антропологічна школа тощо). Їх множинність зумовлена тим, що «людина, насправді, настільки складна і загадкова істота, що нелегко дати її повний опис, який би задовольнив усіх» (Hudyma, 2003, p. 124).

Д. Гудима класифікує антропологічний дослідницький підхід, зокрема, залежно від філософських понять і категорій, на яких він ґрунтується, на потребовий, аксіологічний, комунікативний, символічний, герменевтичний, синергетичний (Hudyma, 2009, p. 46-47).

Досліджуючи обмеження прав людини, науковці використовують і наповнюють змістом такі поняття, як «правовий статус особи», «автономія особи», «образ людини». Неможливо однозначно й на всі часи визначити зміст цих понять. В умовах сьогодення, коли по-новому трактують поняття на сім'ю, зафіксовано понад 50 видів гендерів, технології досягли такого рівня, що людина інколи починає жити у віртуальній реальності, створюючи вже власний образ, та й фізіологія людини через розвиток біотехнологій змінюється.

Частково, за умови відповідного контексту, можна погодитись з тим, що ідея справедливості є глибоко історичною: «Не було, немає і, мабуть, ніколи не буде справедливості вічної, незмінної, раз і назавше даної, придатної для всіх часів і народів; у самій ідеї справедливості, як і в інших соціальних ідеях, в тому чи іншому поєднанні виступають минуще і непроминальне, змінне й усталене» (Kravchenko, 1998, p. 8).

Як зазначає М. Гайдеггер, наукова діяльність повинна передбачати мінливість представленого. Лише в горизонті постійної мінливості виявляється повнота частковостей, фактів; але факти слід опредметити; наукова діяльність повинна встановити мінливе в його зміні, зупинити його, залишивши однак рух рухом; стійкість фактів і сталість їх зміни як такі є правилом.

Водночас історичний метод не характерний природному праворозумінню. Тож, не заперечуючи природність прав, усе ж таки зауважимо, що дослідження теми обмеження прав неможливе без застосування методів, характерних для позитивного праворозуміння, таких як історичний, системний.

Навіть ті з філософів права, які схильні зараховувати себе до послідовників доктрини природного права, стверджує М. Козюбра, не відмовляються від використання надбань інших правових концепцій, зокрема й юридичного

позитивізму. Показовою є позиція творця однієї з найвпливовіших версій юснатуралізму у ХХ ст., яка дістала назву теорії «процедурного природного права», званого американського філософа права Л. Фуллера (Kozubra, 2021, p. 35).

С. Максимов зазначає, що право не може бути зведене ні до морального належного, ні до примусовості; воно є єдністю з відображених зазначеними концепціями граней або вимірювань, тому адекватніше природа права може бути відображена такими концепціями права, які прагнуть не до протиставлення, а до поєднання цих різних аспектів права (Maksymov, 2016, p. 347).

Р. Алексі акцентує увагу на двоскладовості права як єдиного цілого, право охоплює як реальний або фактичний, так й ідеальний або критичний вимір (Aleksi, 2012, p. 19). Дуальна природа права (як узгодження ідеального й реального вимірів) виявляється в усіх фундаментальних питаннях права: у збалансованості принципів справедливості та юридичної визначеності, аналізі різних версій позитивізму й неопозитивізму з погляду адекватності відображення ними природи права (причому пріоритет належить «м'якому неопозитивізму», згідно з яким моральні дефекти призводять до заперечення юридичної дійсності права лише тоді, коли порушено поріг крайньої несправедливості) (Maksymov, 2016, p. 349).

Як приклад такої дуальності Р. Алексі наводить співвідношення принципів юридичної визначеності та справедливості. Зокрема, принцип юридичної визначеності – це формальний принцип, що зумовлює необхідність дотримання того, що має авторитетне джерело та що соціально ефективно, а принцип справедливості – матеріальний або субстантивний принци, який передбачає вимогу, щоб рішення було морально правильним. Обидва принципи як принципи загалом можуть пересікатися (collide), що найчастіше й відбувається. Жоден із них не зможе цілком витіснити інший. Навпаки, дуальна (dual) природа права вимагає, щоб обидва вони застосовувалися в правильному співвідношенні. Коли буде встановлено правильне співвідношення, тоді буде досягнуто і гармонії правової системи (Aleksi, 2012, p. 24).

Пошук такої правової гармонії є актуальною проблемою сьогодення, і розв'язання її має практичне значення, оскільки фактично унеможливує неправомірне обмеження прав особи. Звісно, найкраще, коли законодавець одразу закріплює природні права і створює надійні механізми їх реалізації, проте, на жаль, це відбувається не завжди, навіть у найдемократичніших країнах. Тому розмежовують право і закон як формальний акт. Але все ж таки в більшості випадків громадяни «підкоряються» такому закону, навіть неправовому за своєю суттю, оскільки обставини змушують діяти в точній

відповідності до приписів закону, наприклад, коли особу притягують до юридичної відповідальності, вона сплачує податки.

У цьому аспекті ми поділяємо підхід, що право не «розчиняється» у владі законодавця, право має створюватися спільними зусиллями всіх юристів, усіх тих, хто бере участь у відправленні правосуддя. Закон не виключає інших джерел права і має сенс лише в поєднанні з ними (Petrova, 1997, p. 92).

Тому важливим є застосування герменевтичного методу під час визначення правомірності прав людини. Слово «герменевтика» (грец. тлумачення) походить від імені давньогрецького бога Гермеса, який тлумачив людям волю богів. Природничо-правова аргументація міститься в доктринальних працях науковців, рішеннях судів.

У судовій діяльності за умов інтерпретивізму «змиваються» межі праворозуміння, а отже, і виникають колізії між ними. Зазначене відбувається як у контексті пошуку оптимального рішення для сторін, законного чи правомірного рішення – згідно з чинним правом, так і справедливого рішення – згідно з уявленнями про справедливість як ідею права й ідею правосуддя. Не лише юридична герменевтика стає методологією здійснення правосуддя, а й здійснення правосуддя стає методологією пошуку та здійснення права (Bihun, 2011, p. 135).

Науковці стверджують, що суд може захистити особу, застосовуючи справедливість як право замість закону і всупереч закону. Верховний Суд США в рішенні за справою Хенінгсен проти Блумфілд Моторс Інк. зазначив: «Чи існує принцип більш знайомий і міцніше вмонтований в історії англо-американського права, ніж основна доктрина, згідно з якою суди не повинні дозволяти використовувати себе як інструмент беззаконня та несправедливості?». Суд не може діяти всупереч закону та зобов'язаний відновити справедливість, порушену в процесі прийняття законодавчого акта (Bratasiuk, 2020, p. 17).

Зазначене зумовлює необхідність застосування також аксіологічного підходу.

Зауважимо, що саме цінності та їх ієрархію необхідно враховувати під час вирішення питання обмеження прав особи. Федеральний конституційний суд Німеччини акцентував, що конституція не є нейтральною в ціннісному відношенні. У розділі про основні права вона встановлює об'єктивну ієрархію цінностей, у чому відображено вагоміше значення основних прав. «Ця система цінностей, яка ставить у центр уваги особу, котра вільно розвивається, і її гідність в умовах соціальної спільності, повинна поширюватися як основне конституційно-правове рішення на всі галузі права; законодавство, адміністрація та судочинство отримують від неї імпульси та керівництво» (Hryshchuk, 2019, p. 136).

Цінності, які скеровують людські дії, слід шукати в природі людини та природному світі загалом, а ступінь наближення певної цінності до самоцінності стає своєрідним критерієм значущості цієї цінності (Bandura, 2000, p. 81). Цінності повинні мати природне джерело. Їх потрібно віднайти, тобто відкрити або розкрити шляхом людського пізнання, звернення до практичного та філософського досвіду людей, саме відкрити, а не винайти, сконструювати чи створити; істинні загальнолюдські цінності – це життя, свобода, відповідальність, гідність, власність, рівність, справедливість тощо (Bandura, 2018, p. 30).

Ідеї свободи, справедливості, рівності втілюються в етичних законах.

Одні й ті самі етичні приписи, етичні закони, зазначають М. Костицький та Н. Кушакова-Костицька, діють на будь-якій території, попри кордони, тип законодавства в конкретній державі, форму правління, державний устрій і політичний режим. Етичний закон приходить у світ, стоїть над усім, зобов'язує схилитися перед ним усі державні закони, урівнює всіх, вимагає від усіх діяти однаково щодо Закону. Етика приходить одна для всіх, часто в умовах, коли запозичення етичних правил одним народом в іншого не є можливим ні географічно, ні світоглядно (Kostytskiy, & Kushakova-Kostytska, 2021, p. 17).

Важливим під час дослідження порушеного питання також є визначення того, в ім'я чого обмежують права людини, – суспільних інтересів чи іншої особи. Зазначають, що однією з найголовніших, визначальних дихотомій для сучасної західної політико-правової філософії є дихотомія «лібералізм – комунітаризм», серцевиною (осовою) для правильного розуміння якої є протиставлення індивідуального та соціального (Pankevych, 2016, p. 374). На думку Е. С. Мирзаханяна, «вихідні онтологічні характеристики (лібералізму та комунітаризму) передбачають розбіжності щодо самої природи соціального життя, котрі реалізуються в полярності індивідуалізму та холізму. Лібералізм ґрунтується на платформі методологічного індивідуалізму, виходить із примату особистості й індивідуальних прав. Комунітаризм... передбачає протилежні настанови, відштовхуючись від соціального цілого й об'єктивно необхідних йому благ». Тож краще проводити відповідне дослідження в межах трикутника «влада (потестарний (макіавеліансько-кантівський) дискурс) – людина (лібералізм) – суспільство (комунітаризм)» (Pankevych, 2016, p. 380). Водночас на базі бінарних концептів у лібералізмі й комунітаризмі ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства виник унаслідок конвергенції лібералізму та комунітаризму й ґрунтується на утвердженні: гетерогенної свободи (складається з позитивної та негативної свободи); емоційного інтелекту (як інтегративної категорії між раціональним та

іраціональним); запроваджує моральне право (як право, що ґрунтується на моральних ідеалах); інтегрує ліберальні права й комунітарні обов'язки (через визнання групових прав); встановлює компроміс між загальним та індивідуальним благом (через запровадження комунікативних зв'язків) (Hryshchuk, & Sliusarchuk, 2018, p. 25-26).

Однак слід зауважити, що права людини є пріоритетними, адже маніпуляції свідомістю, як свідчить історія, можуть виправдати зло загальним благом, сформульованим тоталітарним режимом, який нівелює людські права. Не заперечуючи можливість обмеження прав людини в суспільних інтересах, інтересах національної безпеки, захисту моралі, зазначимо, що захист цих інтересів обумовлено передусім тим, що забезпечення прав людини та їх захист від неправомірного обмеження можливий лише в суспільстві, яке є демократичним, у якому права однієї людини не порушують прав інших – таке обмеження є необхідним з метою підтримання правопорядку, нормального співіснування, а отже, забезпечення прав людей. Для того щоб ідея неможливості неправомірного обмеження прав людини реалізувалася, необхідним є не лише її доктринальне розроблення, а й усвідомлення цього в суспільстві, не менш важливим є і самообмеження людини.

Ідея пріоритетності прав людини під час розв'язання проблеми правомірного обмеження порушує питання щодо їх універсальності та врахування культурної своєрідності народів. Реальністю сучасності є зближення правових систем країн, зокрема у сфері обмеження прав людини, чому сприяють насамперед розвиток технологій, тісні економічні зв'язки. Це об'єктивні причини зовнішнього характеру, однак, з огляду на обраний тип природного праворозуміння, універсальність прав людини апіорі утверджується.

Права людини є універсальними за своєю природою; ця універсальність виявляється в декількох аспектах. У трансцендентальному аспекті – це права, які кожна людина має саме як людина, незалежно від юридичного простору й історичного часу. Проте в такому сенсі права людини є широкою абстракцією, що має значення регулятивної ідеї, але складно застосовувана на практиці. Урахування цього аспекту важливе для обґрунтування безумовності прав людини, але він має бути доповнений історичним підходом, у межах якого права людини вважають «синхронно-історичними», тобто всі люди, що живуть сьогодні, їх мають (Maksymov, 2013, p. 115-116). С. Максимов зауважує, що права людини як конкретизація універсальних моральних принципів виявляють себе в тих нормах, на підставі яких можливе мирне співіснування індивідів і різних культур, навіть їхня співпраця за умов виникнення

глобальних проблем. Така постановка питання дає змогу вирішити, здавалося б, непримиренну суперечність між позиціями універсалізму прав людини та плюралізму культурної своєрідності, а власне право на культурну ідентичність може бути розглянуто як значуще для всіх людей індивідуальне право (Maksymov, 2009, p. 130).

Під час дослідження обмеження прав людини виявляється чимало суперечностей, які необхідно узгодити. Перевіченим засобом є закони діалектики. Розв'язуючи певну проблему, застосовують триаду «теза – антитеза – синтез». Діалектика, стверджує М. В. Костицький, є універсальними логічними формами мислення, у яких відображені ті загальні властивості, відношення та зв'язки, які наявні в об'єктивній реальності; без понять і категорій пізнання дійсності було б неможливим (Kostytskyi, 2012, p. 13).

Крім цього, оскільки предметом дослідження є права людини та їх обмеження, неможливо оминати увагою тілесність людини (людина є біосоціальною істотою), стан сучасного розвитку технологій, а також те, що забезпечення реалізації соціально-економічних прав залежить від рівня розвитку економіки країни. Тому також слід урахувати методи інших соціальних і природних наук.

Будучи прихильником поліметодологічного підходу до пізнання в теорії та практиці, М. Костицький відкидає ієрархію методологій, методик і методів та вважає, що вчений чи практик може обрати «готову» методологію як вчення, цілісну теорію з поняттями і категоріями чи світогляд, крізь призму яких і буде здійснювати пізнання відповідно до певної технології (методики) та за допомогою конкретних методів (способів); тому в юриспруденції з однаковим успіхом можуть застосовувати логічну, позитивістську, феноменологічну, психологічну, діалектичну, психоаналітичну, герменевтичну, лінгвістичну чи іншу методологію (та пов'язані з нею методики й методи) (Kostytskyi, 214, p. 18).

Висновки

Дослідження питання обмеження прав людини, з огляду на складність і багатоаспектність цього поняття, неможливо здійснити без застосування методів, притаманних як для природного, так і позитивного праворозуміння. Водночас, з огляду на те, що людина є біосоціальною істотою, також слід брати до уваги методи інших соціальних і природничих наук. З метою унеможливлення неправомірного обмеження прав людини необхідним є не лише доктринальне розроблення цієї теми, а й усвідомлення в суспільстві, не тільки в межах конкретної країни, ідеї про природність прав людини, їх пріоритетність й універсальність.

References

- [1] Aleksi, R. (2012). Dual nature of law. *Problems of Philosophy of Law*, VIII-IX, 19-29.
- [2] Bandura, O. (2018). Epistemology of law as a component of the philosophy of law. *Philosophical and methodological problems of law*, 1-2, 25-33.
- [3] Bandura, O.O. (2000). *Unity of values and truth in law*. Kyiv.
- [4] Bandura, O.O., Bublyk, S.A., & Zainchkovskiy, M.L. (et al.). (2000). *Philosophy of law*. M.V. Kostytskiy, B.F. Chmil (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter.
- [5] Bihun, V.S. (2011). *Philosophy of justice: idea and implementation*. Kyiv.
- [6] Bratasiuk, M.H. (2020). The philosophy of human rights protection from the standpoint of modern legal thinking. *Philosophical and methodological problems of law*, 1(19), 14-20. doi: 10.33270/02201901.14.
- [7] Danylian, O.H., Dzoban, O.P., & Maksymov, S.I. (et al.). (2009). *Philosophy of law*. O.H. Danilian (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [8] Holovaty, S.P. (2016). *About human rights*. Kyiv: Dukh i litera.
- [9] Hryshchuk, O., & Sliusarchuk, H. (2018). Liberal communitarianism as a philosophy of legal development of postmodern society. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 1, 19-27.
- [10] Hryshchuk, O.V. (2019). *Philosophy of constitutional values*. Kyiv: VAITE.
- [11] Hudyma, D.A. (2003). Philosophical and anthropological approach - the methodological foundation of modern legal science. *Problems of the philosophy of law*, 1, 122-125.
- [12] Hudyma, D.A. (2009). *Human rights: anthropological and methodological principles of research*. Lviv: Krai.
- [13] Kostytskiy, M., & Kushakova-Kostytska, N. (2021). Integrity and unity in the ontology of the laws of existence and society. *Philosophical and methodological problems of law*, 1, 8-21. doi: 10.33270/02212101.8.
- [14] Kostytskiy, M.V. (2012). On Dialectic as a Methodology of Legal Science. *Philosophical and methodological problems of law*, 1, 3-17/
- [15] Kostytskiy, M.V. (2014). Positivism as a methodology of jurisprudence. *Philosophical and methodological problems of law*, 2, 16-35.
- [16] Kostytskiy, M., & Kushakova-Kostytska, N. (2023). Methodology of theoretical and practical knowledge in jurisprudence as a scientific-practical complex. *Philosophical and methodological problems of law*, 1(25), 9-17. doi: 10.33270/01232502.9.
- [17] Koziubra, M.I. (2021). The doctrine of natural law: through historical ups and downs to recognition as the basis of the most important achievements of modern legal theory and practice. *Law of Ukraine*, 1, 12-42.
- [18] Kravchenko, L.V. (1998). *Justice as a choice*. Kyiv: Molod.
- [19] Maksymov, S. (2009). The constitutional principle of the rule of law: general and special. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3(58), 127-134.
- [20] Maksymov, S. (2013). Universality of human rights. *Philosophy of law and general theory of law*, 1, 110-117.
- [21] Maksymov, S. (2016). What is law? Key points of the concept of legal reality. *Philosophy of law and general theory of law*, 1-2, 343-351.
- [22] Maksymov, S.I. (2010). Philosophy of law: modern interpretations. *Selected works: articles, analytical reviews, translations (2003–2010)*. Kharkiv: Pravo.
- [23] Pankevych, O. (2016). Philosophical and legal principles of limitation of human rights in international legal and constitutional acts. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 373-383.
- [24] Petrova, L.V. (1997). *Essays on modern western philosophy of law*. Kharkiv.
- [25] Rabinovych, P., & Honcharov, V. (2021). Limits of law: main aspects of the problem. *Philosophy of law and general theory of law*, 2, 13-22. doi: 10.21564/2707-7039.2.269135.
- [26] Tsurkan-Saifulina, Yu. (2017). Modern interpretations of the natural-law doctrine regarding law and power. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, 6-1(28), 19-24.

Список використаних джерел

- [1] Алексі Р. Дуальна природа права. *Проблеми філософії права*. 2012. Т. VIII–IX. С. 19–29.
- [2] Бандура О. Гносеологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2. С. 25–33.
- [3] Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві : монографія. Київ, 2000. 200 с.

- [4] Філософія права : навч. посіб. / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.] ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
 - [5] Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011. 303 с.
 - [6] Братасюк М. Г. Філософія захисту прав людини з позиції сучасного правового мислення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1 (19). С. 14–20. doi: 10.33270/02201901.14.
 - [7] Філософія права : підручник / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.] ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
 - [8] Головатий С. П. Про людські права : лекції. Київ : Дух і літера, 2016. 760 с.
 - [9] Грищук О., Слюсарчук Х. Ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 19–27.
 - [10] Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : ВАІТЕ, 2019. 416 с.
 - [11] Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. І. С. 122–125.
 - [12] Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. Львів : Край, 2009. 292 с.
 - [13] Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 8–21. doi: 10.33270/02212101.8.
 - [14] Костицький М. В. Про Діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17
 - [15] Костицький М. В. Позитивізм як методологія юриспруденції. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 2. С. 16–35.
 - [16] Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Методологія теоретичного та практичного пізнання в юриспруденції як у науково-практичному комплексі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 1 (25). С. 9–17. doi: 10.33270/01232502.9.
 - [17] Козюбра М. І. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12–42.
 - [18] Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. Київ : Молодь, 1998. 256 с.
 - [19] Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Вісник академії правових наук України*. 2009. № 3 (58). С. 127–134.
 - [20] Максимов С. Універсальність прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 110–117.
 - [21] Максимов С. Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 343–351.
 - [22] Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації. *Вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010)*. Харків : Право, 2010. 336 с.
 - [23] Панкевич О. Філософсько-правові засади обмежування прав людини у міжнародно-правових та конституційних актах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. Вип. 1. С. 373–383. (Серія «Юридична»).
 - [24] Петрова Л. В. Нариси з сучасної західної філософії права. Харків, 1997. 148 с.
 - [25] Рабінович П., Гончаров В. Межі права: основні аспекти проблеми. *Філософія права і загальна теорія права*. 2021. № 2. С. 13–22. doi: 10.21564/2707-7039.2.269135.
 - [26] Цуркан-Сайфуліна Ю. Сучасні інтерпретації природно-правової доктрини щодо права і влади. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2017. № 6-1 (28). С. 19–24.
-

Methodological Approaches in the Study of Human Rights Restrictions

SHERSHEL Olga

Postgraduate Student of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0874-3138>

Abstract. Determination of the methodology is an important stage of scientific research, which determines its content and conclusions. The purpose of this article is theoretical analysis (reflection) of positive and natural understandings of law, and accordingly choosing the best cognitive means of determining the legality of limitation of human rights. The methodological basis was anthropological and systemic methods. Considering the multifaceted nature of limitation of human rights, the existence of conflicting points of view on this issue, the dialectic method was used. Scientific novelty of the publication is the statement about the necessity to use methodology of natural law theory and legal understanding in a reasonable combination, with an emphasis on the naturalness, priority and universality of human rights, when researching the issue of limiting human rights. Practical significance. The methodological approach presented in the article regarding the search for harmony between positive and natural law can be used in situations when considering the legality or illegality of limitation of human rights established by laws.

Keywords: methodology; limitation of human rights; anthropology; hermeneutics; natural law theory; legal understanding; universality; liberalism; communitarianism.

РЕЦЕНЗІЯ

DOI: 10.33270/02232602.144

УДК 343.85:343.541]"364"

Актуальні проблеми запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану

Рец. на кн.: Тичина Д. М. *Запобігання домашньому насильству в Україні* : монографія. Київ : Людмила, 2023. 560 с.

КВАША Оксана*

доктор юридичних наук, професор,

вчений секретар Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9832-6070>

У статті 3 Конституції України визначено головний принцип політики держави в галузі забезпечення прав людини та громадянина: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Сьогодні наша країна, крім воєнних подій, переживає глибокі соціально-економічні перетворення, а в їх межах – криміналізацію багатьох сфер життєдіяльності. Не є винятком у цьому процесі й сімейно-побутова сфера, яка стала об'єктом учинення протиправних діянь, що призводить до зниження життєвого рівня, збільшення кількості населення, що знаходиться на межі або за межею бідності, послаблення інфраструктури охорони здоров'я, освіти й культури тощо.

Період сучасності означений також відходом від феміністичної спрощеності, освоєнням теоретичного потенціалу, накопиченого на діалектичному етапі розвитку сімейної кримінології (кримінофамілістики). Не останню роль у цьому

відіграла публікація Всесвітньої організації охорони здоров'я «Насильство і його вплив на здоров'я. Доповідь про ситуацію у світі» (2002 р.) – першого дослідження щодо проблеми насильства та здоров'я на міжнародному рівні, у якому зосереджено увагу на генезі, причинах насильства, зокрема міжособистісного (насильство проти партнера, жорстоке поводження з дітьми й особами похилого віку), а також впливі сім'ї та домашнього оточення, які визнано головними чинниками розвитку насильницької поведінки дітей і молоді. Основний лейтмотив доповіді – пошук можливостей раннього запобігання насильства.

Водночас Україна на державному рівні визнала наявність проблеми домашнього насильства ще 2001 року, коли на підставі положень Конституції України та Конвенції ООН про права дитини було прийнято закони України «Про охорону дитинства» та «Про попередження насильства в сім'ї». У цих законодавчих актах надано визначення таких понять, як «насильство», «жертва насилля», а також введено термін «захисний припис», однак необхідність впровадження правових норм, що відповідатимуть сучасним міжнародним та європейським стандартам, зумовила прийняття згодом Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.), що розширював коло

Історія рецензії:

Отримано: 04.09.2023

Переглянуто: 09.10.2023

Прийнято: 14.11.2023

Рекомендоване посилання:

Кваша О. Актуальні проблеми запобігання домашньому насильству в умовах воєнного стану : рец. на кн. Тичина Д. М. «Запобігання домашньому насильству в Україні». *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 144–146. doi: 10.33270/02232602.144.

* Відповідальний автор

© Кваша О., 2023

суб'єктів, на яких покладається здійснення заходів із запобігання та протидії домашньому насильству.

З огляду на те, що євроінтеграційні прагнення України зумовлюють безумовне забезпечення дотримання прав і свобод людини, формування національної правової бази щодо запобігання домашньому насильству не виправдано затягнулося. Зокрема, ідеться про Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011 р.) як всеосяжну міжнародну угоду, що слугує основою дій для багатьох країн Європи та на інших континентах, яку невмотивовано зі значним запізненням, ратифіковано лише 22 червня 2022 року. Попри це, задекларовані законодавчі й інституційні зміни, визначені Стамбульською конвенцією, донині залишаються на стадії опрацювання та реалізації.

Сьогодні, в умовах воєнного стану, у державі збільшилася суспільна напруга, чимало людей втратили близьких, житло, роботу. З'явилася значна кількість внутрішньо переміщених осіб та зросла інтенсивність насильницької поведінки. Такі негативні тенденції спричинили високий рівень індикаторів домашнього насильства й зумовили необхідність розроблення сучасних науково обґрунтованих засад запобігання з урахуванням концептуальних підходів вітчизняних і зарубіжних учених у галузі криминології, кримінального та кримінально-виконавчого права, національного законодавства й міжнародно-правових документів, практики діяльності Національної поліції.

Зазначені обставини засвідчують актуальність монографії, а також підтверджують її нагальність, що забезпечить вироблення наукового консенсусу в гострих і дискусійних питаннях охорони сім'ї, зумовлюючи реалізацію в практичній площині консолідованої моделі запобігання деструкції сімейних відносин і кримінальним виявам в означеній сфері.

У монографії Д. М. Тичини сформульовано доктринальний підхід щодо запобігання домашньому насильству в Україні, який ґрунтується на міжнародних засадах охорони прав і свобод людини, апробованій вітчизняною та зарубіжною практикою системі скоординованих кримінально-правових (відповідно до кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством фізичного, психічного економічного та сексуального характеру), криминологічних (кількісні та якісні показники, особа злочинця, жертва посягання, детермінанти) та кримінально-виконавчих (особа засудженого, карально-виховний вплив в умовах установ виконання покарань і пробація) заходів реагування з розробленням та впровадженням у діяльність уповноважених інституцій сектору безпеки та громадськості комплексу науково обґрунтованих правових, інформаційних, аналітичних, виховних і поведінкових інструментів

(рішень, методик, рекомендацій), спрямованих на моніторинг сфери сімейно-побутових відносин, виявлення та усунення (нейтралізацію, мінімізацію, послаблення негативного впливу) криміногенних (віктимогенних) чинників, прийняття на цій основі уповноваженими суб'єктами ефективних правових і регуляторних організаційно-управлінських рішень, зокрема відомчого (міжвідомчого) характеру.

Такий комплексний підхід дозволив окреслити теоретичні, методологічні та правові засади запобігання домашньому насильству через аналіз поняття, сутності, особливостей міжнародного й зарубіжного досвіду запобігання. Розкрито стан і тенденції, надано характеристику особи злочинця (кривдника) й жертви (потерпілого), виокремлено детермінанти, що сприяють учиненню таких кримінальних протиправних дій. Окреслено кримінально-правові заходи реагування на вияви домашнього насильства на основі соціальної обумовленості криміналізації, генези законодавства про кримінальну відповідальність, узагальнення кримінально-правових заходів реагування та проблеми їх застосування. Сформульовано концептуальне бачення системи запобігання домашньому насильству на різних криминологічних рівнях з урахуванням віктимологічних аспектів проблеми. Крім того, у праці запропоновано кримінально-виконавчі заходи запобігання домашньому насильству, зокрема на основі наданої характеристики засуджених, а також визначено заходи карально-виховного впливу на них в умовах установ виконання покарань та їх посткримінальної реабілітації. Розроблено заходи запобігання серед осіб, які перебувають на обліку в уповноважених органах з питань пробації.

Варто наголосити, що розв'язання окреслених проблем ґрунтується на концептуальних наукових підходах й розроблених авторських проєктах, зокрема: *Національній програмі запобігання домашньому насильству в Україні на 2025–2030 рр.*, яка включає комплекс заходів скоординованого впливу на криміногенні й віктимогенні чинники за блоками: концептуальні засади запобігання домашньому насильству; правові та організаційні засади (удосконалення законодавства й системи державної охорони сім'ї); удосконалення правозастосовної практики органами поліції та громадськістю за такими пріоритетами: консолідація зусиль державних органів і міжнародних організацій, створення механізму запобігання, реформування законодавчого й інституційного забезпечення запобігання, моніторинг правопорушень, налагодження дієвої взаємодії та координації, максимальне реагування на кожен протиправний випадок і прийняття рішення, захист постраждалих та інших членів родини, надання допомоги, розгалужена робота ЗМІ по всій країні; *Плані заходів щодо запобігання домашньому насильству в Україні на період до 2030 р.*, спрямованого на виконання положень

Програми за напрямками: виявлення джерел (осередків) криміногенного впливу на сім'ю; запобігання дитячій бездоглядності; забезпечення взяття на профілактичний облік неблагополучних сімей і постійний контроль за станом взаємовідносин у них; підтримка сім'ї; розвиток сфери сімейного дозвілля; психологічна корекція сімейних відносин; посилення методів впливу; захист й охорона сім'ї та дітей; пробаційній програмі «Інтерація та фасилітація. Кроки до порозуміння» у межах індивідуально-профілактичних заходів впливу на засуджених за домашнє насильство, метою якої є досягнення позитивних змін у поведінці кривдника шляхом розвитку та підтримки в нього навичок співробітництва, формування вмінь, необхідних для пошуку шляхів виходу з конфліктних ситуацій, планування та постановки цілей, відновлення соціальних зв'язків, сприяння розвитку співпраці у взаєминах з оточуючими та соціально прийнятних норм поведінки, а також задля запобігання домашньому насильству.

Отже, забезпечення безпеки у сфері сімейно-побутових відносин – одна з найактуальніших державних проблем, яка потребує перегляду політики охорони сім'ї в Україні як стратегічного напрямку поєднання кримінально-правових, кримінологічних і кримінально-виконавчих заходів, спрямованих на захист життя й здоров'я, честі й гідності, недоторканості і безпеки людини; виявлення, припинення та недопущення домашнього насильства, кримінальних та інших правопорушень пов'язаних з ним; усунення причин та

умов, що сприяють їх учиненню; реабілітацію жертв, відшкодування завданої шкоди; застосування заходів карально-виховного та пробаційного впливу щодо кривдників з метою формування в них нетерпимого ставлення до насильницької моделі поведінки.

Багатоаспектний і комплексний характер проведеного дослідження, значення результатів цієї роботи для зміцнення української держави, нагальність питання протидії злочинності в реаліях сьогодення дають змогу зарахувати вказану працю до переліку цікавих наукових робіт з обраної проблематики, роблять її своєчасною та актуальною в юриспруденції. Монографія «Запобігання домашньому насильству в Україні» вирізняється ґрунтовністю правового аналізу, виваженістю та коректністю наукової полеміки, умілим добором матеріалу. Результати запропонованого дослідження слугуватимуть поштовхом до подальшого більш ефективного розв'язання правових проблем у сімейно-побутовій сфері, активізації запобігання домашньому насильству в Україні, поглибленню міжвідомчої та міжнародної співпраці за цими напрямками, а також актуалізують запровадження в наукову діяльність й освітній процес позитивного досвіду формування нової європейської генерації поліцейських та інших сил сектору безпеки нескореної країни. Праця може бути корисною для здобувачів вищої освіти правового, педагогічного та психологічного профілів, освітян і науковців, працівників поліції, а також усіх, хто цікавиться і має важелі впливу на розв'язання проблем охорони сім'ї.

Actual Problems of Preventing Domestic Violence in the Conditions of Martial Law

*Review of the book: Tychyna D. Prevention of domestic violence in Ukraine :
monograph. Kyiv : Liudmyla, 2023. 560 p.*

KVASHA Oksana

Doctor of Law, Professor,

Academic Secretary of the Institute of State and Law named after V.M. Koretskyi
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9832-6070>

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Шановні науковці та колеги-практики!

Національна академія внутрішніх справ здійснює набір статей у наукові фахові видання:

- «Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук);
- «Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук);
- «Філософські та методологічні проблеми права» (з юридичних наук);
- «Юридична психологія» (з юридичних і психологічних наук).

Журнали включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»), вони мають загальнодержавну й зарубіжну сферу розповсюдження.

Прагнучи створити професійну міжнародну платформу для аналізу й обговорення проблем і тенденцій у юридичній сфері, академія публікує журнали «Науковий вісник НАВС» та «Юридичний часопис НАВС» англійською мовою.

Приємом наукових статей для опублікування в наукових фахових виданнях триває на постійній основі. Для подання публікації рукопис необхідно оформити відповідно до встановлених вимог.

Загальні вимоги

1. До друку приймаються статті, написані українською або англійською мовами, які раніше не публікувалися і не були передані на розгляд для публікації в інші видання, зокрема електронні.

2. Статті англійською мовою, які були перекладені з української, мають супроводжуватися документом з текстом мовою оригіналу, оформленим відповідно до встановлених вимог. Такі статті попередньо проходять у редакції перевірку щодо якості перекладу (у разі неналежної якості рукопис повертають на доопрацювання).

3. До розгляду приймаються статті у форматі *.doc або *.docx. Усі нетекстові об'єкти мають бути створені вбудованими засобами Microsoft Word (елементи необхідно згрупувати). Графіки та рисунки повинні бути високої якості (600 dpi для графіків і 300 dpi для кольорових і чорно-білих малюнків) і виконані з можливістю їх редагування, а формули створені за допомогою редактора Microsoft Equation. Ілюстрації можуть бути розміщені безпосередньо в статті (по центру, обтікання зображення текстом забороняється) або подані у вигляді окремих файлів у форматі JPG. Усі графіки, малюнки, таблиці та формули повинні бути пронумеровані й подані після посилання на них у тексті.

4. Текст статті й метаданих має бути набраний шрифтом Times New Roman, кегль – 12 pt, міжрядковий інтервал – 1,0 pt, поля – 2 см з усіх боків, вирівнювання по ширині, абзацний відступ 1 см.

5. Обсяг статті (без метаданих) має становити не менше ніж 6 сторінок (від 3000 до 7000 слів) включно з таблицями, графіками, малюнками, а також бібліографічним списком.

6. Обов'язково є наявність: УДК (прописується у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку), списку використаних джерел (оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015) та References (відповідно до стилю APA).

7. Стаття обов'язково повинна містити повний обсяг метаданих, наданий двома мовами (українською та англійською), до яких належать:

- повністю прописані ім'я, по батькові та прізвище авторів (ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані за вимогами, передбаченими постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55), науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання з обов'язковим зазначенням адреси та структурного підрозділу закладу вищої освіти (кафедра/факультет/інститут тощо), ORCID (контент профілю автора повинен містити вичерпний список публікацій та актуальні дані щодо афіліації). Максимальна кількість співавторів – три особи;

- назва статті (має бути інформативною, актуальною, відображати досліджувану в статті проблему та не повинна перевищувати 90 знаків з пробілами);

- анотація (не менше ніж 1800 знаків з пробілами, ураховуючи ключові слова; повинна висвітлювати актуальність, мету, методологію аналізу проблеми, результати дослідження, наукову новизну, а також практичну значущість). Анотація не має містити посилань і скорочень, дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування);

- ключові слова та словосполучення (від п'яти до семи), які стосуються теми дослідження, не дублюють назву статті та не містять загальних слів.

8. Основний текст дослідження може відповідати структурі IMRAD (вступ, огляд літератури, матеріали та методи, результати й обговорення, висновки) або ж мати структуру оглядових статей (вступ; основна частина, розподілена на логічні підпункти; висновки): introduction (вступ) – не менше ніж п'ять посилань; materials and methods (якщо стаття має експериментальне спрямування) або methodological framework (якщо стаття є теоретичною). Можна виокремити розділ literature review; results (результати); discussions (обговорення). Необхідно зазначити, які дослідники вивчали схожу проблему та які аспекти вони розглядали, у чому полягає новизна дослідження; conclusions (висновки); recommendations (рекомендації, тобто для кого матеріали статті становлять цінність). Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по лівому краю.

Вимоги до цитування використаних джерел

1. У статті автор повинен наводити посилання на джерела, матеріали або окремі результати, які були використані в тексті. Список використаних джерел повинен містити нові джерела (за останні три роки) та на 30 % складатися з наукових робіт, опублікованих у журналах, що індексуються в базах даних Scopus або Web of Science.

2. Посилання в тексті на джерела слід зазначати в круглих дужках, наприклад: (Шевченко, 2022). В одному цитуванні не варто згадувати більше ніж три джерела.

3. Ігнорування правил запозиченого тексту (відсутність лапок у прямому цитуванні, посилань на джерела тощо) може спричинити те, що деякі фрагменти статті буде розцінено як плагіат, з огляду на що в опублікуванні буде відмовлено.

4. Редакція рекомендує уникати посилань на праці, опубліковані понад 10 років тому. Небажано використовувати інтернет-публікації, окрім наукових (джерела мають бути доступними), тези доповідей, звіти, автореферати й дисертації, варто уникати вживання російських джерел та посилань на власні наукові праці (допускається не більше 10 % самоциткування).

Вимоги до списку використаних джерел

1. Список використаних джерел повинен бути наданий українською та англійською мовами. Бібліографічний список, поданий українською мовою, оформляють згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Англійський варіант подають згідно з міжнародним бібліографічним стандартом APA 6th Referencing Style.

2. Список використаних джерел і References мають складатися щонайменше з 25 джерел.

3. Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, які визначають розвиток певної галузі науки. 80 % джерел повинні мати DOI, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – 10 %), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела.

4. Описи джерел розташовують за алфавітом. На кожне джерело в списку літератури повинно бути принаймні одне посилання в тексті. У разі відсутності посилань статтю може бути відхилено.

УВАГА! Автори несуть повну відповідальність за дотримання принципів академічної доброчесності, достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритому опублікуванню. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

3 питань розміщення статей у фахових виданнях НАВС звертайтеся:

«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ» (виходить друком чотири рази на рік) – тел.: (044) 520-08-47; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» (виходить друком чотири рази на рік) – тел.: (044) 520-08-47; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«Філософські та методологічні проблеми права» (виходить друком двічі на рік) – тел.: (044) 249-09-69; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«Юридична психологія» (виходить друком двічі на рік) – тел.: (044) 520-08-89; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua.

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

**Філософські
та методологічні
проблеми права**

**2
(26)
2023**

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 29.12.2023
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 9,5
Ум. друк. арк. 8,83
Вид. № 29/II
Наклад 50 прим.

Philosophical and Methodological Problems of Law

2
(26)
2023

Scientific Magazine

Published semiannually

Figuration and making up

Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: December 29st, 2023
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 9,5
Simulated publisher's pages 8,83
Edition No. 29/II
Circulation 50